

ISSN 2224-9281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 128

Засновано в 1976 р.

Харків
2015

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого; протокол № 4 від 20.02.2015 р.*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф. В. Я. Тацій (відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. А. П. Гетьман (заст. відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. Ю. Г. Барабаш (відп. секретар); проф. Ю. П. Битяк; канд. юрид. наук, проф. В. В. Комаров; канд. юрид. наук, проф. В. І. Борисова; д-р юрид. наук, проф. М. В. Буроменський; д-р юрид. наук, проф. В. В. Голіна; д-р юрид. наук, проф. В. Д. Гончаренко; д-р юрид. наук, проф. О. Г. Данильян; канд. юрид. наук, проф. В. В. Жернаков; д-р юрид. наук, проф. Д. В. Задохайло; д-р юрид. наук, проф. О. В. Капліна; канд. юрид. наук, проф. П. М. Каркач; д-р юрид. наук, проф. М. П. Кучерявенко; д-р юрид. наук, проф. П. М. Любченко; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Настюк; д-р юрид. наук, проф. М. І. Панов; д-р юрид. наук, проф. О. В. Петришин; д-р юрид. наук, проф. С. П. Погребняк; д-р юрид. наук, проф. С. Г. Серьогіна; канд. юрид. наук, проф. В. І. Тютюгін; д-р юрид. наук, проф. В. Ю. Шепітько; д-р юрид. наук, проф. О. Г. Шило; д-р юрид. наук, проф. М. В. Шульга; д-р юрид. наук, проф. В. Л. Яроцький.

Іноземні члени редакційної колегії: д-р юрид. наук, проф. А. А. Арабаєв (Киргизстан); д-р юрид. наук, проф. С. О. Балашенко (Білорусь); проф. В. Е. Батлер (США), д-р юрид. наук, проф. Я. Д. Брік (Польща); д-р юрид. наук, проф. Т. Давуліс (Литва); д-р юрид. наук, проф. С. Матюльєне (Литва).

Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. – Вип. 128. – 252 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, конституційного й державного будівництва, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та практичних працівників, які цікавляться правовою тематикою.

Problems of legality : Collection of Scientific Works / executive editor V. Y. Tatsiy. – Kharkiv : Yaroslav the Wise National Law University, 2015. – Issue 128. – 252 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For scientists, professors, students and practitioners interested in issues of law.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Електронна адреса: problzakon@ukr.net

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18.11.2009 р.), внесено до спеціалізованої інформаційної системи Російського індексу наукового цитування «РІНЦ» (РФ), Міжнародної повнотекстової реферативної бази даних «EBSCO Information Services» (США), індексуються в Google Scholar, наразі готуються документи для його реєстрації в інших міжнародних наукометричних базах.

До ювілею Василя Яковича Тація

*13 січня 2015 року виповнилося 75 років від дня народження та 50 років науково-педагогічної і громадської діяльності видатного вченого-правознавця, талановитого педагога, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії наук України, президента Національної академії правових наук України, ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державних премій України, державного радника юстиції 1-го класу, Героя України **Василя Яковича Тація**.*

В. Я. Тацій народився в Полтаві в сім'ї службовців. Свою трудову діяльність він розпочав у 1957 році токарем Полтавського паровозного депо. Після закінчення Харківського юридичного інституту обіймав посади помічника прокурора району, прокурора відділу по нагляду за розглядом у судах кримінальних справ у Полтавській обласній прокуратурі.

З 1966 року життя і діяльність Василя Яковича Тація пов'язані з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого (раніше – Харківський юридичний інститут): аспірант, старший викладач, доцент, заступник декана денного факультету, проректор з наукової роботи, з липня 1987 року і до цього часу – ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого і водночас (з 1991 року) завідувач кафедри кримінального права Університету.

1970 року Василь Якович захистив кандидатську дисертацію, 1973 року йому присвоєно вчене звання доцента. 1984 року відбувся захист докторської дисертації на тему «Проблеми відповідальності за господарські злочини: об'єкт та система», а вже 1985 року йому присвоєно вчене звання професора.

В. Я. Тацій – автор понад 500 наукових праць, у тому числі близько 50 монографій, навчальних посібників та підручників, що стали значним внеском у розвиток юридичної науки. Напрямки його наукової діяльності на сучасному етапі – кримінальне право, проблеми теорії держави і права, конституційне право.

Талановитий науковець, творчо обдарована особистість, В. Я. Тацій досліджує широке коло кримінально-правових проблем: питання об'єкта, предмета та суб'єкта злочину, систематизації злочинів; кримінальна відповідальність за злочини проти особи, держави, господарські злочини, злочини проти довкілля тощо. Він розвинув наукове вчення про суспільні відносини як об'єкт злочину, його заслугою є проведення чіткої класифікації об'єктів злочинів.

Значну увагу вчений приділив вивченню інтересу як складної соціальної категорії та його кримінально-правовим аспектам. В. Я. Тацій довів, що інтерес не може бути складовою структури суспільних відносин, це певною мірою самостійне явище. Разом із тим він заперечував проти штучного розриву і протиставлення категорій «суспільні відносини» та «інтерес», показавши їх нерозривний діалектичний зв'язок.

Проектуючи створене та розвинуте ним загальне вчення про об'єкт злочину на систему господарських злочинів, В. Я. Тацій дав визначення родового об'єкта цих злочинів, яке не втратило своєї актуальності навіть після тих істотних змін, що відбулися в економічній системі країни та її внутрішній структурі.

Проводячи наукові дослідження з кримінального права, формулюючи пропозиції з удосконалення чинного законодавства, В. Я. Тацій завжди керувався принципами верховенства права, законності, гуманізму, демократизму. Науковий доробок В. Я. Тація істотно впливає на правильне застосування чинного законодавства в кримінальному судочинстві, охорону прав та інтересів людини як головної цінності нашого суспільства.

Сфера наукової діяльності В. Я. Тація охоплює також низку актуальних напрямків сучасного правознавства. Він підготував багато наукових праць, присвячених методології правової науки, методології порівняльно-правових досліджень і, що важливо, методології правозастосування.

В. Я. Тацій активно розробляє теорію правової держави та напрями її формування в Україні, що знайшло своє відображення не тільки в його публікаціях, а й у Конституції України, проекті судово-правової реформи, законодавчих актах.

Один із напрямків наукової діяльності В. Я. Тація – проблеми конституційного права. Вчений всебічно обґрунтував пропозиції щодо структури парламенту, принципів організації законопроектного процесу, правової природи та ієрархії правових актів, які приймаються різними суб'єктами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що матеріалізувалось у відповідних законопроектах.

В. Я. Тацій – визнаний організатор вищої юридичної освіти в Україні. Очолюючи з 1987 року Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, він доклав чимало зусиль до організації його діяльності, створення належних умов для проведення навчального процесу, праці та відпочинку студентів, професорів, викладачів та співробітників. Сьогодні це провідний юридичний вищий навчальний заклад України, що готує висококваліфіковані кадри для різних сфер юридичної практики.

В. Я. Тацій зробив помітний особистий внесок в оновлення всієї системи юридичної освіти України, вдосконалення її змісту, покращання наукової організації і методичного забезпечення навчального процесу, розширення передових методів навчання, поглиблення інтеграції освіти, науки та юридичної практики.

Талановитий педагог, блискучий лектор, Василь Якович проводить значну роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом розпочали свій шлях у науку багато кандидатів і докторів юридичних наук. Упродовж багатьох років він очолював Експертну раду з юридичних наук при Міністерстві освіти і науки України, був членом Вищої атестаційної комісії України.

З 1993 року В. Я. Тацій – президент та дійсний член (академік) Національної академії правових наук України – вищої галузевої самоврядної наукової установи України, створеної за його ініціативи і безпосередньої активної участі. У 1997 році він обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України (відділення історії, філософії та права).

Василь Якович Тацій проводить значну громадську роботу. Він є членом низки президентських та урядових комісій, громадських організацій, зокрема Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, Консультативно-експертної ради при МВС України, Науково-експертної ради СБУ, Президії НАН України, Міжвідомчої ради з координації фундаментальних досліджень, Бюро Ради Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України, Ради Союзу юристів України, Координаційної ради Міжнародного союзу юристів, Міжнародної асоціації законодавства, Міжнародної асоціації юридичної методології, Ради директорів Європейської організації публічного права, Міжнародної асоціації кримінального права, головою ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права», віце-президентом Спільки директорів вищих навчальних закладів України та ін.

Як член Конституційної комісії, він брав участь у розробці проекту Конституції України 1996 року, був головою робочої групи Кабінету Міністрів з розробки Кримінального кодексу України 2001 року. Очолював урядову делегацію України на Дипломатичній конференції повноважних представників держав під егідою ООН по створенню Міжнародного Кримінального Суду. Брав участь у розробці проекту Статуту Міжнародного Кримінального Суду та підготовці багатьох інших законопроектів.

В. Я. Тацій брав активну участь у діяльності Конституційної Асамблеї. Комісією з питань правоохоронної діяльності під його керівництвом було здійснено чималу роботу: проаналізовано конституції інших країн, надано пропозиції щодо Концепції внесення змін до Конституції України, підготовлено проекти окремих розділів «Прокуратура», «Конституційний Суд України», запропоновано нові розділи до Конституції України – «Органи охорони Конституції та державного контролю» та ін.

Значну увагу В. Я. Тацій приділяє харківській громаді, беручи активну участь в її життєдіяльності не лише як керівник потужних навчального та наукового закладів, а й член виконавчого комітету Харківської міської ради, Харківського регіонального комітету з економічних реформ Харківської облдержадміністрації, перший заступник голови Координаційної ради з роз-

роблення та реалізації проекту «Технополіс «П'ятихатки», член Харківської регіональної ради, Харківської науково-координаційної ради та ін.

Завдяки діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Національної академії правових наук України Харків набув статусу провідного юридичного центру України. Зусиллями В. Я. Тація перетворюється й центр нашого міста. За його ініціативи в Харкові збудовано Палац студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – архітектурне «диво», обладнане за останнім словом техніки. Група архітекторів та будівників під керівництвом Василя Яковича, яка створила цей комплекс, відзначена Державною премією України в галузі архітектури. Палац студентів став місцем проведення міських та обласних масових заходів, святкових урочистостей і концертів. Триває робота з будівництва нового корпусу наукової бібліотеки навчального закладу – 10-поверхової будівлі загальною площею понад 16 тис. кв. м. Комплекс буде сучасним ресурс-центром, що акумулюватиме книжкові й електронні видання з проблем права.

Не оминає увагою Василь Якович і рідне місто Полтаву. 2002 року з метою забезпечення юридичними кадрами Полтавського та суміжних регіонів було створено Полтавський юридичний факультет (сьогодні – Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого). Інститут має сучасну матеріальну базу, яка складається з навчальних корпусів, бібліотеки, спортивного комплексу з басейном, їдальні, студентського готелю тощо. Навчальний комплекс Полтавського юридичного інституту – це унікальна споруда, яка входить до п'ятірки найкращих будівель Східного регіону.

В. Я. Тацій опікується сучасними проблемами дитинства, сирітства, соціальної незахищеності, сімейного неблагополуччя. За його активної участі на Харківщині розпочався рух меценатської підтримки дитячих навчальних закладів для дітей-сиріт. Він став ініціатором створення в 1997 році Харківського обласного вищого гуманітарного училища для дітей-сиріт і дітей з неблагополучних і соціально незахищених родин.

В. Я. Тацій є головним редактором Вісника Національної академії правових наук України, відповідальним редактором наукометричного збірника наукових праць «Проблеми законності», головою наукової ради журналу «Право України», головним редактором електронного видання «Вісник Асоціації кримінального права України», головою редакційної ради газети «Vivat Lex», членом редакційних колегій та наукових рад ще низки видань.

В. Я. Тацій – почесний доктор Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, Харківського національного університету внутрішніх справ, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, заслужений професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, почесний академік Острозького академічного братства, почесний академік спільноти академіків Харківського національного технічного університету сільського

господарства імені Петра Василенка, почесний професор Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля та ін.

За вагомі заслуги перед наукою та Українською державою В. Я. Тацій удостоєний звання Героя України з врученням ордена Держави й відзначений багатьма державними нагородами: орденами князя Ярослава Мудрого V, IV і III ступенів, орденом «За заслуги» II і I ступенів, Почесними грамотами Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, орденом «Знак Пошани», двома медалями. Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України у галузі архітектури та Державної премії України у галузі науки і техніки, Премії імені В. І. Вернадського, Премії імені Ярослава Мудрого, Премії «Феміда-99». Має низку відомчих, громадських, церковних нагород та урядові відзнаки інших держав. Державний радник юстиції I класу.

Почесний громадянин Полтави, Харкова та Харківської області.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Микола Іванович Панов,
д-р юрид. наук, професор
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
академік НАПрН України,
м. Харків

УДК 343.21:341.645(4)

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ І ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні положення принципу правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини, з'ясовується його вплив на забезпечення якості національного кримінального законодавства та дотримання принципів верховенства права і законності в судовій практиці з кримінальних справ. Відзначається, що категорія «якість закону про кримінальну відповідальність», що тісно пов'язана з принципом правової визначеності, включає широкий спектр проблем, найважливішою з яких є проблема точності кримінально-правових норм. Розкривається зміст даної багатогранної категорії з точки зору різних її аспектів: гносеологічного, логічного, лінгвістичного, прагматичного і на цій основі розглядаються сутнісні риси і властивості точності кримінально-правових норм, що виступають необхідною умовою забезпечення якості закону про кримінальну відповідальність. Одночасно з'ясовуються окремі недоліки чинного кримінального законодавства, вносяться пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: принцип правової визначеності, якість закону про кримінальну відповідальність, тотожність кримінально-правових норм, гносеологічний аспект, логічний аспект, лінгвістичний аспект, прагматичний аспект, точність кримінально-правових норм, законодавча техніка.

*Принцип правової визначеності в Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р. (далі – Конвенція) не знайшов свого безпосереднього закріплення. Проте цей принцип, який виступає необхідною умовою і засобом реалізації *принципу верховенства права* та*

інших фундаментальних положень сучасного Європейського права, однозначно впливає з її змісту. Так, статті 2, 5, 8–12 Конвенції встановлюють вимоги щодо наявності правових підстав для усяких допустимих обмежень прав, гарантованих Конвенцією; ст. 6 (ч. 1) встановлює обов'язкову правову регламентацію процедури визнання винності обвинуваченого; ст. 7 закріплює правову визначеність злочину і покарання, що за нього застосовується, тощо. Саме з цих відправних положень виходить практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) з конкретних справ про захист прав і основоположних свобод людини, у тому числі зі справ щодо застосування норм національного кримінального законодавства, держав – учасників Конвенції. Підкреслюючи у своїх рішеннях положення Конвенції стосовно принципу правової визначеності, Суд неодноразово вказував, що він виходить із наступних вимог до національних нормативно-правових актів, щоби вони вважалися законом для цілей Конвенції: 1. *«Нормативно-правовий акт повинен бути доступним громадянинуві як орієнтир правової поведінки і її наслідків, достатнім за тих правових норм, що застосовуються у конкретній справі»*. 2. *«Норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована з необхідною точністю (справа «Санді Таймз проти Сполученого Королівства»)»*. У справі «Кантоні проти Франції» Суд зазначив, що закон має відповідати якісним вимогам: *бути доступним і передбачуваним*. У справі «Коккінакіс проти Греції» а також у справах «S.R. проти Сполученого Королівства» та «К. – Н.W. проти Німеччини» Суд вказував, що заявник скаржиться, що кримінальний закон є настільки нечітким, що не можна зрозуміти, яка саме поведінка заборонена [3, с. 94–96, 99–102; 5, с. 104–122, 168–186; 14, с. 163–167, 178–186; 17, с. 43–46; 18, с. 729–731].

Отже, з наведеного можна зробити висновок, що Європейський суд виходить з того, що національні правові акти вважаються законом, придатним для досягнення цілей Конвенції, коли вони в цілому відповідають принципу правової визначеності і задовольняють наступним основним вимогам: *доступності, передбачуваності, чіткості визначення злочину і покарання за нього, наявності підстав і процедури визнання особи винною у вчиненні злочину* тощо. При цьому *доступність закону* завжди пов'язується з його офіційним опублікуванням, коли громадянинуві надана можливість знати приписи, що в ньому містяться, і орієнтуватися, яка саме правова норма застосовується до даного випадку. Це стосується й підзаконних правових актів, коли вони деталізують і розвивають загальні положення, закріплені у законі. *Передбачуваність закону* – прозорість (прозорість) – означає достатньо повне і зрозуміле для громадян закріплення в ньому правових приписів чи заборон, що дає необхідні уявлення про соціальні очікування щодо переваг чи обмежень (правових наслідків), які є результатом дії його норм. З цієї ознаки закону впливає, що він виступає як «правовий орієнтир» при обранні особою того чи іншого варіанта поведінки (негативної чи позитивної) і завжди пов'язаний з *відсутністю в ньому прогалин та суперечностей*. *Визначеність закону* свідчить головним чином про його *якість*: чіткість, конкретність і вичерпність формулювань у ньому злочинів та

їх ознак, а також покарань, установлених за ці злочини. Мова йде про досконалість не тільки змісту, але й форми закону. З позиції Європейського суду, *норма не може визнаватися законом, якщо вона не сформульована з достатнім ступенем точності і внаслідок цього не здатна ефективно регулювати поведінку особи*. Визначеність закону означає також фактичну реалізацію в законодавстві і судочинстві фундаментального принципу *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, і відповідно до цього – заборону застосування закону за аналогією. Вимога визначеності закону виконує функцію можливого і розумового обмеження дискреційних повноважень публічної влади, виступає гарантією додержання прав особи, яка притягається до юридичної відповідальності. *Підстав і процедури визнання особи винною* у вчиненні злочину пов'язана, перш за все, із безперечним визнанням загального правила, згідно з яким юридична відповідальність (у тому числі й кримінальна) може наставати лише за діяння, які на час їх вчинення визнавалися правопорушеннями (злочинами), з одночасною заборонаю розповсюдження юридичної сили закону на діяння, що не були визнані на час їх вчинення правопорушеннями (злочинами). Ця вимога означає заборону зворотної дії законів у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують чи скасовують юридичну (кримінальну) відповідальність. Нарешті, ця вимога завжди пов'язана зі встановленням у законі і чіткою регламентацією підстави юридичної (кримінальної) відповідальності особи та визнання її винною у вчиненні правопорушення (злочину), що регламентується досить розвиненими системами галузевого матеріального і процесуального законодавства.

Практика Європейського суду з формування і реалізації принципу правової визначеності була широко сприйнята національними правовими системами держав – учасників Конвенції. З наведених принципових позицій виходить і законодавство та судова практика України з кримінальних справ. Зокрема Конституція України встановлює: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» (ст. 8) < ... > Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3) < ... > Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ст. 19) < ... > Кожному гарантується знати свої права і обов'язки (ст. 57) < ... > Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58) < ... > Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ч. 2 ст. 61) < ... > Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62). Зазначені та інші конституційні відправні нормативно-правові положення, в яких знаходиться відображення також і принцип правової визначеності, є базовими для чинного кримінального законодавства України. Так, Кримінальний кодекс України (далі – КК) встановлює: «Підставою кримінальної відповідальності

є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим кодексом (ч. 1 ст. 2); закріплює, що: «Злочинність і караність діяння, а також інші кримінально-правові наслідки визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння» (ч. 2 ст. 4 КК); визначає: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ч. 1 ст. 11); наголошує, що «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом» (ч. 3 ст. 3); «Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК)»; кримінальній відповідальності підлягає лише особа фізична, осудна, що досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (з шістнадцяти років, а у виняткових випадках – з чотирнадцяти років (ст. 22 КК); покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК); покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50 КК). На цих принципових позиціях ґрунтується і судова практика з конкретних кримінальних справ.

У науці кримінального права постійно розробляються проблеми, пов'язані безпосередньо із принципом правової визначеності, і тим самим багато в чому забезпечується впровадження його положень як в науку, так і в практику кримінального права. Однією з найбільш визначальних та фундаментальних проблем кримінального права, пов'язаних з реалізацією принципу правової визначеності, є, на наш погляд, проблема якості закону про кримінальну відповідальність [16, с. 13–48]. Категорія «якість закону про кримінальну відповідальність» (далі – кримінального закону) є досить широкою за обсягом і включає в себе з точки зору його змісту різні ознаки (сторони або ж аспекти), що відображають сутність та особливості даного закону. Але в усіх випадках ця категорія завжди вказує на позитивну властивість закону – його придатність, необхідність та корисність, що обумовлює в кінцевому рахунку його доцільність і ефективність у досягненні завдань цього закону: правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК).

Як наукова проблема, якість кримінального закону інтегрує в собі широкий спектр відносно відокремлених, хоча й нерозривно пов'язаних і досить ємних наукових напрямів: криміналізація (декриміналізація) і пеналізація (депеналізація) суспільно небезпечних діянь, юридична термінологія, текстологія і понятійний апарат кримінального права, законодавча техніка, кримінально-правові норми, юридичні конструкції, інститути та категорії Загальної і Особливої частин кримінального права тощо. Узагальнено всі вони можуть бути визначені у вигляді юридичних (нормативних) та соціальних властивос-

тей кримінального закону як важливих показників його якості, що відображають його сутність і формальну визначеність. До важливих і фундаментальних складових (властивостей) якості закону про кримінальну відповідальність належить *проблема точності кримінально-правових норм*, яка тісно пов'язана з принципом правової визначеності і є, на наш погляд, недостатньо розробленою в теорії кримінального права [12, с. 37–41].

Тут одночасно відзначимо, що ефективність кримінального закону багато в чому залежить від точного і повного опису в ньому суспільно небезпечних діянь, визнаних злочинами, тобто від точності кримінально-правових норм, що утворюють зміст закону про кримінальну відповідальність. Аналіз причин, що обумовлюють помилки у правозастосовній діяльності й знаходять вираження у неправильному застосуванні кримінального закону, свідчить про те, що в їх числі не останнє місце займають неясність, недостатня чіткість правових заборон і приписів, інакше кажучи – недостатня точність даного закону [1, с. 59–67; 4, 103–108]. Тому точне, повне і доступне за формою викладення кримінально-правових норм у законі про кримінальну відповідальність має надзвичайно важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, визначення характеру і ступеня їх суспільної небезпечності, призначення справедливого покарання.

Поняття «точність норм кримінального права», як і поняття «точність», що широко використовується у філософії (у теорії пізнання), включає в себе гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти (рівні) як її об'єктивні та необхідні показники [9; 10; 15]. У своєму поєднанні вони можуть свідчити про точність (або навпаки неточність) правових норм і, відповідно, про ступінь досконалості закону про кримінальну відповідальність як об'єктивну характеристику його якості. У свою чергу, ці показники (як вимоги) досить суттєво впливають на техніку кримінального законотворення і на вирішення низки важливих проблем у законотворенні, в тому числі при вдосконаленні кримінального законодавства.

1. *Гносеологічний аспект точності норм кримінального права* означає, перш за все, що в законі в узагальненому вигляді вказані лише *найбільш істотні і типові ознаки* деякої множинності суспільно небезпечних діянь (тобто актів поведінки людини) одного і того ж виду (типу), наприклад, таємне викрадення чужого майна – «крадіжка» – у ст. 185 КК, форми зовнішнього вираження яких, маючи відповідні індивідуальні риси, в той же час володіють загальними (тотожними) ознаками, або рисами істотної схожості (подібності). Виокремлення вказаних загальних ознак – результат копійної пізнавальної діяльності, що включає в себе методи як емпіричного вивчення відповідних об'єктів (спостереження, порівняння, експеримент, вимірювання), так і теоретичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, перехід від абстрактного до конкретного і навпаки тощо). Причому в цих ознаках має діалектично поєднуватися *абстрактне і конкретне*. Це означає, що в правових нормах поведінка суб'єктів (заборонена або обов'язкова) описується завжди

в узагальненому вигляді шляхом виділення і закріплення в законі *видових ознак*, що оптимально відображають його зміст, властиві всім конкретним формам цього виду (типу) злочинної поведінки. Такі ознаки є результатом абстрагування (узагальнення), відволікання від несуттєвих, не основних рис даної поведінки [7, с. 43–48; 11, с. 59–68]. У той же час вказані ознаки мають бути досить *конкретними*, чітко відображати особливості (своєрідність) актів поведінки одного і того ж виду (типу чи класу), їх специфічні риси, що й дозволяє індивідуалізувати їх, відрізнити від суміжних злочинних діянь і від діянь, що не є злочинами. Дані ознаки повинні одночасно оптимально відображати також і соціальні властивості злочину, передусім його суспільну небезпечність. Вони повинні бути необхідними і достатніми для встановлення в діях особи складу злочину як підстави кримінальної відповідальності [7, с. 73].

Злочинна поведінка суб'єкта, тобто суспільно небезпечне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність), може бути закріплена в диспозиції статей КК у різний спосіб. Як правило, в ній описуються одиничний вид (тип) – варіант – такої поведінки. Але іноді вказується в альтернативі декілька видів (типів) діянь; це диспозиція з альтернативними ознаками. Відрізняючись між собою певною мірою формою зовнішнього вираження, альтернативні діяння в той же час мають риси істотної подібності, спрямовані на заподіяння шкоди одному й тому ж безпосередньому об'єкту, і на цій підставі визнаються однорідними, що і дозволяє об'єднувати їх в одному складі злочину. При цьому перелік таких видів (типів) злочинної поведінки (діянь) в одних випадках (у своїй більшості) є вичерпним, в інших же закон вказує лише їх приблизний перелік, який у такому разі повинен завершуватися узагальнюючою характеристикою (узагальнюючим терміном). Формулювання в законі так званих «відкритих» і «незавершених» переліків суспільно небезпечних діянь неприпустиме.

2. *Логічний аспект* поняття «точність норми кримінального права» вказує на його зв'язок із загальними законами і правилами формальної логіки і акцентує увагу на тому, що останні лежать в основі формулювання відповідних норм і закріплення в них суспільно небезпечних діянь, визнаних злочинами. Визначення у законі правових понять (дефініцій) мають бути ємними, повними і в той же час короткими, із вказівкою всіх обов'язкових ознак, що вичерпно характеризують відповідні суспільно небезпечні діяння. За загальним правилом, законодавець вдається до використання *понять точного значення*, які характеризуються формальною визначеністю, чіткістю, їх обсяг і зміст суворо фіксовані. Це дозволяє точно визначати обсяг відповідних їм явищ реальної дійсності, встановлювати ознаки, що утворюють зміст цих понять і певних складів злочинів, і відтак правильно застосовувати кримінальний закон.

При цьому використовуються *видові поняття*, які відображають певні *види явищ (діянь)*, у них закріплених, чітко фіксують основні і суттєві ознаки цих явищ і вказують на їх відмінність від явищ іншого порядку. Не можна визнати корисним застосування *родових понять* для визначення злочинності і кара-

ності суспільно небезпечних діянь, оскільки за обсягом узагальнення вони є надто широкими і не у всіх випадках забезпечують точність закону, чіткість закріплення в ньому кримінально-правових заборон і приписів.

Поряд з поняттями точного значення в кримінальному законі у низці випадків застосовуються *оціночні поняття*, обсяг яких за загальним правилом вельми широкий, а об'єкти, що в них відображаються, завжди потребують оцінки конкретних явищ за шкалою: «більше – менше», «гірше – краще». Форми прояву відображуваних у них об'єктів різноманітні, ознаки, що утворюють їх зміст, невичерпні і можуть бути доповнені новими, раніше не відомими ознаками. Зараз законодавець пішов шляхом розкриття в багатьох випадках змісту таких понять (кількісні ознаки) у примітках до статей КК України, що значною мірою наближає їх до формально визначених понять і виступає необхідною умовою правильного застосування кримінального закону і виключення можливої аналогії. Такий підхід безумовно заслуговує підтримки.

3. *Лінгвістичний аспект* означає, що терміни, за допомогою яких в диспозиціях статей КК описуються конкретні види злочинів, оптимально відображають їх дійсний зміст. Це означає, що слова або словесні комплекси (словосполучення), включені до відповідних статей КК, повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко співвідноситися з поняттями, які вони призначені позначати. Терміни, що вживаються в нормах кримінального закону, незалежно від того, чи вони є загальнопоширеними, спеціально-юридичними, технічними або іншими, мають бути позбавлені експресивності, при цьому виступати особливими знаковими одиницями, що чітко концентрують в узагальненому вигляді (і в той же час досить конкретно) гранично високий рівень знань про кримінально-правові явища, і однозначно їх відображати.

Мова кримінального закону має бути чіткою, доступною і зрозумілою не тільки юристам, але й широкому колу користувачів, містити необхідний обсяг інформації щодо діянь, що визнаються злочинними і караними [8, с. 29–33]. При визначенні в законі ознак злочину неприпустимо вживати слова штучних мов, іншомовного походження (при наявності аналогів у національній мові), нечіткі (розмиті) терміни, допускати синонімію, полісемію, дублетність, через що поняття, включені в текст права, втрачають точність і визначеність як якісну їх характеристику, а самі терміни стають залежними від контексту і можуть трактуватися неоднозначно.

4. *Прагматичний аспект* точності кримінально-правових норм полягає в тому, що при їх формулюванні в кримінальному законі мають суворо дотримуватися сучасні правила законодавчої техніки. Це означає, що у КК повинні бути у чіткій формі та у завершеному вигляді викладені відповідні інститути і норми Загальної і Особливої частин кримінального права, що знаходяться в органічній єдності та взаємозв'язку. Правові дефініції мають бути повними, ємними і в той же час короткими, лаконічними. У кримінальному законі при формулюванні правових норм мають широко використовуватися не тільки

традиційні прийоми і засоби законотворчості, але й в силу необхідності застосовуватися нетипові правові приписи: юридичні конструкції, юридичні фікції та презумпції, які багато в чому забезпечують правильне розуміння і точне застосування норм кримінального закону. Законодавча техніка повинна відповідати *принципу системності* викладення змісту закону: кримінально-правових норм, юридичних конструкцій і інститутів, відображати їх взаємозв'язок і взаємозалежність, уникати суперечностей і прогалин. Дотримання правил законодавчої техніки формулювання норм кримінального закону передбачає логічно обґрунтовану його структуру, внутрішню узгодженість елементів, що виступають її складовими. Останні повинні бути розташовані в логічній послідовності: загальні положення мають передувати конкретним (частковим); загальні норми – нормам спеціальним, останні відповідають першим і співвідносяться з ними як частка і ціле. Прагматичний аспект передбачає, крім того, оптимальне використання поряд з описовими також і *бланкетних диспозицій*, які в даний час складають більшість у КК. Норми кримінального права, передбачені в них, визначаються, безумовно, законом про кримінальну відповідальність. Але водночас окремі складові цих диспозицій (терміни, поняття, норми) передбачаються і в діючих нормативних актах, що належать до інших галузей права (адміністративного, цивільного, екологічного, земельного та ін., а в даному разі включаються в кримінальний закон як допоміжні і обслуговуючі його у кримінально-правовому регулюванні структурні одиниці). По відношенню до кримінального закону ці елементи бланкетних норм виконують субсидіарну (доповнюючу) і конкретизуючу функції і не замінюють норм останнього, а лише розвивають і уточнюють (конкретизують) їх.

Викладене дає підстави зробити висновок, що гносеологічний, логічний, лінгвістичний та прагматичний аспекти (рівні) точності норм кримінального права у своєму поєднанні утворюють певну сукупність показників (параметрів) як обов'язкових вимог до якості закону, урахування яких у процесі правотворчості має забезпечити оптимальне й достатньо точне формулювання цих норм у законі про кримінальну відповідальність і таким чином – високий рівень якості. Це є необхідною умовою визначення і закріплення у тексті закону про кримінальну відповідальність *точних складів злочинів з чітко і вичерпно визначеними їх ознаками*. Як бачимо, категорія «точність норм кримінального права» надає можливість реалізувати принцип правової визначеності у кримінальному праві, що, у свою чергу, забезпечує втілення на практиці принципів верховенства права і законності у кримінальному судочинстві як неодмінних ідей правової держави.

При конструюванні кримінально-правових норм зазначених вимог щодо точності кримінально-правових норм дотримуються не завжди. Диспозиції статей Особливої частини КК внаслідок різноманіття форм зовнішнього вираження одного і того ж злочину передбачають іноді не один, а декілька можливих видів (варіантів, типів) злочинної поведінки, тобто різних форм

одного і того ж діяння, які прямо не вказані в законі, а лише впливають з його змісту. У результаті цього характеристика злочину виявляється вираженою лише в загальній формі, на високому рівні абстрагування, а ознаки його позбавлені конкретності, достатньої чіткості та визначеності, наприклад, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою – ст. 192 КК, хуліганство – ст. 296 КК. У низці випадків злочин описується в законі шляхом вказівки лише орієнтовного переліку ознак відповідного діяння, наприклад, самовільна без потреби зупинка поїзда, зловживання опікунськими правами (статті 283, 167 КК). Така конструкція кримінально-правових норм не може бути визнана задовільною, оскільки містить у собі можливість вільної інтерпретації і невизначеності меж кримінальної відповідальності.

У кримінальних кодексах поряд з формально визначеними поняттями застосовуються доволі часто й оціночні поняття. Обсяг та зміст таких понять розкриваються і уточнюються лише по відношенню до конкретного факту, внаслідок оціночно-пізнавальної діяльності суб'єкта, який застосовує норму права. Причому в основі висновку про відповідність конкретного факту даному оціночному поняттю лежить не тільки урахування обставин (фактів) об'єктивного характеру, але певною мірою і внутрішнє переконання (розсуд) особи, яка застосовує закон [7, с. 134–143; 2, с. 63-64; 6, с. 68–74]. Тому включення оціночних понять у норми КК ускладнює їх розуміння і застосування, і отже, має бути обмежене.

Терміни, за допомогою яких описуються ознаки окремих злочинів, мають певні хиби і тому не завжди можуть тлумачитися однозначно. Так, в окремих статтях КК *одним і тим же терміном* нерідко позначаються *різні поняття*, наприклад «*істотна шкода*» – у ч. 2 ст. 11 КК і у ч. 2 ст. 182, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 425 КК; «*тяжкі наслідки*» – у ст. 236 і в ч. 2 ст. 245, ст. 248, ч. 2 ст. 364 КК. Іноді *різні терміни*, включені в норми КК, *позначають фактично одне і те ж поняття* – «*шкода*» – у статтях 364, 364¹, 365, 365¹, 367 КК, у статтях 185, 186, 189, 190 КК і «*матеріальна шкода*» (збитки) – у статтях 222, 229 КК або «*майнова шкода*» в ст. 192, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 265-1 КК. Мають місце також випадки, коли *різні за змістом поняття позначаються термінами, назва яких має між собою значну схожість*: «*істотна шкода*» в статтях 364-364-1, 365, 365-2, 367 КК і «*значна шкода*» в статтях 361-363-1 КК. У всіх наведених недоліках, причиною яких є «*термінологічна недостатність*» (як об'єктивне явище), або, в окремих випадках, – певні вади законодавчої техніки, терміни втрачають важливу їх якість – чітку визначеність, суворе співвідношення із поняттями, які вони покликані позначати, і отже, стають залежними від контексту. Те ж явище ми спостерігаємо і тоді, коли в законі вживається кілька термінів, що позначають два або більше понять, які закріплюють ознаки одного і того ж злочину й співвідносяться між собою як «*рід*» і «*вид*». Наприклад, «*розповсюдження*» предметів порнографічного характеру, очевидно, включає також і їх «*збут*», через що вживання в диспозиції ст. 301 КК терміна «*збут*» поряд з терміном «*розповсюдження*» можна визнати зайвим.

Кримінальний кодекс містить і низку термінів, які вживаються в багатьох нормах і тому носять так би мовити «наскрізний» характер (наприклад, «насильство», «фізичне насильство», «загроза насильством», «обман», «зловживання довірою» та ін.). Вони закріплюють поняття, що мають у всіх випадках один і той же зміст безвідносно до того, в яку із кримінально-правових норм вони включені. При цьому смислове їх значення законом не розкривається і не визначається. Наслідок цього – неоднакова їх інтерпретація у правозастосовній практиці стосовно різних злочинів. Нарешті, при формулюванні кримінально-правових норм використовуються і розпливчасті терміни, наприклад, «забруднення моря», «забруднення атмосферного повітря», «втягнення у злочинну діяльність» тощо, позбавлені чіткості у визначенні обсягу явищ, які вони позначають.

Удосконалення техніки конструювання норм Особливої частини КК має здійснюватися по лінії пошуку більш чітких і повних формулювань ознак відповідних складів злочинів у напрямку оптимального співвідношення «конкретного» і «абстрактного». Конструювання кримінально-правових норм, що відрізняються надмірно високим рівнем абстрагування, і охоплюють за обсягом декілька форм (видів) одного й того ж злочину, передбачених в одній і тій же статті КК, навряд чи доцільне. Ступінь точності кримінально-правових норм може підвищуватися в процесі їх подальшої диференціації (шляхом «біфукації», дроблення, виділення загальних і спеціальних норм). Якщо ж така можливість відсутня, ця проблема може бути вирішена за рахунок більш детального і чіткого опису конкретного складу злочину з обов'язковою вказівкою у законі, його форм (видів), навіть за умови деякого перевищення обсягу і меж диспозицій, прийнятих у законотворчій практиці. Принагідно зауважимо, що тлумачення правових норм, понять і категорій кримінального законодавства в постановках Пленуму Верховного Суду України хоча й сприяє з'ясуванню змісту закону правозастосовувачем, але не вирішує саме по собі повністю проблеми точності норм закону про кримінальну відповідальність.

За загальним правилом у диспозиції статті КК доцільно в узагальненому вигляді описувати лише одиничний вид (варіант, тип) злочинної поведінки (діяння) особи. Важливе значення при цьому має вказівка в законі на такі спеціальні ознаки, як «спосіб», «місце», «обстановка», «мотив», «мета вчинення злочину» тощо. Вони уточнюють, конкретизують злочин, вказують на притамані йому специфічні риси, які відрізняють його від інших злочинів і від діянь, що не є злочинними. Виправдано також конструювання кримінально-правових норм шляхом опису декількох альтернативних форм даного злочину із зазначенням кожної з них або орієнтовного переліку ознак у поєднанні із узагальнюючим родовим терміном. Застосування орієнтовних (незавершених) переліків при описі ознак складу злочину істотно ускладнює правильне розуміння і застосування закону і тому не повинно практикуватися у законотворенні.

При формулюванні кримінально-правових норм доцільно уникати оціночних понять, а якщо це об'єктивно неможливо, надавати можливо повний перелік ознак, що утворюють зміст такого поняття (наприклад, ознаки поняття «умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю», а також «способом, небезпечним для життя багатьох осіб» (п. 4, п. 5 ст. 115 КК) оптимально розкрито в п. 8 та 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»). Удосконалення юридичної термінології – важливий засіб забезпечення точності кримінального закону. У нормах Особливої частини КК має бути чітко і лаконічно сформульовано ознаки відповідних злочинів, забезпечено сувору відповідність термінів тим поняттям, які вони призначені відображати, виключено розпливчасті та неоднозначні терміни, реалізовано принцип єдності термінології. Слід виключити з норм КК видові терміни, якщо для характеристики одного й того ж злочину чи його ознак у законі вжито термін більш високого рівня узагальнення – родового порядку.

Правильному застосуванню кримінально-правових норм сприяло б також роз'яснення в законі (у Загальній частині КК, наприклад, в окремому розділі, або додатку до КК) термінів, що вживаються в багатьох статтях Особливої частини КК, мають однаковий зміст та значення і відображають одні й ті ж правові поняття.

Список літератури:

1. Анашкин Г. З. Эффективность правосудия и судебные ошибки / Г. З. Анашкин, И. Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 59–67.
2. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М., 1967.
3. Варламова Н. Принципы правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека / Н. Варламова // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4. – С. 94–109.
4. Вопленко Н. Н. Причины ошибок в правоприменении. Опыт конкретно-социологического изучения / Н. Н. Вопленко // Советское государство и право. – 1982. – № 4. – С. 103–108.
5. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. – М., 2000. – Т. 1.
6. Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе / М. И. Ковалев // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 68–74.
7. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М., 1972.
8. Кузнецова Н. Ф. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона / Н. Ф. Кузнецова // Социалистическая законность. – 1973. – № 9. – С. 29–33.
9. Лазарев В. Ф. Проблема точности естественнонаучного знания / В. Ф. Лазарев // Вопросы философии. – 1968. – № 9.
10. Материалистическая диалектика как общая теория развития. Диалектика развития научного знания. – М., 1982.
11. Наумов А. В. Законы логики при квалификации преступлений / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. – М., 1978.
12. Панов Н. И. Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм Н. И. Панов // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю : матеріали наук. конф., 15 травня 2009 р. – Х. : Право. – 2009. – С. 37–41.

13. Пиголкин А. С. Законодательная техника и правотворчество / А. С. Пиголкин // Научные основы советского правотворчества. – М., 1981. – С. 290–303.
14. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право. – 240 с.
15. Сагатовский В. Н. Точность как гносеологическое понятие / В. Н. Сагатовский // Философские науки. – 1974. – № 1.
16. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. І. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – 344 с.
17. Хорольський Р. Застосування закону з нечітким змістом (досвід США та Європейських судів і можливість його застосування в Україні) / Р. Хорольський // Укр. правов. часопис. – 2004. – Вип. 6 (II). – С. 43–47.
18. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006 – 848 с.

Панов Н. И. Принцип правовой определенности в практике Европейского суда по правам человека и проблемы качества уголовного законодательства Украины.

В статье рассматриваются основные положения принципа правовой определенности в практике Европейского суда по правам человека, показывается его влияние на обеспечение качества национального уголовного законодательства и соблюдение принципов верховенства права и законности в судебной практике по уголовным делам. Отмечается, что категория «качество закона об уголовной ответственности», тесно связанная с принципом правовой определенности, включает широкий спектр проблем, важнейшей из которых является проблема точности уголовно-правовых норм. Раскрывается содержание данной многогранной категории с точки зрения различных ее аспектов: гносеологического, логического, лингвистического, прагматического и на этой основе рассматриваются сущностные черты и свойства точности уголовно-правовых норм, выступающих необходимыми условиями обеспечения качества закона об уголовной ответственности. Одновременно выясняются отдельные недостатки действующего уголовного законодательства, вносятся предложения об их устранении.

Ключевые слова: принцип правовой определенности; качество закона об уголовной ответственности; точность уголовно-правовых норм; гносеологический аспект, логический аспект, лингвистический аспект, прагматический аспект точности уголовно-правовых норм, законодательная техника.

Panov M. I. The principle of legal certainty in the practice of the European Court of Human Rights and the quality problems of the criminal legislation of Ukraine.

The article provides an outline of the principle of «legal certainty» in the practice of the European Court of Human Rights, shows its influence on the quality assurance of national criminal law and the principle of «rule of law» and «law» in judicial practice in criminal cases. It is noted that the category of «quality of the law on criminal responsibility» is closely connected with the principle of «legal certainty», includes a wide range of issues, the most important of which is the problem of the accuracy of criminal law. The content of this multifaceted category in terms of its various aspects: epistemological, logical, linguistic, pragmatic and on this basis are considered essential features and properties of the accuracy of criminal law, a necessary condition for ensuring the quality of the law on criminal responsibility. At the same time found out some shortcomings of the current penal legislation, proposals are being made to eliminate them.

Key words: principle of legal certainty, the quality of the law on criminal responsibility, the accuracy of criminal law, the epistemological aspect, the logical aspect, the linguistic aspect, pragmatic aspect of precision of criminal law, the legislative machinery.

Надійшла до редколегії 17.02.2015 р.

Герман Миколайович Анісімов,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343. 72

ЗЛОВЖИВАННЯ ДОВІРОЮ ЯК СПОСІБ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

У статті досліджуються об'єктивні та суб'єктивні ознаки зловживання довірою як способу вчинення злочину, на підставі чого визначається його родове поняття; окремі питання кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання довірою, розмежування суміжних злочинів; співвідношення обману та зловживання довірою як самостійних способів вчинення злочину.

Ключові слова: зловживання довірою; спосіб вчинення злочину; співвідношення обману та зловживання довірою

Чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) у багатьох статтях передбачає зловживання довірою (у різних його формах) як обов'язкову ознаку складу злочину. Причому ця ознака має свої характерні особливості та індивідуальні риси, що в кожному конкретному випадку обумовлені об'єктом кримінально-правової охорони, предметом злочину, характером суспільно небезпечного діяння, особливостями його наслідків, мотиву, мети злочину. Внаслідок цього на практиці нерідко зустрічалися (і зустрічаються) ускладнення при застосуванні окремих норм Особливої частини КК, що передбачають зловживання довірою як ознаку складу злочину. Проте завжди і всюди зловживання довірою має загальні риси, що об'єднують його окремі види (форми) у «деяке ціле» і дають можливість визначити його як родове поняття у структурі складу злочину. В основі такого підходу лежить відома теза про те, що той, хто береться досліджувати окремі питання без попереднього вирішення загальних, неминуче буде на кожному кроці наштовхуватися саме на ці загальні. Установлення загальних ознак зловживання довірою, притаманних усім злочинам, що вчиняються зазначеним способом, визначення на цій основі родового поняття «зловживання довірою» безумовно буде мати важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, розмежування суміж-

них злочинів і відмежування злочинних діянь від незлочинних, подолання конкуренції кримінально-правових норм, установа сукупності злочинів, індивідуалізації покарання та ін.

Зловживання довірою (на рівні родового поняття про нього), як спосіб вчинення злочину, становить собою використання правомірно наданих винному повноважень, зумовлених фактичними чи юридичними підставами й особливим характером відносин довіри на шкоду довірителеві (чи [і] третім особам) та всупереч його волі.

Зловживання довірою завжди ґрунтується на відносинах довіри, які виникають між суб'єктами соціального життя і являють собою специфічний різновид соціального зв'язку в системі суспільних відносин. Довіра є частиною людської діяльності, вона виникає як «засіб» спільної діяльності індивідів і є реакцію на ті чи інші аспекти їх поведінки, пов'язані з матрицями нормативно визначених ролевих очікувань [12, с. 57-58, 68, 69]. Довіра є «способом» створення на підставі делегованих довірителем повноважень матриць поведінки повірника для реалізації спільних інтересів. Такі відносини будуються на підставі відповідного становища, яке займає кожен у структурі суспільства і, відповідно, у системі відносин між його суб'єктами. Отже, їх сутність полягає не стільки у взаємодії конкретних осіб, скільки тих конкретних соціальних ролей, які вони виконують. Тому можна сказати, що значення довіри полягає в тому, що вона виступає способом розв'язання проблеми подальшого розвитку діяльності довірителя [12, с. 73-74]. В яких би умовах і формах не здійснювалась би діяльність людини, якої б структури вона не набувала, її не можна розглядати як вилучену із суспільних відносин, із життя суспільства [6, с. 82].

Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину завжди становить собою виконавчу своєрідність (операціональний аспект) такої дії винного, що зводиться до *використання* відносин довіри. Одночасно особа не виконує у повному обсязі чи частково покладені на неї обов'язки. Виконавча своєрідність дії, що вчиняється шляхом зловживання довірою, полягає в застосуванні наданих повноважень всупереч волі довірителя, супроти покладеного обов'язку. *Змістом зловживання довірою* як способу вчинення злочину є забезпечення операціональної сторони, виконавчої сутності злочинної дії *шляхом використання наданих повноважень* всупереч волі довірителя, проти тих завдань та цілей, задля досягнення яких вони були надані. За своєю сутністю зловживання довірою становить «зраду прийнятого обов'язку», порушення морального обов'язку бути вірним своєму слову, юридичного обов'язку щодо виконання у зобов'язання. Це відповідає усталеним у кримінально-правовій літературі уявленням про сутність і зміст способу вчинення злочину на рівні загального поняття про нього [8] і зловживання довірою як видового способу [Див.: 2, с. 100–104; 3, с. 134-135; 5, с. 13-14; 9, с. 32–34; 11, с. 110; 11, с. 42–45 та ін.].

Для зловживання довірою недостатньо одного лише невиконання покладеного на винного обов'язку. Тому зловживання довірою не є способом вчинення тих злочинів, що пов'язані лише з несумлінним, неналежним виконанням (невиконанням) договорів чи покладених на особу обов'язків (наприклад, службова недбалість, передбачена ст. 367 КК). Об'єктивна сторона таких злочинів не має такої виконавчої складової, яка відноситься до способу вчинення злочину [8, с. 56–68], винна особа (повірник) у таких злочинах не використовує надані повноваження всупереч волі довірителя, а лише ігнорує (не виконує) їх. Для зловживання довірою недостатньо лише не виправдання наданої довіри, лише невиконання покладених обов'язків. У зв'язку з викладеним, непереконливим виглядає твердження про те, що зловживання довірою є невиконання обов'язків особою, яка діє в чужому майновому інтересі на підставі юридичних або фактичних відносин довіри [13, с. 373].

Сторонами у відносинах довіри виступають *довіритель* і *повірник*. *Довірителем* виступають будь-які особи: держава в особі своїх органів і представників, органи місцевого самоврядування, установи, підприємства, організації (юридичні особи) або фізичні особи. *Повірник* – це особа, якій властиві ознаки суб'єкта злочину (ст.18 КК). Відносини довіри завжди існують як двосторонні і породжують для обох сторін взаємні права й обов'язки. Тільки взаємоспрямоване волевиявлення довірителя і повірника, що відбиває їх волю, здатне створити відносини довіри. Ці відносини завжди мають конкретно визначений характер, виникають у зв'язку із взаємними інтересами довірителя й повірника і породжують для них взаємні права і обов'язки. Кожна зі сторін у таких відносинах вбачає в інший певний «засіб» досягнення своєї мети. Поєднання прав (повноважень, правомочностей) та обов'язків на боці повірника утворює його специфічний статус уповноваженого суб'єкта (компетенцію). У цьому розумінні повірник набуває статусу *спеціального суб'єкта злочину*.

Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину та його особливості (різновиди) обумовлені і суттєво залежать від характеру і виду відносин довіри, що складаються між довірителем і повірником. *Відносини довіри* залежно від підстав їх виникнення можна поділити на: а) не поєднані з правовим (юридичним) обов'язком повірника діяти належним, установленим для нього чином («*фактичні*» *відносини довіри* – дружба, партнерство, взаємні симпатії, співпраця, особисте знайомство, родинні зв'язки тощо); б) поєднані з правовим (юридичним) обов'язком повірника діяти належним чином – *юридичні відносини довіри*.

Фактичні відносини довіри засновуються на вільному волевиявленні сторін, де обсяг, форма надання (отримання), результати реалізації повноважень визначаються їх угодою. Прийняття повноважень повірником означає й виникнення в нього відповідних обов'язків діяти належним чином. Зловживання фактичними відносинами довіри слід відрізнити від використання довірливості (риси людського характеру), на підставі якої особа здатна

легко, без звичайної для подібного випадку середньої норми обережності і передбачливості, перейнятися впевненістю в чий-небудь сумлінності. Зловживання довірливістю, використання цієї властивості, риси характеру, недосвідченості іншої особи для введення її в оману щодо певних обставин чи намірів винного є обманом.

Юридичні відносини довіри, на відміну від фактичних, мають упорядковані зміст і форму, певні юридичні підстави їх виникнення і тому, по суті, становлять специфічний вид правовідносин. Тут правовий обов'язок діяти ґрунтується на законах, підзаконних нормативних актах, інших юридичних актах і документах. Форма зовнішнього вираження таких відносин, процедура надання повноважень, обсяг повноважень і наслідки їх реалізації в цілому визначаються тими чи іншими нормативними актами, іншими юридично значимими документами й актами. Останні ж визначають і відповідні інтересам довірителя і повірника типи їх взаємодій і взаємин, обсяг і зміст прав та обов'язків. Якщо, наприклад, довірителем виступає держава або її органи в особі уповноважених суб'єктів, зазначені дії можуть бути втілені у форму індивідуального акта застосування права (указ про призначення на посаду, наказ про прийняття на роботу, рішення суду про визнання опікуном, піклувальником та ін.).

Юридичні відносини довіри залежно від виду функцій (повноважень), наданих повірникові (завжди спеціальних), поділяються на відносини з особами, які виконують функції: *а) службової особи; б) опікуна або піклувальника; в) щодо здійснення професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; г) трудові, професійні (неслужбові); д) інші спеціальні функції, що визначаються угодою, договором, дорученням тощо.*

Найбільш поширеними з юридичних відносин довіри є відносини між довірителем і повірником, який має статус службової особи. Залежно від сфери суспільних відносин, у яких відбувається реалізація наданих повірникові повноважень, вони поділяються на *відносини службової довіри загального і спеціального характеру*. *Відносини службової довіри загального характеру* встановлюються у сфері здійснення будь-якої службової діяльності (статті 364–368, 370 КК). *Відносини службової довіри спеціального характеру* складаються у певній сфері суспільних відносин – забезпечення життя і здоров'я (статті 132, 142, 143 КК та ін.), статевої свободи й статевої недоторканності (статті 154–156), особистих прав та свобод людини і громадянина (статті 157–159 та ін.), охорони довкілля (статті 239, 241, 253 та ін.), здійснення правосуддя (статті 371–375 та ін.) та інших, охоронюваних КК. Залежно від характеру та сфери права, в якій повірені особи виконують покладені на них функції, відносини довіри поділяються на: *а) відносини в сфері публічного права; б) відносини в сфері приватного права*. Залежно від обсягу повноважень, наданих службовій особі у сфері публічного права, вирізняємо відносини довіри: *а) типові (прості); б) з особою, яка займає відповідальне становище; в) з особою, яка займає особливо відповідальне ста-*

новище. Залежно від характеру виконуваної функції виділяємо відносини довіри: а) зі службовою особою, яка є представником влади; б) зі службовою особою, яка здійснює функції, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських або організаційно-розпорядчих обов'язків.

Зловживання довірою належить безпосередньо суспільно небезпечній протиправній дії. У більшості випадків цей спосіб входить до змісту дії, так би мовити «схований у ній», визначає форму її зовнішнього вираження (статті 109 ч. 3, 110 ч. 2, 142, 158, 167, 173, 225, 364, 372 КК та ін.) Але іноді він виступає у вигляді окремої дії допоміжного характеру щодо іншого основного суспільно небезпечного діяння [7, с. 31], при цьому забезпечує її виконання і, перебуваючи з нею в органічній єдності, виконує функції способу, прийому виконання останньої (статті 190, 191, 362 КК та ін.).

У структурі складу злочину зловживання довірою за загальним правилом виступає обов'язковою ознакою простого складу злочину. Воно визначає внутрішню (виконавську) сутність злочинного діяння, або як дія допоміжного характеру виступає ознакою, що поміж іншим характеризує соціальні властивості злочину, характер та ступінь його суспільної небезпечності. Зловживання довірою може виступати обтяжуючою обставиною у кваліфікованому складі злочину (статті – 109 ч. 3, 110 ч. 2, 157 ч. 2, 160 ч. 2, 161 ч. 2, 364 ч. 3, 368 ч. 4 та ін.). Воно, тим самим, визначає підвищену ступінь суспільної небезпеки кваліфікованого складу злочину порівняно з простим, що знаходить своє відображення в санкції кримінально-правової норми.

Форма зовнішнього вираження зловживання довірою може бути різною залежно від виду і змісту відносин довіри. Форма додає змісту зловживання довірою фактичну визначеність в об'єктивній дійсності і уможливлює його дослідження й аналіз. У співвідношенні форми і змісту провідну роль відіграє зміст, а форма виникає під його безпосереднім тиском, впливом [14, с. 191]. Підлегле становище форми підтверджують також і особливості законодавчої техніки, використані в КК України. У переважній більшості злочинів форма зловживання довірою не згадується як ознака складу. Законодавець через об'єктивні процеси динамічного розвитку економіки, соціальної сфери, суспільства в цілому не в змозі передбачити й вичерпно перелічити в нормах права всі форми, у яких може існувати зловживання довірою. Установити ту чи іншу форму, у якій може існувати зловживання довірою, можливо тільки шляхом застосування певних видів тлумачення закону (наприклад, статті 190, 192, 227, 212, 222, 232, 364 КК та ін.). У деяких випадках законодавцем указується або орієнтовний перелік форм зловживання довірою у складі злочину – заняття житлової площі, використання майна, що залишилося після смерті батьків, і т. д. (ст. 167 КК), або вони вказуються вичерпним чином – наприклад, надання недостовірних відомостей (ст. 220 КК). У цих складах форма виступає обов'язковою, конститутивною ознакою, що має бути встановлена в процесі кваліфікації. Необхідно встановити й довести, що діяння здійснено шляхом

зловживання довірою і саме у формі, зазначеній у законі. Відсутність останньої буде свідчити і про відсутність складу злочину в цілому.

З'ясування конкретної форми виявлення зловживання довірою має важливе для кваліфікації зокрема тих злочинів, що вчиняються шляхом зловживання владою або службовим становищем (статті 109 ч. 3, 110 ч. 2, 172, 191 ч. 2, 364, 364¹, 365, 366, 371–375 КК та ін.), зловживання іншими повноваженнями (статті 167, 192, 354, 365² КК та ін.). У таких злочинах зловживання довірою виявляється у формі використання всупереч інтересам служби влади або службового становища [1, с. 250–268], або використання інших спеціальних повноважень, наданих для їх реалізації та захисту.

Протиправне використання відносин довіри може бути здійснене тільки з *прямим умислом*. Під час надання і, відповідно, одержання повноважень довіритель та повірник мусять прагнути реалізації законних інтересів один одного (третіх осіб). Умисел повірника вчинити конкретний злочин шляхом протиправного використання своєї компетенції, тобто шляхом зловживання довірою, має виникнути після правомірного отримання, тобто після фактичного набуття відповідних повноважень. У злочинах з матеріальним складом, що вчиняються шляхом зловживання довірою, необережним може бути лише психічне ставлення винної особи до кваліфікуючих наслідків (ч. 2 ст. 364 КК та ін.) або до «похідних» у злочинах, що кваліфікуються за наслідками. У цілому ж ці злочини мають бути віднесені до умисних. Ознакою суб'єктивної сторони злочинів з формальним складом, що вчиняються шляхом зловживання довірою, виступає тільки *прямий умисел*.

Будучи «наскрізним» видовим способом вчинення злочину (статті 173, 192, 364 КК та ін.), в кожному злочині зловживання довірою має бути наповнено змістом, єдиним для нього як ознаки об'єктивної сторони будь-якого складу, та відповідати як ознакам *загального поняття способу вчинення злочину* [8], так і *родового поняття зловживання довірою як способу вчинення злочину* [1]. У цьому виявляється діалектика загального, особливого й окремого. Для правильної кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання довірою, слід встановити точну відповідність вчиненого діяння ознакам складу злочину, передбаченого в КК, у тому числі ознакам зловживання довірою як способу його вчинення. Важливо встановити при цьому не тільки основні ознаки зловживання довірою як родового поняття, а й індивідуальні ознаки способу вчинення конкретного злочину. Слід встановити підстави, характер відносин довіри; підстави, зміст та обсяг наданих повірнику повноважень; характер функцій, покладених на нього; злочин вчинено шляхом зловживання службовими чи іншими, спеціально покладеними на особу, повноваженнями; якщо злочин вчинено шляхом зловживання службовими повноваженнями, слід встановити, в якій сфері права діяла особа, виконувала загальні чи спеціальні повноваження, обсяг повноважень, чи є вона представником влади або службовою особою, яка

здійснює функції, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських або організаційно-розпорядчих обов'язків. Важливо з'ясувати також правомірність надання повноважень та в чому саме виявилось зловживання довірою, в якій формі, які саме повноваження використав винний для вчинення злочину. Ці обставини мають важливе значення як для правильної кваліфікації, так і для встановлення ступеня суспільної небезпечності вчиненого при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Для правильної кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання довірою, важливо також з'ясувати особливості законодавчого встановлення зазначеного способу у кримінально-правових нормах. В одних випадках цей спосіб прямо зазначений в тексті закону (статті 173, 190, 192 КК) як обов'язкова ознака складу злочину. В інших – зловживання довірою однозначно впливає зі змісту кримінально-правових норм при їх тлумаченні (статті 132, 149 ч. 2, 168 ч. 2, 172, 191, 354, 364, 364¹, 308 ч.1 КК та ін.).

Якщо зловживання довірою, зокрема те, що виявляється у зловживанні владою або службовим становищем, внутрішньо притаманне злочинному діянню, безпосередньо входить до його змісту, то вчинення діяння таким способом свідчить одночасно і про заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони (статті 364, 375 КК тощо). У тих випадках, коли зловживання довірою утворює собою окрему допоміжну дію, що забезпечує виконання основного діяння, воно створює безпосередні умови, реальну можливість заподіяння шкоди основним діянням. Наприклад, зловживання службовим становищем (ст. 191 КК) створює необхідні умови для протиправного заволодіння чужим майном і є способом заподіяння шкоди основному об'єкту кримінально-правової охорони, що завдається шляхом порушення додаткового. У таких випадках (ст. 191 КК), коли зловживання довірою як спосіб вчинення злочину відповідає ознакам самостійного злочину (ст. 364, 364¹ КК), наявні ознаки складеного злочину, що має кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 191 КК (наприклад, ч. 4 ст. 191). До складених злочинів у разі заподіяння істотної шкоди або тяжких наслідків внаслідок зловживання владою або службовим становищем слід також відносити злочини, передбачені ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 201, ч. 3 ст. 382 КК та ін.

Низка злочинів, передбачених в КК, можуть бути вчинені як шляхом зловживання довірою службовими особами, так і зловживання довірою іншими особами внаслідок протиправного використання професійних, інших спеціальних прав та повноважень (статті 120 ч. 2, 142, 143 ч. 3, 144, 145, 154, 236, 239, 245, 268, 283, 327 та ін.). У разі вчинення таких злочинів саме службовими особами, наявна необхідність кваліфікації вчиненого за *сукупністю*, оскільки шкода заподіюється декільком об'єктам кримінально-правової охорони одночасно – безпосередньому об'єкту, притаманному кожному із зазначених вище злочинів, а крім того, нормальній діяльності державного апарату, апарату управління органів місцевого самоврядування, держаних підпри-

ємств, установ, організацій (ст. 364 КК) або нормальній діяльності апарату управління юридичних осіб приватного права незалежно від форми власності (ст. 364¹ КК). Ці злочини посягають на різні, неоднорідні об'єкти, жодна з норм не представляє частини іншої. У підсумку має місце не один, а два злочини, що свідчить про необхідність використовувати при кваліфікації ще й загальну норму (статті 364, 364¹ КК).

Службовими особами як приватного, так і публічного права шляхом зловживання довірою, що виявляється у використанні службового становища всупереч інтересам служби, вчиняються і так звані загальнокримінальні злочини, в яких законодавець ознакою складу злочину передбачив загальний суб'єкт (наприклад, статті 185, 190, 194 і 355 КК та ін.). Кваліфікація загальнокримінальних злочинів, що скоюються службовими особами шляхом використання свого становища, виключно за статтями 364, 364¹ КК, призведе до ігнорування тих безпосередніх об'єктів загальнокримінальних злочинів, що не входять до змісту об'єкта зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) або зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права (ст. 364¹). Зазначена кваліфікація призведе до того, що правову оцінку дістане лише використання службового становища всупереч інтересам служби (спосіб учинення відповідного злочину), а не саме суспільно небезпечне діяння. Так само неприйнятною є кваліфікація аналізованих суспільно небезпечних діянь лише за тими статтями, які передбачають відповідальність за загальнокримінальні злочини. Вчинення таких злочинів службовими особами шляхом використання свого становища необхідно кваліфікувати за правилами сукупності із службовими злочинами. Для такої кваліфікації в діях службової особи необхідно встановити наявність усіх ознак як загальнокримінального злочину, так і зловживання владою або службовим становищем (статті 364, 364¹ КК) чи перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК). Також слід враховувати, що використання службовою особою свого становища для вчинення загальнокримінального злочину має бути поєднане із заподіянням істотної шкоди чи тяжких наслідків.

Серед передбачених КК злочинів, що вчиняються шляхом зловживання довірою, можна виокремити такі, суб'єктами яких службові особи не можуть бути за жодних умов. Зазначене може бути прямо сформульовано в законі – підкуп працівника підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК), а може безпосередньо впливати з його змісту – заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК), самоправство (ст. 356 КК) та ін. Якщо такі дії вчиняються службовими особами шляхом використання службового становища й усі об'єктивні й суб'єктивні ознаки вчиненого охоплюються складом відповідного службового злочину, то вони «трансформуються» в службовий злочин, оскільки в такому разі повністю поглинаються статтями КК, в яких встановлюється відповідальність за останні (статті 364, 364¹, 365 та 368 КК).

Список літератури:

1. Анісімов Г. М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. М. Анісімов ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 20 с.
2. Волженкин Б. В. Ответственность за взяточничество: Социально-правовые и криминологические проблемы / Б. В. Волженкин, В. Е. Квашиш, С. Ш. Цагикян. – Ереван : Айстан, 1988. – 200 с.
3. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления: понятие и квалификация / Б. В. Здравомыслов. – М. : Юрид. лит., 1975. – 168 с.
4. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
5. Коржанский Н. И. Квалификация следователем должностных преступлений : учеб. пособие / Н. И. Коржанский. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1986. – 72 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием : учеб. пособие / Н. И. Панов. – К. : УМК ВО, 1988. – 80 с.
8. Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Н. И. Панов. – Х., 1987. – 514 с.
9. Панов Н. И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием / Н. И. Панов. – Х. : Вища шк., 1977. – 128 с.
10. Пинаев А. А. Ответственность за хищения государственного и общественного имущества путем мошенничества : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Пинаев. – Х., 1969. – 285 с.
11. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления / А. Я. Светлов. – К. : Наук. думка, 1978. – 304 с.
12. Селигмен Адам. Проблема доверия / Адам Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
13. Хилюта В. В. Формы хищения в доктрине уголовного права : монографія / В. В. Хилюта. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 528 с.
14. Шептулин А. П. Категории диалектики / А. П. Шептулин. – М. : Высш. шк., 1971. – 279 с.

Анисимов Г. Н. Злоупотребление доверием как способ совершения преступления.

В статье исследуются объективные и субъективные признаки злоупотребления доверием как способа совершения преступления, на основании проведенного исследования определяется его родовое понятие; рассматриваются отдельные вопросы квалификации преступлений, совершаемых путем злоупотребления доверием, разграничения смежных преступлений; изучается соотношение обмана и злоупотребления доверием как самостоятельных способов совершения преступления.

Ключевые слова: злоупотребление доверием; способ совершения преступления; соотношение обмана и злоупотребления доверием.

Anisimov G. M. Abuse of confidence as criminal act.

The article studies objective and subjective evidence of abuse of confidence as criminal act, which serves as the base for defining of its generic term; subordinate concept of crimes committed through abuse of confidence, delimiting of adjacent crimes; relation between fraud and abuse of confidence as independent criminal acts.

Key words: abuse of confidence; criminal act; relation between fraud and abuse of confidence

Надійшла до редколегії 19.02.2015 р.

Петро Володимирович Олійник,
канд. юрид. наук, асистент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.7

ЩОДО ПОНЯТТЯ ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

На підставі трактування родового об'єкта злочинів проти власності, передбачених розділом VI Особливої частини Кримінального кодексу України, виокремлено чинники, які мають суттєвий вплив на визначення сутності предмета цих злочинів. До них відносяться соціальні, економічні і правові чинники. Виходячи із характеру впливу вказаних чинників на предмет, встановлено ознаки, що притаманні родовому поняттю предмета злочинів проти власності, та надано його визначення.

Ключові слова: злочини проти власності, предмет злочину.

Аналіз диспозицій статей, що становлять зміст Розділу VI Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК), показує, що предметами злочинів проти власності визнаються: «чуже майно» (статті 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197 і 198 КК), «земельні ділянки» (ст. 197¹ КК), «об'єкти електроенергетики» (ст. 194¹ КК), «енергія (теплова та електрична)» (ст. 188¹ КК), «право на майно» (статті 189 і 190 КК) та «дії майнового характеру» (ст. 189 КК). Як видно, ці предмети значною мірою відрізняються і мають певні особливості. Але при цьому всі ці предмети мають багато притаманних їм схожих і загальних рис, які визначаються, головним чином, об'єктом злочину, тобто відносинами власності, які існують з приводу вказаних предметів. Однак наразі ані в законі про кримінальну відповідальність і в судовій практиці, ані в науці кримінального права загального і єдиного визначення предмета злочинів проти власності поки що не існує. Більшість учених, досліджуючи вказану проблему, обмежуються загальною вказівкою лише на чуже майно як предмет вказаних злочинів, що фактично не вирішує даної проблеми [2, с. 12; 16, с. 32; 25, с. 15; 9, с. 67-68; 18, с. 35; 3, с. 25; 29, с. 15]. Зазначене обумовлює необхідність вирішення питання більш загального порядку щодо формулювання такого визначення на рівні родового поняття, яке за обсягом і за змістом охоп-

лювало би всі види предметів злочинів проти власності. Запропонований підхід до дослідження предмета вказаних злочинів безперечно відповідає фундаментальному філософському твердженню про те, що той, хто береться за конкретні завдання без попереднього вирішення загальних, той щоразу буде натикатися на ці невирішені загальні питання [11, с. 368]. Зазначену проблему, як уявляється, можна вирішити лише за допомогою розгляду та аналізу сукупності обставин (факторів, чинників), що детермінують, тобто суттєво визначають зміст загального (родового) поняття предмета цих злочинів.

Дослідження проблеми предмета злочинів проти власності пов'язане з необхідністю вирішення низки питань щодо родового об'єкта цих злочинів. У науці кримінального права серед елементів складу злочину об'єкт розглядають як елемент, що має визначальне значення. Його зміст суттєво впливає як на конструювання складів злочинів, визначення їх об'єктивних і суб'єктивних ознак, так і на з'ясування суспільної небезпечності діянь, що визнаються злочинними.

Як впливає з назви розділу VI Особливої частини КК, об'єктом зазначеної групи злочинів є відносини власності. Власність виступає предметом дослідження різних наук (філософії, соціології, економіки, політології, юриспруденції тощо) і тому її визначення можуть різнитися залежно від обраних дослідницьких завдань. Філософи прагнуть до розуміння поняття власності в її найбільш загальному значенні, до встановлення сутності, ідеї та значення власності у житті суспільства. Економісти вивчають значення власності для всього товарообігу, її місце у сукупності усіх суспільно-виробничих відносин, які складають економічний базис суспільства [6, с. 73]. Політологи намагаються визначити найбільш доцільні напрямки розвитку інститутів власності для найбільш повної відповідності їх політичним інтересам суспільства [5, с. 237]. Юристів власність, перш за все, цікавить з точки зору правового регулювання цих відносин та їх правової охорони. Однак виявлення ефективності останніх безперечно залежить від усвідомлення сутності і змісту та структури відносин власності як економічної категорії, оскільки вона належить до економічного базису суспільства, складає його основу і в той же час ним визначається.

В економічній науці існує декілька підходів до визначення економічної сутності відносин власності. Найбільш розповсюдженим є визначення змісту економічних відносин власності через категорію суспільних відносин з точки зору розрізнення «мое-чуже», або ж категорію «привласнення»¹. При цьому привласнення, на думку прихильників цієї теорії, це процес, що має своє коріння в сфері виробничих відносин у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб впливу на річ, що створюється в процесі виробництва. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення як форма суспільного виробництва формує і визначає конкретні риси тієї або іншої форми власності та її

¹ Більшість учених у поняття «мое-чуже» та «привласненість» вкладають єдиний зміст, а тому вказані категорії не є відмінними і можуть використовуватися як взаємозамінні [5, с. 3–11].

видів. Відносини привласнення охоплюють весь відтворювальний процес – від виробництва до споживання. Базовим моментом привласнення, згідно з даною теорією, є сфера виробництва. Саме тут, безпосередньо у сфері виробництва, створюється об'єкт власності і його вартість. Після цього процес привласнення продовжується через сфери розподілу, обміну і споживання, які виступають як подальші і необхідні елементи привласнення [6, с. 74].

Власність, в уявленні прихильників такого підходу, означає наявність відносин між людьми з приводу речей. На одному полюсі цього відношення знаходиться власник, який ставиться до речі як до своєї, на іншому – не власники, тобто всі інші – треті особи, які зобов'язані ставитися до неї як чужої [4, с. 292-293]. Звідси випливає, що без відношення інших осіб до речі, яка належить власнику, як чужої, не було б відношення до неї самого власника як до своєї.

Зміст власності як майнового відношення розкривається за допомогою тих зв'язків і відносин, у які власник вступає з іншими людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. У відносинах між людьми з приводу речей наголос слід робити на взаємодії власника та інших суб'єктів, в той час як відносини власника до майна, яке йому належить, носять правовий, господарський, виробничий, технічний характер і певним чином обумовлені поведінкою інших осіб [28, с. 8].

Саме тому, що всі треті особи беззаперечно визнають абсолютне панування власника над своєю річчю (*статика відносин власності*), такий власник отримує не тільки формальний статус законного власника речі, але й отримує фактичну можливість, за відсутності перепон з боку усіх інших осіб, втілювати у життя таке панування, реалізуючи у соціальних актах володіння, користування та розпорядження майном (*динаміка відносин власності*).

Однак, власність виступає компонентом не тільки економічної, але й юридичної сфери буття, де правовідносини власності виступають як необхідна правова форма економічних відносин, які в інститутивно організованому суспільстві не можуть існувати інакше як у відповідному юридичному закріпленні, що знаходить своє вираження як у системі правових норм, які утворюють інститут права власності, так і в юридично забезпеченій мірі здійснення повноважень конкретного власника відносно приналежного йому майна та усунення втручання усіх третіх осіб у сферу фактичного панування над майном чи іншими матеріальними цінностями, що закріплюється законом за власником [4, с. 325]. У цьому сенсі Г. А. Крігер обґрунтовано стверджував, що даючи характеристику об'єкту посягання при розкраданнях, не можна обмежуватися лише вказівкою на право власності як юридичну категорію, а слід розкрити економічний зміст відносин власності, яким заподіюється шкода при розкраданнях державного і суспільного майна. Тільки аналіз суспільних відносин власності як економічної категорії і з'ясування характеру тієї шкоди, яка їй заподіюється розкраданнями, дає можливість виявити сутність суспільної небезпечності цих злочинів [10, с. 29]. Указана позиція, відповідно до якої об'єктом злочинів проти власності визнається власність як

соціально-економічна категорія, як відносини між людьми в процесі суспільного виробництва матеріальних благ, обміну, розподілу і споживання продуктів праці, а також і як право власності у суб'єктивному сенсі, одержала найбільше визнання серед учених-криміналістів [14, с. 13; 27, с. 54; 12, с. 46; 1, с. 107]. На необхідність розгляду власності у єдності її економічного та правового змісту вказують і вчені-цивілісти [30, с. 302].

Отже, *родовим об'єктом злочинів проти власності* є економічні відносини власності як система суспільних відносин з виробництва матеріальних благ, що включають до себе приналежність зазначених благ, їх використання, розподіл та споживання. Ці відносини обумовлюють ставлення власника до майна чи до інших предметів (явищ) матеріального світу, що існують об'єктивно і відокремлені від людини та виступають об'єктами суспільних виробничих відносин, як до своїх, тобто належних йому (привласнення), що, за загальним правилом, реалізується у правових відносинах власності. Останнє знаходить вираження в суб'єктивних правомочностях суб'єкта власності: володінні, користуванні й розпорядженні майном (та іншими предметами чи явищами) як об'єктом цих відносин.

Із трактування родового об'єкта злочинних посягань на власність можна зробити висновок, що економічний зміст відносин власності складають суспільні відносини привласненості (приналежності) конкретного майна або інших матеріальних цінностей певному власнику; їх використання у процесі виробництва, розподілу, обміні, споживанні, а правовий зміст – правомочності власника: права по володінню, користуванню і розпорядженню майном чи іншими матеріальними благами. Отже, серед складових змісту вказаних відносин можна виділити соціальні, економічні та правові чинники, які мають суттєвий (і, навіть, визначальний) вплив на визначення сутності предмета злочинів, що посягають на ці відносини, тобто виступають детермінантами змісту найбільш суттєвих властивостей вказаного предмета. Розглянемо їх детальніше.

Соціальні чинники свідчать про нерозривний зв'язок предмета злочинів проти власності із суспільними відносинами власності як об'єктом даних злочинів. Вплив соціальних чинників проявляється в тому, що до предметів злочинів проти власності відносять лише ті об'єкти матеріального світу, які є результатом вкладеної в них людської праці і які мають певну значущість (цінність), важливість як для окремої особи, так і певної соціальної групи, класу, народу, суспільства, людства в цілому. Указані об'єкти завжди є включеними у сферу суспільних відносин власності, тобто залучені до фондів власника, включені в них і мають певну значущість – цінність для нього та інших суб'єктів відносин власності. Необхідно зазначити, що соціальні чинники мають вирішальне значення при розмежуванні розглядуваних злочинів у випадках, коли предметом суспільно небезпечних діянь (незаконного заволодіння, знищення чи пошкодження) виступають предмети природного середовища: зелені насадження, дерева та чагарники; звірі, птахи, інші види тваринного світу; риба різних видів, водні тварини тощо, що знаходяться у природному стані. Домі-

нуючим підходом у відмежуванні злочинів проти власності від злочинів проти довкілля за предметом злочину ми визнаємо, у зв'язку з цим, концепцію трудового вкладу (внеску) людини у створення цих предметів у процесі виробництва матеріальних благ. Предметом злочинів проти власності, як відомо, може бути тільки річ, створена людською працею або вилучена у такий спосіб із природного стану. Таким чином, для визнання предметів, що знаходяться у природному середовищі, як майна, тобто предметом злочинів проти власності, необхідно, щоб ці предмети були вилучені із даного середовища цілеспрямованою працею людини, її працею (виловлена риба, зрублене дерево тощо) або відокремлені від нього (звір чи птах, які відловили капканом, риба, зловлена у сітки чи поміщена в підводні садки) та включені до фондів власника як майно. Предмети природи слід визнавати майном і тоді, коли вони, не будучи відокремленими від природного середовища, спеціально розводяться чи вирощуються на природній основі і є продуктом незавершеного циклу товарного виробництва (риба, що вирощується в нагульних ставках рибгосподарств або розводиться на рибоводних заводах; молодняк цінних хутрових звірів, що утримується в звіророзплідниках і вольєрах державних або приватних заповідників чи спеціалізованих господарств; дерева і декоративний чагарник чи інші насадження, висаджені на товарних плантаціях лісорозплідників тощо) [13, с. 43]. На відміну від цього, наприклад, заволодіння предметами живої та неживої природи, які знаходяться у природному стані і не вилучені із цього стану цілеспрямованою працею людини, чи знищення їх або пошкодження, складає, при наявності всіх необхідних умов, посягання на довкілля [26, с. 146]. Даний підхід знайшов своє відображення у постанові Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17, у п. 9 якої зазначено, що заволодіння деревами, зрубаними та підготовленими до складування або вивезення, залежно від обставин справи слід кваліфікувати за відповідними частинами ст. 185 КК або іншими статтями, якими передбачена відповідальність за вчинення злочинів проти власності. Аналогічні по суті роз'яснення щодо кваліфікації подібних дій сформульовані і у п. 12 цієї ж Постанови, де зазначено, що вилов риби чи водних тварин зі спеціально облаштованих або пристосованих водоймищ, у яких вони вирощуються підприємствами, організаціями чи громадянами, за ст. 249 КК кваліфікувати не можна. За наявності всіх необхідних підстав подібні дії винної особи слід кваліфікувати за статтями розділу VI Особливої частини КК як злочини проти власності [24, с. 572–579].

Економічні чинники впливають із трактування економічного змісту відносин власності, відповідно до яких предмети злочинних посягань на власність мають мінову (грошову оцінку, ціну) і споживчу вартість (господарсько-економічну або культурну цінність, корисність) і здатні задовольняти матеріальні й пов'язані з ними інші потреби людини. Вираженням вартості предмета є його ціна у грошовому обчисленні. У більшості випадків шкода власності (її вид та розмір) є підставою притягнення особи відповідно до цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності (хоча вона й не є єди-

ним критерієм розмежування цих видів юридичної відповідальності). Перш за все, вартість майна чи інших предметів злочинів проти власності впливає на вирішення питання про притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Так, дрібне викрадення чужого майна є адміністративним проступком, а викрадення такого майна в інших розмірах – злочином. Згідно зі ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення [8] викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян (далі – нмдг). При цьому вартість таких предметів визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, що існують на момент скоєння злочину [23; 22]. За відсутності зазначених цін на майно його вартість може бути визначено шляхом проведення відповідної експертизи [23].

Хоча законодавчій та судовій практиці відомі випадки, коли вартість предметів злочинів проти власності не визнавалась за основний (головний) критерій відмежування дрібних викрадань як адміністративних правопорушень від злочинних посягань на відносини власності, надаючи перевагу іншим обтяжуючим (кваліфікуючим) ознакам. Так, Законом України від 30 червня 1993 р. № 3351-ХІІ було, як відомо, викладено в новій редакції частину першу ст. 51 КУпАП, а саме дрібним вважалось розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки (крім випадків вчинення її з проникненням у приміщення чи інше сховище), шахрайства, привласнення чи зловживання службовим станом [19]. Далі постановою Пленуму Верховного Суду України від 13 січня 1995 р. № 3 було внесено зміни до п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1987 р. № 2 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та колективного майна на підприємствах і в організаціях агропромислового комплексу», згідно з якими «дрібне розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки з проникненням у приміщення чи інше сховище слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 81 КК» [21]. І лише в 2005 р. законодавцем було визнано не злочинним дрібне розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки з проникненням у приміщення чи інше сховище та внесено відповідні зміни до ч. 1 ст. 51 КУпАП [20]. Таким чином, законодавець і Пленум Верховного Суду України дрібне розкрадання державного або колективного майна (зараз дрібне викрадення – П. О.), яке само по собі є адміністративним правопорушенням, вчинене за обтяжуючих обставин, пропонували розглядати як злочин. Однак з таким рішенням, безумовно, неможливо погодитись, оскільки вартість майна (економічні чинники) має слугувати основною (головною) підставою (критерієм) відмежування злочинів проти власності від адміністративних правопорушень. Отже, якщо вартість майна, яке викрадається шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати, не перевищує 0,2 нмдг (при відсутності умислу на вчинення більш тяжких діянь), у цьому випадку вказані дії особи аж ніяк не можуть кваліфікуватися як злочин проти власності (у тому числі вчинені за попередньою змовою групою осіб, повторно, поєднані

з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище тощо). Таку точку зору цілком обгрунтовано підтримували П. С. Матишевський [15, с. 153], О. В. Ільїна [7, с. 53] та інші науковці.

Залежно від суми викраденого злочини проти власності суттєво різняться за ступенем тяжкості та караності. Так, згідно з пунктами 2, 3 та 4 примітки до ст. 185 КК значною шкодою визнається спричинення збитків на суму від ста до двохсот п'ятдесяти нмдг, у великих розмірах визнається злочин, що вчинений однією особою чи групою осіб на суму, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує нмдг на момент вчинення злочину, а в особливо великих розмірах визнається злочин, що вчинений на суму, яка в шістсот і більше разів перевищує нмдг. Таким чином, економічні чинники виступають важливим засобом диференціації, по-перше, кримінальної та адміністративної відповідальності за посягання на відносини власності (розмір вартості майна на рівні 0,2 нмдг є нижчим порогом кримінальної відповідальності), по-друге, диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти власності за ступенем тяжкості (склади злочинів з кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками залежно від вартості майна).

Правові чинники складають «юридичну оболонку» економічних відносин власності та проявляються в тому, що, по-перше, майно та інші предмети (явища) матеріального світу є *чужими* для винного і він не має на них ні дійсного, ні уявного (спірного) права. Якщо ж особа самовільно, всупереч встановленому порядку, в цілях здійснення свого уявного права, обгрунтованість якого оспорується, незаконно вилучає ці предмети, будучи переконаним у правомірності своїх домагань, – таке діяння слід кваліфікувати, за наявності підстав, як самоправство (ст. 356 КК) або посягання на інші правоохоронювані інтереси.

Крім цього, вказані предмети належать на праві власності іншій особі (перебувають у її фондах) або знаходяться у її володінні з певних юридичних чи фактичних підстав. При цьому не має значення, в законному або незаконному володінні знаходяться такі предмети у момент здійснення посягання на них. Тому розглядається як злочин протиправне вилучення чужого майна не тільки у його власника і не тільки у законного його володільця, але й у незаконного володаря, наприклад, у особи, що раніше викрала це майно (так зване «розкрадання викраденого»).

По-друге, слід зазначити, що вартість майна чи інших предметів злочинів проти власності не абсолютна і не у всіх випадках має визначальне значення для вирішення питання щодо кримінальної відповідальності. Так, як було вказано вище, викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 нмдг, і не тягне кримінальної відповідальності. Звідси випливає, що у разі викрадення чужого майна у інших формах, наприклад, шляхом грабежу, розбою, вимагання, заволодіння майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, кримінальна відповідальність настає незалежно від вартості предмета злочину, в тому числі коли вартість предмета менша ніж 0,2 нмдг. Отже, визначальне

значення для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за вчинення злочину проти власності у вказаних випадках має не сам по собі розмір викраденого майна (економічні чинники), а характер діяння та спосіб вчинення злочину (правові чинники).

Розглянуті чинники впливають на характер предмета злочинів проти власності не відокремлено, вони знаходяться в єдності і у своїй сукупності визначають основні риси даного предмета. Виходячи із характеру впливу вказаних чинників на предмет, які, в свою чергу, обумовлені суттю і характером об'єкта злочинів – відносин власності, та екстраполюючи їх властивості на зміст поняття «предмет злочинів проти власності», можна зробити висновок, що родове поняття предмета цих злочинів включає в себе наступні обов'язкові (конститутивні) ознаки: фізичну, економічну, соціальну та юридичну. Отже, під **предметом злочинів проти власності** слід розуміти майно чи прорівнені до нього інші об'єкти (предмети) або інші об'єктивні явища матеріального світу, які є об'єктами економічних відносин власності та характеризуються при цьому фізичною, економічною, соціальною і юридичною ознаками й виступають матеріальною формою вираження («субстратом») або необхідною умовою функціонування суспільних економічних відносин власності, що охороняються кримінальним законом і шляхом безпосереднього впливу на які та (або) у зв'язку з якими чи з приводу яких учиняються злочинні посягання, передбачені Розділом VI Особливої частини КК. Саме з цього поняття, на нашу думку, слід виходити при дослідженні всього кола питань, що відносять до сфери проблем кримінальної відповідальності за злочини проти власності.

Список літератури:

1. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 775 с.
2. Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации) / Г. Н. Борзенков. – М. : Юрид. лит., 1971. – 168 с.
3. Владимиров В. А. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 200 с.
4. Гражданское право : учеб. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. : Теис, 1996. – Ч. 1. – 552 с.
5. Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний [та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія», 2000. – 864 с.
6. Економічна теорія. Політекономія : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2006. – 615 с.
7. Лїїна О. В. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак корисливих злочинів проти власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лїїна Оксана Валерїївна ; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 201 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відом. Верхов. Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
9. Кригер Г. А. Борьба с хищениями социалистического имущества / Г. А. Кригер. – М. : Юрид. лит., 1965. – 328 с.
10. Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества / Г. А. Кригер. – М. : Юрид. лит., 1974. – 336 с.

11. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во полит. лит., 1972. – Т. 15. – 577 с.
12. Ляпунов Ю. И. Корыстные правонарушения нетерпимы / Ю. И. Ляпунов. – М. : Сов. Россия, 1989. – 126 с.
13. Ляпунов Ю. Отграничение хищений социалистического имущества от преступлений в области охраны природы / Ю. Ляпунов // Социалистическая законность. – 1973. – № 11. – С. 42–44.
14. Матышевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности / П. С. Матышевский. – К. : Вища шк., 1983. – 174 с.
15. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. С. Матышевский. – К. : Юринком, 1996. – 240 с.
16. Матышевский П. С. Уголовно-правовая охрана социалистической собственности в Украинской ССР / П. С. Матышевский. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1972. – 200 с.
17. Панов Н. И. Об объекте преступлений против социалистической собственности / Н. И. Панов // Проблемы социалистической законности. – 1984. – № 14. – С. 3–11.
18. Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищениями / А. А. Пинаев. – Х. : Вища шк., 1975. – 191 с.
19. Про внесення до деяких законодавчих актів України змін і доповнень щодо удосконалення попереднього розслідування : Закон України від 30.06.1993 р. № 3351-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 34. – Ст. 355.
20. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення : Закон України від 02.06.2005 р. № 2635-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 28. – Ст. 374.
21. Про внесення змін і доповнень у деякі постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України : від 13.01.1995 р. № 3. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0003700-95>.
22. Про практику застосування судами України законодавства в справах про розкрадання продовольчих товарів, їх втрату і псування в системі державної торгівлі та споживчої кооперації [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 24.06.1983 р. № 3. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0003700-83>.
23. Про судову практику у справах про злочини проти власності [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 06.11.2009 р. № 10. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0010700-09>.
24. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 10.12.2004 р. № 17 // 36. постанов Пленуму Верхов. Суду України (1972–2008). – Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – С. 572–579.
25. Сирота С. И. Преступления против социалистической собственности и борьба с ними / С. И. Сирота. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1968. – 230 с.
26. Сташис В. В. Уголовно-правовая охрана социалистического хозяйства (научно-практический комментарий действующего уголовного законодательства УССР) / В. В. Сташис. – Х. : Вища шк., 1973. – 160 с.
27. Тенчов Э. С. Уголовно-правовая охрана социалистической собственности / Э. С. Тенчов. – Иваново : ИВГУ, 1980. – 87 с.
28. Тихенко С. И. Борьба с хищениями социалистической собственности, связанными с подлогом документов : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительное-трудовое право» / С. И. Тихенко. – К., 1958. – 36 с.
29. Тишкевич И. С. Уголовная ответственность за посягательства на социалистическую собственность / И. С. Тишкевич. – Мн. : Изд-во «Университетское», 1984. – 168 с.
30. Цивільне право України : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

Олейник П. В. О понятті предмета преступлений против собственности.

На основании трактовки родового объекта преступлений против собственности, предусмотренных разделом VI Особенной части Уголовного кодекса Украины, выделены факторы, которые имеют существенное воздействие на определение сущности предмета данных преступлений. К ним относятся социальные, экономические и правовые факторы. Исходя из характера воздействия указанных факторов на предмет, установлены признаки, присущие родовому понятию предмета преступлений против собственности, а также дано его определение.

Ключевые слова: преступления против собственности, предмет преступления.

Oliinyk P. V. As to the concept of the subject of crimes against property.

On the basis of the interpretation of generic subject of the property crimes under Section VI of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine there have been distinguished the factors, which have significant impact on the definition of the essence of the target of such crimes. These are social, economic and legal factors. Also taking into account the nature of the impact of these factors on the target the author established the characteristics of generic subject of property crimes and gave its definition.

Key words: crimes against property, the subject of crime.

Надійшла до редколегії 06.02.2015 р.

Василь Миколайович Киричко,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.352.7

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ (ч. 2 ст. 369² КК УКРАЇНИ) ТА ЇЇ ВИРІШЕННЯ

У статті досліджено проблему визначення суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 369² КК України). Визначено: 1) лише службова особа або особа, яка надає публічні послуги, може вчинити цей злочин; 2) зловживання впливом означає, що зазначена особа використовує можливості, пов'язані з її службовими повноваженнями, для незаконного впливу на особу, уповноважену на виконання функцій держави.

Ключові слова: зловживання впливом; суб'єкт зловживання впливом; злочини у сфері службової діяльності або діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; корупційні злочини.

Кримінальна відповідальність за зловживання впливом як окремих вид злочину вперше була встановлена Законом України від 11 червня 2009 р. № 1508-VI у ст. 369¹ КК України, яка діяла з 1 до 4 (включно) січня 2011 р. З 1 липня 2011 р. така відповідальність передбачена у ст. 369² «Зловживання впливом» КК України, яка включена до КК України Законом України від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI, зазнала змін згідно із законами України від 18 квітня 2013 р. № 221-VII та № 222-VII, а зараз діє в редакції Закону України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII. Основний зміст цих змін характеризується розширенням об'єктивної сторони цього злочину і посиленням покарання за нього. Оскільки дані зміни не стосувалися безпосередньо ознак суб'єктів злочину, то це дозволяє здійснювати аналіз проблеми визначення кола суб'єктів зловживання впливом за чинною редакцією статті 369² КК з поширенням значення одержаних висновків на попередні її редакції та ст. 369¹ КК України.

Питання про визначення кола суб'єктів цього злочину виглядає по-різному стосовно частин 1 і 2 ст. 369² КК України. За ч. 1 суб'єктом визнається будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Саме така особа несе кримінальну відповідальність за пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди особі, яка є суб'єктом злочину, передбаченого ч. 2 цієї статті, і пропонує чи обіцяє (погоджується) за таку вигоду або за надання такої вигоди третій особі вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави (остання визначена у примітці до цієї статті).

Водночас існує проблема визначення кола суб'єктів злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК України. Тобто йдеться про тих осіб, які несуть відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, або пропозицію чи обіцянку здійснити вплив за надання такої вигоди.

Вирішення цієї проблеми зараз перебуває на стадії осмислення вже опублікованих основних теоретичних позицій і вибору найбільш обґрунтованої з них для формування однакового застосування ст. 369² КК України на практиці. Серед них є й раніше висловлена мною позиція, тому метою цієї публікації є посилення аргументації щодо її обґрунтованості з урахуванням нових поглядів учених та окремих змін, внесених до КК України, що стосуються розглядуваного питання.

В узагальненому викладенні основні позиції інших вчених щодо суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК, виглядають так: 1) суб'єкт злочину є загальним, тобто будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку (М. І. Хавронюк [12, с. 324], О. О. Дудоров і Г. М. Зеленов [5, с. 488]); 2) суб'єктом є та особа, яка чинить або обіцяє вчинити необхідний протиправний вплив на особу, уповноважену на виконання функцій держави (Д. І. Крупко [6, с. 771]); 3) суб'єктом цього злочину може бути тільки при-

ватна особа (В. І. Тютюгін [7, с. 838]); 4) суб'єкт злочину є спеціальним і його характеризують дві ознаки: а) відсутність статусу службової особи і б) наявність реальної можливості вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави (Л. П. Брич [8, с. 1090]); 5) суб'єктом може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла віку шістнадцяти років, в тому числі й службова особа – за умови, що обіцяний, запропонований, здійснений нею вплив на особу, уповноважену на виконання функцій держави, зумовлено не наданою їй по службі владою чи службовим становищем, а близькими, дружніми чи будь-якими іншими позаслужбовими відносинами з останньою (Н. О. Кочерова [3, с. 97; 4, с. 6–7, 14], О. Т. Омелянович [9, с. 408]); 6) суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа, однак службова особа або особа, що надає публічні послуги, може визнаватися таким суб'єктом лише у разі, коли зазначені в диспозиції частини 2 ст. 369² КК України і вчинені нею дії не обумовлені її службовим становищем чи наданими їй повноваженнями (В. І. Тютюгін [11, с. 44]); 7) суб'єктом цього злочину є будь-яка особа, в тому числі будь-яка службова особа, крім випадків, коли йдеться про вплив такої особи з використанням влади, службового становища чи повноважень (А. В. Савченко і О. В. Кришевич) [10, с. 153].

Викладене різноманіття формулювань висновків щодо кола суб'єктів розглядуваного злочину ґрунтується на одній і тій же логіці теоретичного аналізу. Вона полягає в тому, що спочатку автори визнають відсутність у КК буквального зазначення щодо ознак суб'єкта цього злочину і з цього роблять висновок, що суб'єктом злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Одні автори на цьому й зупиняються в аналізі, а інші, виходячи з цього, обмежують коло таких осіб шляхом виключення службових осіб та/або осіб, які надають публічні послуги, із кола суб'єктів цього злочину, якщо йдеться про вплив такої особи на особу, уповноважену на виконання функцій держави, з використанням влади, службового становища чи повноважень. На думку авторів, за наявності такого впливу вчинене слід кваліфікувати за іншими статтями КК України, зокрема за статтями 368, 368³, 368⁴ і 369.

Зазначені висновки науковців концептуально утворюють дві групи: 1) ті вчені, які лише констатують, що суб'єкт розглядуваного злочину є загальним, тим самим припускають похідний висновок, що у ст. 369² КК України йдеться про використання особою будь-якого впливу – як службового, так і не пов'язаного із владою, службовим становищем чи повноваженнями особи; 2) ті вчені, які здійснюють зазначене обмеження кола суб'єктів цього злочину, приходять до висновку про те, що у цій статті КК йдеться про використання лише неслужбового впливу, тобто не пов'язаного із владою, службовим становищем чи повноваженнями особи.

Наша позиція з цього питання концептуально є іншою, ніж вищевикладені позиції. Вона полягає в тому, що у ст. 369² КК України йдеться не про використання будь-якого впливу на особу, уповноважену на виконання

функцій держави, а лише про зловживання таким впливом, який пов'язаний з наявністю у суб'єкта злочину влади, його службовим становищем чи повноваженнями (обумовлений ними). Отже, йдеться про зловживання службовим (в широкому розумінні) впливом особою, яка має такий вплив, що вказує на те, що суб'єктом цього злочину може бути лише певна особа (відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України такий суб'єкт називається спеціальним). Основні аргументи на підтвердження цієї позиції мною були викладені ще стосовно ст. 369² КК України у редакції Закону України від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI [2, с. 227 – 261]. Вони залишаються актуальними і були підтримані в науковому дослідженні П. П. Андрушка [1, с. 21 – 31], який назвав їх найбільш обґрунтованими з питань доктринального тлумачення норми, сформульованої у ст. 369² КК України. Разом з тим, на наш погляд, розглядуване питання залишається складним для осмислення і спонукає до пошуку нових форм викладення вже опублікованих та нових аргументів, що з'явилися після внесення деяких змін до КК України.

У цьому зв'язку насамперед звернемо увагу на те, що у ст. 369² та в інших статтях КК України відсутні приписи, що містять ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369². Причому, буквально не вказані не лише спеціальні ознаки суб'єкта, а й ознаки загального суб'єкта. Тобто у ч. 2 ст. 369² відсутні слово «особа» або словосполучення «будь-яка особа», а лише зазначені ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторін злочину. Це означає, що висновок про те, чи є суб'єкт розглядуваного злочину загальним чи спеціальним, повністю залежить від аналізу інших юридичних ознак складу злочину, насамперед ознак об'єктивної сторони злочину. Такий аналіз повинен здійснюватись з урахуванням системних зв'язків ст. 369² КК з іншими статтями КК України, а також приписів міжнародних конвенцій, імплементованих у цій статті.

Останні приписи мають особливе значення тому, що включення до КК України окремого складу злочину «Зловживання впливом» здійснювалось Україною саме на виконання своїх міжнародних зобов'язань. Саме це обумовлює іншу логіку наукового аналізу розглядуваного питання. У звичайній ситуації пропозиції щодо доповнення КК України виникають на базі осмислення існуючої системи кримінально-правових норм і мають за мету усунення її вад чи її вдосконалення. Доповнення КК України статтею про зловживання впливом обумовило необхідність вирішення відразу двох завдань: 1) імплементатії змісту норми про зловживання впливом, передбаченої міжнародними конвенціями, і 2) включення цих приписів до КК України таким чином, щоб вони відповідали системі кримінально-правових норм, тобто були структурним елементом цієї системи, системно узгодженим з іншими нормами КК за ознаками складу злочину та покарання за нього.

Включаючи до КК України спочатку ст. 369¹, а потім ст. 369² без чіткого визначення суб'єкта злочину за ч. 2 статті, законодавець прагнув її викласти

з орієнтацією на зміст ст. 12 «Зловживання впливом» Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією, підписаної від імені України 27 січня 1999 р. і ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 252-V. У цій статті зазначено наступне: «Кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для встановлення у своєму національному законодавстві кримінальної відповідальності за умисне вчинення обіцяння, пропонування чи надання прямо або опосередковано будь-якої неправомірної переваги *будь-якій особі*, яка заявляє чи підтверджує, що вона може за винагороду *зловживати впливом* на прийняття рішень будь-якою особою, згаданою у статтях 2, 4 – 6 і 9 – 11, незалежно від того, чи така неправомірна перевага призначена для неї особисто чи для іншої особи, а також вимагання, одержання або прийняття пропозиції чи обіцянки надання такої переваги у винагороду за такий вплив незалежно від того, чи такий вплив дійсно здійснюється, чи призводить до бажаного результату».

Наявність у цій статті слів «*будь-якій особі*» не є аргументом для визнання суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК України, загальним, тому що ці слова у тексті ст. 12 зазначеної Конвенції слід осмислювати з урахуванням того словосполучення, до якого вони включені. А саме в ній ідеться про будь-яку особу з тих осіб, які можуть *зловживати впливом* на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, а не з тих, які можуть *впливати* на прийняття рішення такою особою. Поняття «зловживання впливом» хоч і характеризує об'єктивну сторону злочину, однак своїм змістом обмежує коло суб'єктів цих дій. Подібно тому, як поняття «зловживання службовим становищем» само по собі вказує на те, що суб'єктом такого зловживання є будь-яка особа, яка займає службове становище, поняття «зловживання впливом» само по собі обмежує коло суб'єктів цих дій будь-якими особами, які мають законний вплив на особу, уповноважену на виконання функцій держави, але зловживають ним. Указівка законодавцем у частинах 1 та 2 ст. 369² КК лише на вплив, замість вказівки на зловживання впливом, не змінює викладеного розуміння норми, оскільки про зловживання впливом зазначено у назві цієї статті, яка відображає сутність дій, передбачених диспозицією.

Із викладеного випливає, що слова «*будь-якій особі*» за ст. 12 зазначеної Конвенції і ст. 369² КК України означають будь-яку особу з кола суб'єктів злочину, виділеного шляхом аналізу «зловживання впливом», як ознаки об'єктивної сторони злочину, тобто з тих осіб, які мають законний вплив на особу, уповноважену на виконання функцій держави, і зловживають ним.

Саме таке розуміння зловживання впливом більш чітко відображено у ст. 18 «Зловживання впливом» Конвенції ООН проти корупції, підписаної від імені України 11 грудня 2003 р. і ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V. У ній зазначено наступне: «Кожна Держава-

учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочинами наступних дій, якщо вони вчинені умисно: а) обіцянка, пропозиція або надання *державній посадовій особі* чи будь-якій іншій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги, щоб ця посадова особа *чи така інша особа зловживала своїм справжнім або удаваним впливом* з метою одержання від адміністрації чи державного органу Держави-учасниці будь-якої неправомірної переваги для ініціатора таких дій чи будь-якої іншої особи; б) вимагання або прийняття *державною посадовою особою* чи будь-якою іншою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої себе чи для іншої особи, щоб ця особа *чи така інша особа зловживала своїм справжнім або удаваним впливом* з метою одержання від адміністрації або державного органу Держави-учасниці будь-якої неправомірної переваги».

У цьому визначенні звернемо увагу на формулювання «щоб державна посадова особа чи така інша особа зловживала своїм справжнім або удаваним впливом». У ньому йдеться про зловживання впливом державною посадовою особою, тобто про незаконне використання того впливу, який державна посадова особа має у зв'язку зі своїм службовим становищем, що вирішальним чином визначається наявними у неї службовими повноваженнями. Слова «така інша особа» вказують на те, що під іншими особами, які можуть зловживати впливом, слід розуміти осіб, які прирівнюються до державних посадових осіб за характером та важливим значенням здійснюваних ними функцій та повноважень. На підтвердження такого висновку можна навести положення ст. 2 цієї Конвенції, в якій при характеристиці державних посадових осіб для цілей Конвенції названі спочатку особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі Держави-учасниці, а потім ще й інші категорії осіб, яких можна назвати «такими іншими», оскільки вони прирівнюються до державних посадових осіб за характером здійснюваних ними функцій та повноважень. Зокрема, це: 1) будь-яка інша особа, яка виконує будь-яку державну функцію, зокрема для державного органу або державного підприємства, або надає будь-яку державну послугу, як це визначається у внутрішньому праві Держави-учасниці і як це застосовується у відповідній галузі правового регулювання цієї Держави-учасниці; 2) будь-яка інша особа, що визначається як «державна посадова особа» у внутрішньому праві Держави-учасниці. Отже, зі змісту цієї Конвенції видно, що в ній йдеться *про певні категорії осіб, які мають вплив завдяки наявності у них службових повноважень і зловживають ним, тобто використовують його для вчинення протиправних дій.*

Із викладеного аналізу приписів міжнародних Конвенцій випливають відразу декілька важливих висновків. По-перше, ці приписи не містять в собі аргументів для визнання суб'єктом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК, будь-якої фізичної особи, що досяга 16-річного віку (загальний суб'єкт) або

визнання суб'єктами цього злочину службових осіб, які використовують вплив, зумовлений позаслужбовими відносинами з особою, уповноваженою на виконання функцій держави. Навпаки, вони підтверджують концепцію зловживання службовим впливом. По-друге, буквальна вказівка у тексті ст. 18 Конвенції на зловживання впливом «державною посадовою особою чи такою іншою особою» визначальним чином впливає на вирішення питання про співвідношення норми про зловживання впливом з тими нормами, в яких йдеться про підкуп таких осіб або одержання ними неправомірної вигоди шляхом вимагання (статті 2-11 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією; статті 15, 16, 21 Конвенції ООН проти корупції; статті 368, 368³, 368⁴, 369 КК України). Те діяння, до вчинення якого здійснюється підкуп, в цих нормах виявляє різний зв'язок зі службовими (в широкому розумінні) повноваженнями особи: при «звичайному» підкупі у зазначених нормах це діяння входить до службових повноважень (службових обов'язків) особи, а при зловживанні впливом воно виявляє лише ознаки обумовленості впливу наявністю у особи службових повноважень (службових обов'язків).

На наш погляд, найбільш вдало цю відмінність можна відобразити використавши приписи законів України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI та «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. У визначенні корупції (ст. 1 цих законів), зокрема, йдеться про дії, вчинювані з метою схилити особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень *чи пов'язаних з ними можливостей*. Останнє якраз і вказує на підкуп до зловживання службовим впливом. Зазначені у ч. 2 ст. 369² КК дії вчинюються на порушення заборони використовувати такі можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, встановленої відповідно у статтях 6 і 22 зазначених законів.

Викладені приписи є визначальними для вирішення проблеми суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК України. Водночас існують аргументи на підтвердження викладеної мною концепції, які пов'язані виключно з аналізом статті 369² у системі кримінально-правових норм, передбачених КК України. Зокрема, проведений мною раніше аналіз дій, передбачених ч. 2 ст. 369² КК, вчинюваних особою з використанням неслужбового впливу, показав відсутність у них суспільної небезпечності, властивої злочинним діянням [2, с. 232–235].

З прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII безпосередньо у тексті КК України з'явилися правові аргументи, які підтверджують вирішення проблеми суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369² КК України, на основі концепції про зловживання службовим впливом. У примітці до ст. 354 КК цим Законом визначено, що «під пропозицією у статтях 354, 368, 368³ – 370

слід розуміти висловлення *працівнику підприємства, установи чи організації, особі, яка надає публічні послуги, або службовій особі* наміру про надання неправомірної вигоди, а під обіцянку – висловлення такого наміру з повідомленням про час, місце, спосіб надання неправомірної вигоди». Цими приписами визначено як зміст пропозиції і обіцянки у складі зловживання впливом, передбаченому ст. 369² КК України, так і коло спеціальних суб'єктів злочину, передбаченого ч. 2 цієї статті. Працівника підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою або особою, яка надає публічні послуги, не можна визнати суб'єктом розглядуваного злочину, оскільки суспільні відносини у сфері діяльності таких осіб охороняються ст. 354 КК, а не статтями розділу XVII Особливої частини КК «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Отже, із зазначених приписів випливає висновок про те, що суб'єктом зловживання впливом за ч. 2 ст. 369² КК України може бути: 1) службова особа або 2) особа, яка надає публічні послуги.

Поєднуючи вищевикладені аргументи, можна зробити такі загальні висновки стосовно ч. 2 ст. 369² КК України: 1) *суб'єктом зловживання впливом може виступати лише службова особа або особа, яка надає публічні послуги;* 2) *під зловживанням впливом слід розуміти лише використання такою особою можливостей, пов'язаних зі своїми службовими (у широкому розумінні) повноваженнями (обумовлених такими повноваженнями) для незаконного впливу на особу, уповноважену на виконання функцій держави.* Отже, йдеться про злочин зі спеціальним суб'єктом.

Похідним висновком слід визнати те, що ст. 369² КК не конкурує зі статтями 368³ «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» та ст. 368⁴ «Підкуп особи, яка надає публічні послуги», оскільки в останніх йдеться про зловживання зазначеними особами своїми службовими (в широкому розумінні) повноваженнями, а в ст. 369² КК – про зловживання можливостями, пов'язаними зі службовими повноваженнями (обумовленими ними). Разом з тим, можлива конкуренція ст. 369² КК зі ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» та ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі», оскільки передбачене цими статтями поняття використання влади чи службового становища в науці кримінального права та судовій практиці тлумачиться широко і охоплює зловживання службовим впливом, обумовленим наявністю службових повноважень. У випадках такої конкуренції підлягає застосуванню ст. 369² «Зловживання впливом» як спеціальна норма.

Список літератури:

1. Андрушко П. П. Доктринальне тлумачення, окремі кримінально-правові аспекти застосування статті 369-2 КК України (Зловживання впливом) / П. П. Андрушко // Юридичний вісник. – 12–18.04.2014. – № 15. – С. 21–31.

2. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію / В. М. Киричко. – Х. : Право, 2013. – 424 с.
3. Кочерова Н. О. Поняття суб'єкта злочину, передбаченого статтею 369-2 Кримінального кодексу України / Н. О. Кочерова // Митна справа. – 2012. – № 4 (82). – Ч. 2, кн. 2. – С. 94–98.
4. Кочерова Н. О. Зловживання впливом: соціальна обумовленість криміналізації та характеристика складу злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. О. Кочерова ; Держ. наук.-досл. ін-т МВС України. – К., 2013. – 22 с.
5. Кримінальне право (Особлива частина) : підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 2. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – 780 с.
6. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. – Вид. восьме, перероб. та доп. / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2012. – 904 с.
7. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.
9. Омелянович О. Т. Напрями вдосконалення кримінально-правових засобів боротьби із неправомірними вигодами за зловживання впливом (ст. 369-2 КК) / О. Т. Омелянович // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 407–411.
10. Савченко А. В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг: науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України. / А. В. Савченко, О. В. Кришевич ; за заг. ред. В. І. Шакуна. – К. : Алерта, 2012. – 160 с.
11. Тютюгін В. І. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : навч.-практ. посіб. / В. І. Тютюгін, Ю. В. Городецький, С. В. Гізімчук ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна. – Х. : Право, 2014. – 232 с.
12. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» / М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2011. – 424 с.

Киричко В. Н. Проблема определения субъекта злоупотребления влиянием (ч. 2 ст. 369² УК Украины) и ее решение.

В статье исследована проблема определения субъекта злоупотребления влиянием (ч. 2 ст. 369² УК Украины). Определено: 1) только должностное лицо или лицо, оказывающее публичные услуги, может совершить это преступление, 2) злоупотребление влиянием означает использование таким лицом возможностей, связанных с его служебными полномочиями, для незаконного влияния на лицо, уполномоченное на выполнение функций государства.

Ключевые слова: злоупотребление влиянием; субъект злоупотребления влиянием; преступления в сфере служебной деятельности или деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг; коррупционные преступления.

Kirichko V. N. The problem of determining the subject of trading in influence (p. 2 art. 369-2 of the criminal code of Ukraine) and its solution.

The paper analyzes the problem of determining who may commit a crime under part 2 article 369-2 of the Criminal Code of Ukraine. Defined: 1) only any official or person who provides public services may commit this crime, 2) trading in influence means that said person uses the opportunities associated with his official status for undue influence on a person authorized to perform state functions.

Key words: trading in influence; persons, that commit the trading in influence; crimes in scope of activity of officials or persons, who provide a public services; corruption crimes.

Надійшла до редколегії 04.02.2015 р.

Сергій В'ячеславович Гізімчук,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків;

Олена Сергіївна Олійник,
викладач
Національна академія
внутрішніх справ,
м. Київ

УДК 343.3/7:502/504

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯННЯ У ЗЛОЧИНІ, ПЕРЕДБАЧЕНОМУ ст. 239¹ КК «НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ҐРУНТОВИМ ПОКРИВОМ (ПОВЕРХНЕВИМ ШАРОМ) ЗЕМЕЛЬ»

Стаття присвячена дослідженню теоретичних аспектів діяння як ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 239¹ КК України «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». Проаналізовано вказану ознаку об'єктивної сторони; запропоновано зміни до чинного Кримінального кодексу України та земельного законодавства.

Ключові слова: ґрунтовий покрив (поверхневий шар) землі, гумусний горизонт ґрунту, зняття, перенесення, збереження, транспортування, використання.

Характеристиці діяння як ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 239¹ КК, у науці кримінального права увага приділяється, головним чином, при написанні науково-практичних коментарів. При цьому їх автори або повною мірою сприймають позицію законодавця і обмежуються визначенням змісту «незаконного заволодіння» [13, с. 482], або, не пропонуючи текстувальних змін, вдаються до поширеного тлумачення і відмічають доцільність застосування інших термінів (напр., «порушення порядку») [1, с. 10; 6, с. 752]. Проте поглибленого обґрунтування власної позиції ці дослідники не дають, що

залишає остаточно не вирішеною проблему вдосконалення положень ст. 239¹ КК і забезпечення її ефективного застосування на практиці. Тож метою пропонуваної статті є розробка пропозицій щодо внесення змін до ст. 239¹ КК на підставі дослідження кримінального, адміністративного та земельного законодавства, а також матеріалів судової практики.

Суспільно небезпечне діяння у ч. 1 ст. 239¹ КК описане як «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я людей або довкілля».

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що термінологія, використана для опису ознак об'єктивної сторони розглядуваного злочину, залишає багато нез'ясованих питань, що потребують свого вирішення задля виключення можливостей неоднозначного тлумачення і застосування ст. 239¹ КК, а також окремих положень земельного законодавства.

Термін «заволодіння» доволі поширений у матерії чинного Кримінального кодексу України, і окрім досліджуваної статті КК, його використано задля визначення деяких злочинів проти власності (статті 187, 190, 191 КК України), у сфері господарської діяльності (ст. 206² КК України), проти довкілля (ст. 239² КК України), проти громадської безпеки (ст. 262 КК України), проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ст. 289 КК України), проти громадського порядку та моральності (ст. 297 КК України), злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення (статті 308, 312, 313, 320 КК України), злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст. 357 КК України), проти правосуддя (ст. 393 КК України), військових злочинів (ст. 410 КК України). Всього нараховується 16 статей, у яких має місце його пряме застосування. При цьому, як впливає зі змісту вказаних статей КК України, законодавець, до моменту доповнення розділу VIII Особливої частини КК України статтями 239¹ та 239², керувався логікою встановлення відповідальності за дії, які вчинюються щодо різного за цільовим призначенням, однак чужого майна (речей) (статті 187, 190, 206², 262, 289, 308, 312, 313, 320, 357, 393, 410), чи чужого майна, відносно якого винна особа наділена лише певними повноваженнями (ст. 191 КК України), щодо трупа людини (ст. 297 КК України). Спільним для 87,5 % зазначених випадків застосування в тексті КК України терміна «заволодіння» є те, що: 1) мова йде про уречевлене майно, 2) у його створення вкладено працю людини (у випадку злочинних дій з трупом людини враховується облаштування іншою людиною місця поховання), 3) у суб'єкта злочину відсутні чи наявні обмежені власником повноваження щодо володіння, користування та розпорядження зазначеним у відповідній статті КК України предметом. Інші 12,5 % випадків у певному сенсі становлять виняток із загального правила і пов'язані з двома злочинами проти довкілля – розглядуваного та передбаченого ст. 239² КК України «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах».

На вказану особливість положень ст. 239¹ КК звертає увагу П. С. Берзін, який з огляду на бланкетний зміст її норми зазначає, що й чинне земельне законодавство не використовує поняття «заволодіння» стосовно ґрунтів земельних ділянок (земельного покриву) [1, с. 10]. Тож наскільки виправданим є таке рішення законодавця і чи мав він можливість (більше того, обов'язок) застосувати інший термін задля конструювання, зокрема, розглядуваної статті розділу VIII Особливої частини закону про кримінальну відповідальність, можна визначити, проаналізувавши підходи до розуміння поняття «заволодіння» у теорії кримінального права та нормативні акти у сфері землекористування.

Щодо розуміння змісту вказаного поняття у теорії кримінального права нам вдалося виявити наступні рішення. Зокрема, П. С. Матишевський, аналізуючи об'єктивні ознаки корисливих злочинів проти власності, що пов'язані з обертанням чужого майна у свою користь чи користь інших осіб, зазначає, що «заволодіння передбачає такий спосіб дії винного, який поєднаний із вилученням майна з чужого володіння та встановлення тим самим фактичного постійного або тимчасового панування над річчю» [4, с. 33]. М. І. Панов, аналізуючи склад злочину, що передбачений ст. 197¹ КК України «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», термін «заволодіння» отожднює із «захопленням» і також підкреслює, що йдеться про такий предмет злочину (земельну ділянку), який для винної особи є чужим [9, с. 733]. Погоджуючись у цілому з таким підходом, додамо, що чинний КК України базується на більш широкому розумінні змісту розглядуваного терміна і, прирівнюючи «заволодіння» до «вилучення» (ст. 289 КК України) передбачає його застосування також до випадків вчинення злочину щодо майна, яким винна особа на момент вчинення злочину вже володіла за дорученням власника (ст. 191, 262 КК України). При цьому спільним для всіх наведених випадків є зосередження уваги на початковій дії, що визначає втрату власником (уповноваженою особою) контролю над відповідним майном, а в плані редакції ст. 239¹ КК України напрошується висновок, що за дії, пов'язані із незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, особу можливо притягти до кримінальної відповідальності лише за заволодіння ґрунтовим покривом із земельної ділянки, яка їй взагалі не належить, а знаходиться у володінні чи користуванні іншої особи. З огляду на зміст регуляторного законодавства у сфері землекористування слід визнати, що пріоритетним призначенням норми розглядуваної статті КК є охорона довкілля, а не власності, і термін «заволодіння» безпідставно обмежує дію законодавчого припису.

Крім того, вказівка лише на заволодіння предметом злочину не повною мірою охоплює ті форми суспільно небезпечного діяння, від вчинення яких слід захистити соціальний інтерес у сфері землекористування. Безсумнівно, закон про кримінальну відповідальність повинен містити заборону діяння в усіх можливих його проявах, чим забезпечити об'єктові злочину комплексну охорону. З цією метою положення КК України мають бути підпорядкованими визначенням регуляторного законодавства й оперувати спільною

термінологією. У зв'язку з цим видається слушним твердження Т. О. Коваленко про те, що неузгодженість положень однієї галузі законодавства може стати причиною дестабілізації усього правозастосовного процесу, порушення прав зацікавлених осіб, суспільства в цілому, виникнення соціальної напруги, інших негативних чинників [2, с. 112-113].

З цих міркувань видається спірною позиція тих науковців, які підходять до визначення змісту діяння у досліджуваному злочині з позицій, що є типовими для розгляду злочинів проти власності. Так, М. В. Хворостяний погоджується із застосуванням у ст. 239¹ КК України терміна «заволодіння» (незаконне заволодіння) і зазначає, що такі дії характеризуються протиправним (без відповідного дозволу) вилученням ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель [13, с. 482]. Р. О. Мовчан також вважає, що у разі незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земельних ділянок мова йде не про незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок, а фактично про розкрадання ґрунтів, яке може вчинити лише особа, котра не є власником земельної ділянки (землекористувачем) [5]. Заради справедливості слід зазначити, що один із співавторів пропонованої статті раніше також відстоював таку позицію [8].

У частині визначення обсягу тих дій (бездіяльності), які з об'єктивної сторони відбивають сутність розглядуваного злочину, вважаємо за доцільне звернутись до нормативних актів, що регулюють порядок поводження із гумусним горизонтом ґрунту (ґрунтовим покривом, поверхневим шаром землі) при веденні законної діяльності.

Так, відповідно до п. 3.1. Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок (далі – Порядок), затвердженого наказом Державного комітету України по земельних ресурсах від 04.01.2005 р. № 1 «Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок» власники земельних ділянок та землекористувачі, які проводять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, зобов'язані отримати дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки, якщо це призводить до порушення поверхневого (родючого) шару ґрунту [10]. Згідно з п. 3.3. Порядку в проекті землеустрою, що слугує підставою для надання відповідного дозволу, «повинні бути визначені умови зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту та порядок проведення рекультивациі порушених земель» [10]. З огляду на зміст безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину і мету законодавця забезпечити екологічну рівновагу шляхом збереження та правомірного використання гумусного горизонту ґрунту слід визнати, що окрім заволодіння таким горизонтом, незаконними можуть бути його перенесення, збереження чи використання. Крім того, може мати місце порушення обов'язків щодо рекультивациі ушкоджених зняттям гумусного горизонту земель. При цьому, згідно з п. 6.1. Порядку

незаконне вчинення кожного із зазначених діянь є підставою для скасування раніше виданого дозволу, а сам дозвіл має відповідний термін своєї дії (п. 4.6. Порядку) [10]. Тож варто погодитись з тим, що визначення «незаконне заволодіння» (предметом злочину) не спроможне сповна охопити сутність діяння за ст. 239¹ КК України, тому потребує удосконалення.

Про необхідність внесення відповідних змін до ст. 239¹ КК України свідчать наукові доробки інших дослідників порушеного питання. Так, О. О. Дудоров вважає, що під «незаконним заволодінням ґрунтовим покривом треба розуміти зняття та перенесення родючого шару ґрунту земельної ділянки, вчинене всупереч встановленому порядку» [6, с. 752]. Гадаємо, тим самим цей науковець припускає, що у тексті вказаної статті закону про кримінальну відповідальність термін «заволодіння» може бути замінено на «зняття» та «перенесення». Далі П. С. Берзін, викладаючи власну позицію щодо змісту поняття «заволодіння» у розглядуваному злочині, також стверджує, що воно «має полягати у безоплатному знятті та перенесенні родючого ґрунту земельної ділянки», і при цьому цілком слушно уточнює, що воно може вчинюватись як без належного дозволу, так і за наявності такого, однак із порушенням існуючого порядку (правил)» [1, с. 10]. На наш погляд, застосування П. С. Берзіном поняття «порушення» задля характеристики діяння як ознаки об'єктивної сторони розглядуваного злочину закладає належні підвалини подальшого вдосконалення редакції ст. 239¹ КК України. Варто зазначити, що в такому рішенні П. С. Берзін не один, подібну позицію відстоюють науковці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Зокрема, у науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України при характеристиці об'єктивної сторони розглядуваного злочину автори також вказують на порушення умов вчинення дій щодо родючого шару ґрунту, однак поширюють ці умови як на «зняття» останнього, так і на його «збереження» й «використання» [3, с. 412]. Наведені доктринальні рішення дають право вважати, що редакційні зміни до ст. 239¹ КК України можуть полягати у відмові від терміна «заволодіння» і заміні його термінологією регуляторного земельного законодавства. Йдеться про вже зазначені поняття: зняття, перенесення, збереження і використання, а також інші, що застосовуються у законодавстві при регулюванні відповідних суспільних відносин і визнаються злочинними у разі порушення порядку їх вчинення. Крім того, додамо, існування законодавчо визначеного порядку вчинення певних діянь із гумусним горизонтом ґрунту є ще одним аргументом на користь унесення змін до ст. 239¹ КК у частині визначення діяння, а саме відмови від поняття «незаконне заволодіння» на користь «порушення порядку зняття, перенесення, збереження, використання гумусного горизонту ґрунту та рекультивації порушених земель».

Аналізуючи зміст «зняття» як форми діяння у розглядуваному злочині слід взяти до уваги, що ґносеологічне значення терміна «знімати» означає «зрізуючи (і таке інше), видаляти з поверхні те, що покриває її, становить верхній шар чогось» [7, с. 166]. Розглядаючи сутність зняття гумусного горизонту

грунту, ступінь залежності охоронюваних суспільних відносин від законності його вчинення, слід взяти до уваги важливість збереження природної цілісності екосистеми, яка формувалась і набувала усталеності упродовж тривалого часу. Адже знімаючи поверхневий шар, суб'єкт злочину перш за все руйнує внутрішні зв'язки як між окремими горизонтами землі, так і всередині того, що знімається. Подібне руйнування вже певним чином змінює перебіг природних процесів і тому може бути шкідливим або ж небезпечним у межах певної екосистеми. П. С. Берзін у свою чергу уточнює, що при знятті можуть застосовуватись певні засоби чи знаряддя (механічні транспортні засоби), з допомогою яких особа забирає з поверхні земної кори родючий шар ґрунту, видаляючи його з прошарків земельної ділянки [1, с. 10]. Практичне значення вказаного уточнення щодо застосування техніки має своїм результатом ушкодження значних площ земель, що також підвищує ступінь ймовірності виникнення небезпеки для довкілля чи життя та здоров'я людей.

Принциповість законодавця в частині обов'язковості наявності дозволу на зняття гумусного горизонту ґрунту вбачається в деталізації порядку вчинення цього діяння. Так, відповідно до ст. 52 Закону України «Про охорону земель» регламентується порядок знімання родючих шарів ґрунтів, що залежить від їх типу і підтипу. Згідно з ГОСТ 17.5.3.06-85 «Охрана природы. Земли. Требования к определению норм снятия плодородного слоя почвы при производстве земляных работ» передбачаються й нормативи щодо глибини, а відповідно до ГОСТ 17.4.3.02-85 «Охрана природы. Почвы. Требования к охране плодородного слоя почвы при производстве земляных работ» – також обмеження на зняття гумусного горизонту ґрунту.

Наступна форма вчинення злочину за ст. 239¹ КК України – «перенесення» гумусного горизонту ґрунту передбачає його переміщення з території однієї земельної ділянки на іншу будь-яким способом. При цьому увагу привертає момент зміни фактичного місцезнаходження предмета злочину з однієї земельної ділянки саме на іншу. Так, відповідно до п. 3.2. Порядку дозвіл не вимагається у разі переміщення шару ґрунту в межах однієї і тієї ж земельної ділянки. Стосовно характеристики вказаної форми діяння слушною видається думка П. С. Берзіна щодо відмінностей понять «перенесення» та «нанесення». Останнє означає покриття родючим шаром ґрунту малопродуктивних земельних ділянок тощо [1, с. 10]. Синонімічне «нанесенню» поняття «землювання» також передбачає зміну розташування гумусного горизонту ґрунту, однак, на відміну від рекультивациі, охоплює також «зняття» і «транспортування» (останнє є різновидом зберігання). Характеризуючи об'єктивну сторону розглядуваного злочину, слід взяти до уваги й те, що при «землюванні», на відміну від «нанесення», діяння вчинюється обов'язково на іншій земельній ділянці, а отже, буде вважатись законним виключно за наявності спеціального дозволу.

Що ж стосується «використання» гумусного горизонту ґрунту як ознаки об'єктивної сторони розглядуваного злочину, то судова практика

відносить до означеної дії збут (продаж) знятого ґрунту як товару [11], а також випадки, коли особа фактично знищує вказаний компонент екосистеми [12]. Тобто може мати місце як вилучення корисних властивостей, так і навпаки, їх змарнування тощо.

Така форма вчинення розглядуваного злочину як «збереження» вказує на володіння винною особою гумусним горизонтом ґрунту з моменту зняття і до моменту використання, у тому числі шляхом нанесення (рекультивациі) чи землювання. Тобто зміст вказаного діяння не поширюється на володіння і користування предметом злочину, коли той не був знятий і перебуває у природному стані, у складі екосистеми земельної ділянки. Надання збереженню статусу окремої форми діяння як ознаки злочину, передбаченого ст. 239¹ КК України, видається доцільним з огляду на можливість його вчинення у співучасті за так званого технічного розподілу ролей (один співвиконавець знімає гумусний горизонт ґрунту і завантажує його на транспортний засіб іншого співвиконавця, а той транспортує вантаж, залишає певний час завантаженим, тобто зберігає).

Що стосується визначення умов, за яких зняття, перенесення, збереження тощо є незаконними, то необхідно зазначити, що це насамперед за відсутності дозволу, який є офіційним документом і видається на підставі затвердженого в установленому законом порядку проекту землеустрою та дає право власнику земельної ділянки чи землекористувачу право на зняття й перенесення ґрунтового покриву. Видачу дозволу здійснює відповідний орган Держсільгоспінспекції.

На нашу думку, одержання спеціального дозволу слід поширити на випадки зняття (перенесення) гумусного горизонту ґрунту на власній земельній ділянці, однак якщо це вчинюється на схилах, інших місцях, де вчинення відповідного діяння створює загрозу для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Таким чином, зміст суспільно небезпечного діяння у розглядуваному злочині полягає в порушенні порядку зняття, перенесення, використання, зберігання гумусного горизонту ґрунту, а так само порядку рекультивациі земель. Таке порушення може полягати у вчиненні відповідних діянь без дозволу або з наявним дозволом, однак з недотриманням передбачених ним умов, або ж у вчиненні дій, які прямо заборонені земельним законодавством.

На підставі зроблених у цій публікації висновків автори планують дослідити ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ст. 239¹ КК.

Список літератури:

1. Берзін П. С. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі ст. 239¹ КК України / П. С. Берзін // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Юрид. науки. – Вип. 89. – К., 2011. – С. 9–13.
2. Коваленко Т. О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні : монографія / Т. О. Коваленко. – К. : ВПЦ «Київський університет»; Юрінком Інтер, 2013. – 632 с.

3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна та ін. – Х. : Право, 2013. – 1040 с.
4. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. С. Матышевский. – К. : Юринком, 1996. – 240 с.
5. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ Кримінального кодексу України) [Електронний ресурс] / Р. О. Мовчан. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_58.pdf.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка ; 7-ме вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
7. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – Т. 2. – К. : Аконтіт, 1998. – 910 с.
8. Олійник О. С. Діяння, як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України) [Електронний ресурс]. / О. С. Олійник. – Режим доступу : <http://legalactivity.com.ua/index.php>.
9. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; передм. В. П. Тихого. – К. : Ін Юре, 2010. – 812 с.
10. Порядок видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок [Електронний ресурс] : наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 04.01.2005 р. № 1, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20.01.2005 р. за № 70/10350. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0070-05>.
11. Справа № 212/7185/14-к від 02.07.2014 р., Жовтневий районний суд м. Кривий Ріг Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200>.
12. Справа 255/513/14-к від 16.01.2014 р., Ворошиловський районний суд м. Донецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36776662>.
13. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. – Изд. восьмое, перераб. и доп. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2012. – 992 с.

Гізімчук С. В., Олійник Е. С. Теоретические аспекты деяния в преступлении, предусмотренном ст. 239¹ УК «Незаконное завладение почвенным покровом (поверхностным слоем) земель».

Статья посвящена исследованию теоретических аспектов деяния как признака объективной стороны преступления, предусмотренного ст. 239¹ УК Украины «Незаконное завладение почвенным покровом (поверхностным слоем) земель». Проанализирован указанный признак объективной стороны; предложены изменения в действующий Уголовный кодекс Украины и земельное законодательство.

Ключевые слова: почвенный покров (поверхностный слой) земли, гумусный горизонт ґрунта, снятие, перенос, хранение, транспортировка, использование.

Hizimchuk S. V., Oliyuk O. S. Theoretical aspects of act in the crime specified in art. 239¹ of criminal code «Illegal seizure of soil cover (surface layer) of lands».

The article is devoted to the investigation of the theoretical aspects of the act as an element of actus reus of a crime under Art. 239-1 of Criminal Code of Ukraine “Illegal seizure of soil cover (surface layer) of lands”. The analysis of this element is conducted and, as a result, amendments to existing Criminal Code of Ukraine and land laws are proposed.

Key words: soil cover (surface layer) of land, humus component of soil, removal, transfer, storage, transporting, usage.

Надійшла до редколегії 02.02.2015 р.

Костянтин Миколайович Орбець,
канд. юрид. наук, асистент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.211

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЬТЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Розглянуто проблемні питання запозичення кримінальним правом понять екологічного права. З'ясовано вимоги до їх закріплення у термінології кримінального законодавства.

Ключові слова: поняття, терміни, наука кримінального права, категоріально-понятійний апарат науки, запозичення понять.

Розвиток будь-якої науки не лише не виключає, а й вимагає включення до її категоріально-понятійного апарату понять інших галузей знань. Не є винятком і понятійний апарат науки кримінального права, який складається як з понять, що обумовлені предметом цієї науки і розробляються суто в її межах, так і охоплює низку понять інших юридичних наук. Процес «перенесення» понять інших наук при запозиченні не може мати довільний характер та суперечити системним зв'язкам між різними сферами наукових знань. Інакше досягнення належної й ефективної інтеграції категоріально-понятійних апаратів галузей знань, предмети яких мають суміжні сфери вивчення, буде неможливе.

Міждисциплінарні зв'язки кримінального права з іншими правничими науками стали предметом наукових досліджень таких учених, як В. І. Борисов, О. О. Житний, М. І. Панов, М. І. Пікуров, В. П. Тихий, А. М. Шульга та ін. Різні аспекти зазначеної проблематики було обговорено на міжнародній науково-практичній конференції «Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків», що відбулася 9-10 жовтня 2014 р. у м. Харкові [4]. Однак ще відчувається брак подібних розробок, а серед наявних більшість присвячена взаємозв'язкам кримінального права з іншими науками кримінально-правового циклу.

З урахуванням викладеного вище завданнями цієї статті є:

– з'ясувати особливості встановлення змісту та обсягу понять, які запозичені наукою кримінального права з екологічного;

- визначити межі «впливу» кримінального права на зміст запозичених понять при «адаптації» та формуванні власного категоріально-понятійного апарату;
 - сформулювати конкретні правила (вимоги) щодо відображення понять, вироблених наукою екологічного права, у юридичних термінах закону про кримінальну відповідальність.

Серед понять екологічного права, які використовує кримінально-правова наука, можна виділити такі, як «довкілля», «тваринний світ», «рослинний світ», «полювання», «об'єкти природно-заповідного фонду» тощо. Названі й інші поняття відповідно до класифікації, запропонованої М. І. Пановим, можна розподілити на «доктринальні», тобто такі, що належать безпосередньо до сфери науки і за допомогою яких виражаються ті або інші «наукові теорії», «вчення», «концепції» юридичної науки, та «легальні», які знаходять своє знакове (мовне) відображення у термінології правових актів [6, с. 56-57]. Їх запозичення здійснюється з метою виконання функцій кримінального права, адаптується останнім з урахуванням цих функцій і завдань (наприклад, класифікація видових об'єктів злочинів проти довкілля залежно від сфер довкілля або екосистем, з якими пов'язані ті чи інші охоронювані суспільні відносини).

Поняття допомагають більш глибоко пізнавати дійсність шляхом виокремлення і дослідження її сутнісних рис [8, с. 518; 9, с. 497] та за своїм змістом і обсягом визначаються явищами об'єктивного світу, які входять до предмета вивчення тієї або іншої науки [5, с. 45]. З цього випливає, що «запозичені» кримінальним правом поняття, за загальним правилом, не можуть відрізнитися від визначених в екологічній науці, однак чітке їх з'ясування ускладнюється постійним розвитком науки, поглибленням знань, появою нових підходів, що зумовлюють динамізм змісту і обсягу понять, а також не завжди послідовним розвитком й окремими недоліками законодавчої термінології.

Так, на сучасне розуміння поняття «довкілля» впливають: вчення В. І. Вернадського про дві сфери оточуючого людину середовища: природну – «біосферу» і штучну – «ноосферу», тобто створену (або перетворену) людиною [3, с. 37]; перехід від концепції охорони природи до концепції охорони системи всіх тих екологічно значущих компонентів (як природного походження, так і штучно створених), належна якість яких дозволяє людині існувати в придатних для життя умовах [1, с. 64]; екосистемний підхід як стратегія інтегрованого управління земельними, водними і живими ресурсами, що має сприяти їх збереженню та невиснажливому використанню; інноваційна методологія у сфері природокористування [2, с. 100]. Перераховано новітні тенденції розвитку екологічної науки у сукупності сприяють поступовому смислому «розриву» понять «довкілля» та «навколишнє природне середовище», формуванню їх взаємного статусу як родового та видового понять, а не тотожних.

Сучасне розуміння довкілля як будь-яких зовнішніх умов існування людини, тобто сукупності не лише природних (які утворюють навколишнє природне середовище), а й неприродних, виробничих, створених людиною об'єктів, не може не враховуватися у кримінально-правовій науці під час дослідження та встановлення обсягу і змісту родового, видових та безпосередніх об'єктів злочинів, що посягають на відповідні суспільні відносини, та їх класифікацію.

За наявності понять, що «перехрещуються» за обсягом, кримінальне право використовує поняття іншої науки лише в обсязі власного суміжного поняття. Наприклад, кримінальне право «окреслює» обсяг поняття «екологічна шкода» межами поняття «суспільно небезпечні наслідки». Коло інших явищ, які екологічна наука включає до обсягу екологічної шкоди (шкода від цивільно-правових, адміністративно-правових проступків тощо), виходить за межі предмета науки кримінального права, а отже, унеможлиблює їх вивчення цією наукою. Наділяючи певною додатковою ознакою («екологічна шкода, що є наслідком кримінального правопорушення»), кримінально-правова наука розширює зміст загального поняття іншої науки, одночасно звужуючи його обсяг, за допомогою чого відбувається процес «асиміляції» цього поняття, що неодмінно має породжувати нове «власне» кримінально-правове поняття. Таким чином, через перехід від загального до конкретного відбувається процес формування міждисциплінарних «понятійних рядів», коли з двох більш загальних (родових) понять – «запозиченого» та «власного» – формується «підпорядковане» їм третє – видове – поняття, яке, однак, стає складовою частиною категоріально-понятійного апарату саме кримінально-правової науки, оскільки охоплює конкретні явища об'єктивної дійсності, що входять до предмета вивчення останньої. При цьому дуже важливого значення набуває чітке й адекватне відображення видового поняття у термінології кримінального закону з метою недопущення ототожнення «власних» і «запозичених», родових і видових понять. Як зазначається у літературі, досягненню цієї мети може сприяти наявність легальних дефініцій суміжних понять [7, с. 138].

Низку проблем здатна породити відсутність уніфікації термінів, що використовуються в законодавстві для позначення одних і тих самих понять. Наприклад, для позначення добування водних живих ресурсів у різних нормативно-правових актах вживаються терміни «рибальство», «вилучення», «виллов», «добування», «збирання», «лов», «промисел» тощо. За таких умов достатньо складно обрати один термін, який можна було б беззастережно застосовувати у законі про кримінальну відповідальність і визначати за його допомогою відповідне поняття. У таких випадках, на наш погляд, потрібно звертати увагу насамперед на термінологію Конституції, міжнародних договорів України, «базових» та «спеціалізованих» законів і лише після того – підзаконних нормативно-правових актів.

Термін «водний добувний промисел», який застосовується у чинній редакції ст. 249 КК України, не є однозначним для тлумачення, що може викликати труднощі у практиці правозастосування. Тож, на нашу думку, виникає потреба у виробленні єдиних термінів, спільних для екологічного та кримінального законодавства, що якомога повніше відбивали б зміст і обсяг того чи іншого поняття, дозволяли б чітко розмежовувати його із суміжними.

Таким чином, викладене вище дає підстави сформулювати деякі вимоги щодо запозичення понять екологічного права та їх відображення у кримінальному законодавстві:

а) за загальним правилом, у кримінальному праві ці поняття повинні мати той самий обсяг і зміст, які вони мають у відповідній науці, та відображати

сучасний стан її розвитку. Якщо ж поняття на сучасному етапі має різні тлумачення і не має формальної дефініції, то, як правило, використовується традиційна, усталена в науці, інтерпретація;

б) за наявності суміжних понять у іншій науці («довкілля» і «навколишнє природне середовище», «рибальство» і «водний промисел» тощо) процес «перенесення» до науки кримінального права передбачає обрання того терміна, який найбільш чітко характеризував би відповідне поняття;

в) за наявності родових понять, що «перехрещуються» за обсягом, кримінальне право використовує поняття іншої науки лише в обсязі власного суміжного поняття, формуючи таким чином нове видове поняття (наприклад, «екологічна шкода, що є наслідком кримінального правопорушення»);

г) терміни, що вживаються для мовного відображення тих чи інших понять, у кримінальному праві, як правило, повинні збігатися з термінами чинного законодавства іншої галузі. Якщо вживається декілька синонімічних термінів, рекомендується обирати більш поширений у нормативно-правових актах, що мають найвищу (Конституція) або вищу юридичну силу;

г) тотожні поняття повинні позначатися єдиним терміном і, навпаки, той самий термін повинен мати єдине значення, за винятком, коли інше значення прямо закріплено в законі чи впливає з нього. Цей виняток є небажаним, оскільки не сприяє одноманітності тлумачення та застосування кримінального законодавства.

Розглянута проблема потребує подальших ґрунтовних досліджень у контексті як загальної системи міждисциплінарних зв'язків юридичних наук, так і вдосконалення конкретних понять науки кримінального права, а також термінів закону про кримінальну відповідальність.

Список літератури:

1. Балюк Ю. О. Навколишнє природне середовище як об'єкт заподіяння шкоди / Ю. О. Балюк // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. праць.* – Чернівці : Рута, 2004. – Вип. 236 : Правознавство. – С. 61–67.
2. *Екологічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : А. В. Толстоухов (голов. ред.) та ін.* – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т. 3 : О-Я. – 472 с.
3. Костецький В. В. Екологія перехідного періоду: держава, право, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. В. Костецький. – 2-е вид. – К. : Український інформаційно-правовий центр, 2001. – 390 с.
4. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовт. 2014 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.* – Х. : Право, 2014. – 536 с.
5. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; передм. В. П. Тихого. – К. : Ін Юре, 2010. – 812 с.
6. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / М. І. Панов // *Право України.* – 2014. – № 1. – С. 50–60.
7. Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей : монография / Н. И. Пикуров. – Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. – 220 с.
8. *Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова.* – 8-е изд., дораб. и доп. – М. : Республика; Современник, 2009. – 846 с.
9. *Философский энциклопедический словарь / ред. кол. : В. И. Шинкарук та ін.* – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

Оробець К. Н. Некоторые проблемы использования понятий экологического права в уголовно-правовой науке.

Рассмотрены проблемные вопросы заимствования уголовным правом понятий экологического права. Выяснены требования к их закреплению в терминологии уголовного законодательства.

Ключевые слова: понятия, термины, наука уголовного права, категориально-понятийный аппарат науки, заимствование понятий.

Orobets K. M. Some problems of the concepts of environmental law in criminal sciences.

Problem questions of borrowing criminal law concepts of environmental are considered. Requirements to consolidate these concepts in terms of criminal law are determined.

Key words: concepts, terminology, the science of criminal law, categorical and conceptual apparatus of science, borrowing concepts.

Надійшла до редколегії 03.02.2015 р.

Вікторія Володимирівна Базелюк,

канд. юрид. наук, асистентка

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

м. Харків

УДК 343.59

КРИМІНОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ, ЗНИЩЕННЯ, РУЙНУВАННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття присвячена дослідженню кримінологічних факторів встановлення кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Досліджено суспільну небезпечність, відносну поширеність та динаміку вчинення злочинів, передбачених ст. 298 КК України.

Ключові слова: кримінологічні фактори, кримінальна відповідальність, суспільна небезпечність, культурні цінності, об'єкти археологічної та культурної спадщини, незаконні археологічні розкопки.

Проблеми кримінальної відповідальності за посягання на культурні цінності розглядалися в роботах таких учених, як: В. І. Акуленко, Р. В. Асейкін, Є. П. Гайворонський, Т. Г. Каткова, В. В. Кузнецов, Є. І. Кузьменко, Т. В. Курило, В. А. Ломако, П. С. Матишевський, М. О. Міщенко, В. О. Навроцький, Б. М. Одайник, І. Г. Поплавський, О. С. Сотула, О. В. Усенко та ін.

Будь-який закон породжується реальними потребами суспільства в правовій охороні [8, с. 52], але водночас він може адекватно відображати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, досягати чи не досягати поставлених законодавцем цілей [12, с. 76]. Для того, щоб закон працював, був ефективнішим у боротьбі з відповідними суспільно небезпечними діями, ніж інші правові норми, кримінально-правова заборона має бути соціально та кримінологічно зумовленою [13, с. 13; 15, с. 59].

При дослідженні кримінологічних факторів встановлення кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини вважаємо за можливе зосередитися на аналізі суспільної небезпечності та відносної поширеності зазначених діянь.

Вивчаючи суспільну небезпечність, деякі науковці виділяють низку питань, що підлягають з'ясуванню: чи існує така небезпечність; у чому саме вона полягає; яким суспільним відносинам заподіюється шкода і яка саме; яка динаміка цієї небезпеки, чому вчора це питання не поставало, а сьогодні стало актуальним; наскільки вона висока, щоб ставити діяння в один ряд із уже внесеними до кодексу і виділяти із групи однорідних діянь, що не підлягають криміналізації? [16, с. 217].

Для визначення суспільної небезпечності незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, спробуємо знайти відповіді на зазначені питання. Саме суспільна небезпечність, її ступінь розкривають соціальну сутність злочину як виду правопорушення [10, с. 79].

Суспільна небезпечність діяння визначається насамперед важливістю, значущістю тих суспільних відносин, на які воно посягає (об'єктом), а також тими наслідками (шкодою, збитком), які настають [17, с. 40]. Учиненням діянь, передбачених ст. 298 КК України, в першу чергу заподіюється шкода суспільним відносинам у сфері моральності, основним принципам морального (духовного) життя суспільства. Особливого значення цим відносинам надають положення Конституції України про те, що громадянам гарантується свобода та захист моральних і матеріальних інтересів, а культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних та інших об'єктів, що становлять культурну цінність [7].

Окрім того, внаслідок посягань на культурні цінності шкоди зазнають і відносини власності. Досить часто саме через складну економічну ситуацію деякі верстви населення здійснюють незаконні розкопки на об'єкті археологічної спадщини з метою подальшої реалізації знайдених предметів, знищують, руйнують або пошкоджують об'єкти культурної спадщини заради чорних та кольорових металів, які згодом здають на металобрухт.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю [19]. А Конституція України гарантує непорушність права власності та зазначає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [7].

Але вартісна оцінка культурних цінностей як майна має враховуватися лише як додаткова умова при кваліфікації відповідних діянь. Це обумовлено тим, що історико-культурним цінностям притаманні особливі духовно-моральні властивості, оцінити які, виходячи виключно з вартісного критерію, досить складно. Окрім того, в юридичній літературі все більше науковців підтримують позицію про те, що при посяганнях на історико-культурні цінності недоцільно керуватися балансовою вартістю об'єкта, оскільки злочином спричиняється непоправна шкода культурній спадщині [27, с. 466].

Про підвищену суспільну небезпечність досліджуваних діянь свідчить і те, що законодавець передбачив незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини як злочин із формальним складом. Вже сам факт посягання на зазначені об'єкти, незалежно від настання наслідків, є кримінально каранним.

Вищевикладене свідчить про достатній рівень соціальної цінності відносин у сфері охорони культурної спадщини. Однак, виступаючи позитивною властивістю, соціальна цінність як явище об'єктивної дійсності підкреслює міру шкідливості посягання, підвищуючи або знижуючи її [2, с. 94], але не є достатнім аргументом для криміналізації діяння. Лише сукупність певних факторів свідчить про доцільність кримінально-правової охорони певних відносин.

Тому для відповіді на наступні питання, що стосуються доцільності встановлення кримінальної відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, необхідно виявити відносну поширеність та динаміку вчинення цих діянь. Кримінальне право регулює форму реакції суспільства і держави на такі суспільно небезпечні вчинки індивідів, які, принаймні, є реально можливими, тобто є виявом деяких загальних тенденцій і закономірностей, інакше кажучи – явища не випадкові. Можлива повторюваність – необхідна властивість діяння, віднесеного законом до числа злочинів [16, с. 218].

За повідомленням департаменту інформаційних технологій МВС України та Генеральної прокуратури України у період дії чинного Кримінального кодексу у 2002 р. порушено 41 кримінальну справу за ознаками злочинів, передбачених ст. 298 КК; у 2003 р. – 42; у 2004 р. – 32; у 2005 р. – 50; у 2006 р. – 30; у 2007 р. – 54; у 2008 р. – 47; у 2009 р. – 33; у 2010 р. – 44; у 2011 р. – 37; у 2012 р. відкрито 25 кримінальних проваджень; у 2013 р. – 64; у 2014 р. – 52¹.

¹ Наведені дані взяті зі щорічних звітів Департаменту інформаційних технологій МВС України та Генеральної прокуратури України.

З вищенаведених даних видно, що стійкої тенденції до зростання злочинності у даній сфері суспільних відносин не простежується. Але робити з цього висновки ще зарано, оскільки статистика не відображає всієї картини пограбування культурної спадщини нашої країни. Наприклад, про це свідчать відомості Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини. Тільки за 2004 р. у Харківській області були пограбовані кургани в с. Шестакове Вовчанського району, смт. Рогань, с. Докучаєве, с. Спартаси Харківського району, с. Зелений Колодязь Чугуївського району, с. Миколаївка Близнюківського району. Наприкінці літа 2005 р. були викрадені так звані «кам'яні баби», які прикрашали в'їзд до садиби «Наталівка» у с. Володимирське Краснокутського району Харківської області [1, с. 38].

На території АРК на обліку знаходиться 2 037 археологічних пам'яток [5, с. 6]. Однак, наприклад, у 2002 р. в Криму було порушено лише 4 кримінальних справи за ст. 298 КК і тільки одна – за фактом самовільного проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці [24, с. 1]. Немає жодної результативної кримінальної справи, яка б свідчила про корумпованість правоохоронних органів і зв'язок їх окремих представників з організованою злочинністю. Інколи деякі працівники МВС України не лише «кришують» незаконні археологічні розкопки, а й виганяють з місця їх проведення професійних археологів [20].

Латентність досліджуваних злочинів пояснюється ще й недосконалістю чинного українського кримінального законодавства. Ст. 298 КК встановлює відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Проте кримінально-правова охорона не поширюється на ті з них, які об'єктивно є археологічними пам'ятками, але не мають такого юридичного статусу, бо про їх існування, приміром, невідомо органам охорони культурної спадщини і вони не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [23; 3, с. 173].

Досить часто ми стикаємося з неповним виявленням археологічних об'єктів органами Міністерства культури України. Так, у жовтні 2002 р. тільки на п'ятьох археологічних об'єктах АРК, що були взяті СБУ під оперативний супровід, затримано 12 груп «чорних археологів». Вилучені в них знахідки оцінюються в понад 100 тисяч доларів США. Проте було встановлено, що в діях більшості з правопорушників відсутній склад злочину, тому що та чи інша пам'ятка археології не занесена до Державного реєстру, не має охоронного знаку, незаконні розкопки велися поза зоною, визначеною реєстром, та ін. На жаль, процедура занесення до спеціального Державного реєстру відкритих археологічних пам'ятників сьогодні триває не менше трьох місяців, протягом яких «чорні археологи» поспішають пошкодити об'єкт і привласнити знайдені предмети [22].

Фахівці Міністерства культури й оперативні працівники СБУ стверджують, що обсяг незаконних розкопок на об'єктах археологічної спадщини з кожним роком зростає і набуває рис організованості [26]. Так, за оприлюдненими

даними СБУ лише у 2000 р. виявлено понад шість злочинних груп, що займалися незаконним здобуванням культурних цінностей [9, с. 136]. Навіть членам наукових археологічних експедицій від них надходять пропозиції продавати найбільш цінні знахідки безпосередньо на місці розкопок, тобто до того, як вони потраплять у музеї або інші сховища [25, с. 118; 3, с. 173–174].

Зауважимо також, що далеко не всі відкриті кримінальні провадження за ст. 298 КК доходять до суду та закінчуються обвинувальними вироками. Такий висновок випливає з порівняльної таблиці відкритих кримінальних проваджень (до 20 листопада 2012 р. – порушених кримінальних справ) та кількості засуджених осіб (див. таблицю).

Таблиця

Рік	Кількість відкритих кримінальних проваджень за ст. 298 КК	Кількість осіб, засуджених за ст. 298 КК ¹
2002	41	1
2003	42	10
2004	32	7
2005	50	4
2006	30	10
2007	54	7
2008	47	16
2009	33	6
2010	44	12
2011	37	3
2012	25	5
2013	64	3
2014	52	3

Слід зазначити, що певна кількість злочинів, передбачених ст. 298 КК України, може бути не відображена у звітності судів. Це пояснюється тим, що в разі вчинення декількох злочинів облік ведеться за статтею КК України, санкція якої передбачає більш суворе покарання.

Таким чином, за період з 2002 по 2014 р. зареєстровано 551 злочин за ст. 298 КК. При цьому засуджено було лише 87 осіб. Нам вдалося дослідити 68 вироків у кримінальних провадженнях, відкритих за ст. 298 КК, що становить 78 % від їх загальної кількості.

З наведених у таблиці даних видно, що лише близько 16 % відкритих кримінальних проваджень доходять до суду та закінчуються обвинувальними вироками. Така ситуація пояснюється багатьма чинниками, зокрема,

¹ Наведені дані взяті з інформації, наданої Державною судовою адміністрацією України.

іноді не вдається встановити винних осіб, іноді, як уже зазначалося, виявляється, що в діях правопорушників відсутній склад злочину, оскільки та чи інша пам'ятка не занесена до Державного реєстру, не має охоронного знаку [3, с. 174], а іноді винних осіб у встановленому законом порядку звільняють від кримінальної відповідальності тощо.

Значна увага при визначенні суспільної небезпечності незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини та вибору виду відповідальності за вчинене діяння приділяється такому основному критерію, як тяжкість наслідків досліджуваного діяння. Деякі вчені тяжкість наслідків розглядають як один з основних критеріїв криміналізації. Як зазначає В. В. Мальцев, при вирішенні питання про криміналізацію діянь порівняльний аспект справедливості виражається, насамперед, у їхніх суспільно небезпечних наслідках – єдиній об'єктивній підставі криміналізації. Якщо заподіювана діянням шкода перевищує витрати криміналізації, а його запобігання (звичайно, дотримуючись вимог щодо гуманізму) не кримінально-правовими засобами не є ефективним, то криміналізація можлива [14, с. 99].

Так звані «розшифрування» тяжкості наслідків злочину, в тому числі злочину, передбаченого ст. 298 КК, є визначення соціальних властивостей наслідків, серед яких на значну увагу заслуговують неможливість їх усунення та тяжкість реальної шкоди [2, с. 52].

Культурні цінності – це не просто цінне майно. По-перше – це частина історії: втрачаючи нашу історичну та культурну спадщину, ми втрачаємо наше минуле. Втрата всього лише однієї пам'ятки історії чи культури може призвести до значних прогалин у дослідженні історії держави [21, с. 17]. Внаслідок колоніальної діяльності деяких держав багато країн втратило таку кількість культурних цінностей, що нині вже неможливо відтворити їх культурну історію. Так, наприклад, під час панування Великобританії в Індії з території останньої була вивезена значна кількість культурних цінностей. У Лондоні навіть був відкритий музей, експонати якого склалися переважно з індійських пам'ятників [11, с. 1]. Але особливу увагу міжнародної спільноти привернуло знищення рухом «Талібан» в Афганістані більше десяти стародавніх статуй Будди. Таліби взагалі заявили про свій твердий намір винищити всі доісламські архітектурно-історичні релігійні зображення на території захопленої країни [4].

По-друге, вказані цінності – це прояв культури, яка покликана виховувати громадянина, формувати в ньому естетичні смаки та патріотичні почуття. Значення культурних цінностей може виходити за рамки однієї держави і, таким чином, розглядатися у світовому масштабі [21, с. 17]. Так, Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» визнає, що шкода, яка спричиняється культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожний народ робить свій внесок у світову культуру [18].

Розглядаючи наслідки злочину, передбаченого ст. 298 КК, у вигляді знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, слід

зазначити, що така шкода не може бути повністю усунена. Незважаючи на те, що пошкоджену пам'ятку можна реставрувати, остання частково втрачає свою культурну чи історичну цінність. Це пояснюється тим, що культурні цінності, як правило, створюються попередніми поколіннями і втілюють у собі виключні інтелектуальні і фізичні здібності свого творця як особистості, його індивідуальну майстерність. За допомогою реставрації відтворюється лише схожість зовнішніх форм тієї чи іншої пам'ятки. Окрім того, знищені об'єкти культурної спадщини взагалі не можуть бути відновлені. Навіть якщо така пам'ятка і буде відтворена, вона вже не матиме ніякої історичної цінності для сучасного покоління, бо є лише копією пам'ятки.

Підсумовуючи викладене, приєднаємось до думки, що суспільна небезпечність злочинних посягань на культурні цінності полягає в їх особливій значимості для суспільства, значній поширеності таких посягань, їх зв'язку з іншими злочинами, вчинення їх організованими групами, які мають на меті незаконне заволодіння та подальшу реалізацію культурних цінностей [21, с. 17]. Хоча найбільша суспільна небезпечність досліджуваних посягань полягає у втраті безцінної та невідтворної культурної спадщини, а також у значних моральних та матеріальних збитках для країни.

Список літератури:

1. Бандурка О. М. Особливості розслідування злочинів, які посягають на нерухому культурну спадщину України / О. М. Бандурка, Т. Г. Каткова // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 4. – С. 38–43.
2. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Борисов – Х., 1993. – 399 с.
3. Гайворонський Є. П. Незаконні археологічні розкопки та їх зв'язок з контрабандою культурних цінностей / Є. П. Гайворонський // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – Вип. 88. – С. 171–176.
4. Гулевич Є. Таліби знищують культурну спадщину людства / Є. Гулевич // Поступ. – 2012. – 1-7 бер. (№ 34 (692)).
5. Довідка щодо посилення боротьби зі злочинами, пов'язаними з об'єктами культурної спадщини, у тому числі з незаконними археологічними розкопками, розвідками, іншими земляними роботами та рейдами по територіях заповідників від 19.06.2003 р. № 5/3539. – К. : Департамент ДСБЕЗ МВС України. – 6 с.
6. Энциклопедия уголовного права / изд. проф. В. Б. Малинина. – СПб : ГКА, 2005. – Т. 4 : Состав преступления. – 798 с.
7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верх. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – 268 с.
9. Костін М. І. Контрабанда. Доказування обставин вчинення злочину на досудовому слідстві / М. І. Костін. – К. : ДІА, 2003. – 185 с.
10. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. : у 2 т. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко, В. А. Ломако [та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
11. Кроллау Н. Е. Формирование коллекций материальных памятников индийской культуры в музеях Великобритании : автореф. дис. ... канд. культурологии : 12.00.03 / Н. Е. Кроллау ; Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств. – СПб, 2009. – 20 с.

12. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку та моральності : практичний посібник / В. В. Кузнецов. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 160 с.
13. Курс уголовного права. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1999. – Т. 1: Учение о преступлении. – 592 с.
14. Мальцев В. В. Принципы уголовного законодательства и общественно опасное поведение / В. В. Мальцев // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 97–101.
15. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. М. Орлеан ; Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2003. – 226 с.
16. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация). – М. : Наука, 1982. – 302 с.
17. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права / А. А. Пинаев. – Х. : Юрид. Харьков, 2001. – Книга первая : О преступлении. – 289 с.
18. Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: Конвенція від 14 травня 1954 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_157.
19. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III // Відом. Верх. Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
20. Рингис А. Монополизм хуже грабежа / А. Рингис // Киевские ведомости. – 2006. – 21 март. (№ 59).
21. Сабитов Т. Р. Охрана культурных ценностей: уголовно-правовые и криминологические аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. Р. Сабитов. – Челябинск, 2002. – 196 с.
22. Сафонова Л. Изъятая контрабанда: все по закону / Л. Сафонова // Еженедельник 2000. – 2003. – 28 март. (№ 13 (165)).
23. Рингис А. Монополизм хуже грабежа / А. Рингис // Киевские ведомости. – 2006. – 21 март. (№ 59).
24. Справка о состоянии работы по предупреждению незаконного вывоза культурных ценностей за пределы государства и пресечения несанкционированных раскопок на территории АР Крым. – Симферополь : УУР ГУМВД Украины в АРК, 2003. – 2 с.
25. Флеров С. В. Найдено на аукционе «CHRISTIE». Роль эксперта в торговле древностями / С. В. Флеров // Рос. археология. – 2004. – № 2. – С. 115–122.
26. Шапочка Я. Проверив стихийный антикварный рынок в Киеве, представители спецслужб изъяли у торговцев 195 предметов, собранных «черными» археологами в древних могильниках южных областей Украины / Я. Шапочка // Факты. – 2004. – 6 мая.
27. Шилин Д. В. Система норм о преступлениях против культурного наследия: действующий подход и перспективы регламентации / Д. В. Шилин // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань : тези доп. та повід. учасників Міжнар. симпозіуму, Львів, 23-24 вересня 2001 р. / Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2011. – С. 465–468.

Базелюк В. В. Криминологические факторы установления уголовной ответственности за незаконное проведение поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия.

Статья посвящена исследованию криминологических факторов установления уголовной ответственности за незаконное проведение поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия. Исследовано общественную опасность, относительную распространенность и динамику преступлений, предусмотренных ст. 298 УК Украины.

Ключевые слова: криминологические факторы, уголовная ответственность, общественная опасность, культурные ценности, объекты археологического и культурного наследия, незаконные археологические раскопки.

Bazelyuk V. V. Criminological factors establishing of criminal liability for the illegal searching works on the object of archaeological inheritance, destruction or damage of cultural inheritance.

This article is devoted the investigation of criminological factors establishing of criminal liability for the illegal searching works on the object of archaeological inheritance, destruction or damage of cultural inheritance. Researched social danger, the relative prevalence and dynamics of committing the offenses under Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminological factors, criminal liability, social danger, cultural values, objects of the archaeological and cultural inheritance, illegal archaeological excavations.

Надійшла до редколегії 18.01.2015 р.

Едуард Миколайович Кісілюк,
канд. юрид. наук, доцент
Національна академія
внутрішніх справ,
м. Київ

Галина Миколаївна Грищук,
аспірантка
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк

УДК 343.213.3

ПРАВОВА ПРИРОДА ВИДАЧІ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНИЛА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті здійснено аналіз правової природи інституту видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у міжнародному та національному законодавстві. Визначено поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», на нормативному та правозастосовному рівні.

Ключові слова: екстрадиція, видача особи, правова природа, правове забезпечення, нормативний рівень, правозастосовний рівень, кримінальне правопорушення.

Наявність великої кількості багатосторонніх договорів та міжнародних конвенцій, а також національних законів, що регламентують питання видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, певною мірою зумовили різне тлумачення окремих її елементів, у тому числі й самого поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», дефініція якого, як правило, нормативно не закріплюється. Кожен із дослідників цього правового явища, прагнучи обґрунтувати окреме нормативне положення, дати пояснення тому чи іншому факту видачі, виводить власне визначення поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», як наслідок, багатоваріантність підходів до розуміння видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, як такої.

Міжнародна та національна практика надання правової допомоги у кримінальних провадженнях і видачі обвинувачених та засуджених осіб свідчить про те, що сформувався самостійний правовий інститут видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції). Проблема галузевої належності інституту екстрадиції в теорії права належить до числа дискусійних, а тому важливим є аналіз його правової природи. Розвиток міжнародного нормативного регулювання екстрадиції ускладнюється існуванням національної специфіки процедур видачі осіб, що знаходять відображення у відповідному внутрішньому законодавстві держав.

Проблеми визначення поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», та правової природи цього інституту досліджувалися такими сучасними правознавцями, як О. І. Бойцов, В. І. Бояров, Р. М. Валєєв, Ю. Г. Васильєв, О. І. Виноградова, С. М. Вихрист, В. М. Волженкіна, Л. Н. Галенська, В. К. Звірбуль, І. І. Лукашук, Н. А. Сафаров, М. П. Свистуленко, А. К. Строганова, Т. В. Решетнева, О. І. Чучаєв.

Метою даної наукової публікації є визначення і системне дослідження правової природи видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, як комплексного міжгалузевого інституту в міжнародній правовій системі та правовій системі України.

Підставою легального існування інституту видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, за словами відомого французького юриста ХІХ ст. Ф. Елі, є прагнення держав не залишити злочин непокараним [14, с. 325]. До того ж наявність даного інституту є об'єктивно необхідною з огляду на те, що члени міжнародної спільноти одночасно визнають декілька принципів поширення норм кримінального права на певну територію, а отже, переважна більшість держав поки що не вбачає за доцільне на нормативному рівні зводити правила дії національного закону про кримінальну відповідальність в просторі лише до універсального принципу. Крім того, названий інститут потрібен для охорони правопорядку та недопущення можливості уникнення особами, які вчинили кримінальне правопорушення, кримінальної відповідальності.

У свій час М. Д. Сергієвський зазначав, що цей інститут виступає єдиним засобом недопущення уникнення кримінальної відповідальності особою, яка вчинила злочинне діяння в одній державі і переховується в іншій, громадянським якої вона не є і на права громадян якої ця особа не посягала [12, с. 342]. В умовах постійного розвитку міжнародно-правових стандартів протидії злочинності видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, виступає складовою міжнародно-правового механізму співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю. Взагалі-то, інститут видачі є досить ефективним правовим засобом боротьби з міжнародними і внутрішньодержавними злочинами, оскільки, незважаючи на територіальні обмеження, юрисдикції окремих держав дозволяють їм співпрацювати у цьому питанні на міжнародному рівні.

Видачу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у теорії права часто розглядають у розрізі адміністративного права, оскільки на правозастосовному рівні досить часто рішення про видачу особи (задоволення клопотання про видачу) приймається не судом, а органом виконавчої влади [7, с. 157]. Крім того, в юридичній літературі в різні часи досить поширеною була думка, що питання видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, потрібно відносити до сфери дії норм кримінального процесу [2, с. 48]. Деякі науковці, зокрема А. Ф. Бернер, вчення про видачу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, розглядали як доповнення до вчення про покарання за злочини, вчинені за межами держави [1, с. 790].

Найбільш переконливою, на нашу думку, виглядає наукова позиція, відповідно до якої видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є частиною кримінального права, зокрема, інституту виконання покарання [7, с. 157].

Сучасній правовій науці також відомий підхід, згідно з яким норма про можливість видачі засуджених осіб з метою виконання вироку має особливу юридичну природу – вона виступає у вигляді правила міжнародного кримінально-виконавчого права [8, с. 370]. У літературі висловлено думку, відповідно до якої видачу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, потрібно віднести до різновиду міжнародної правової допомоги у кримінальних справах [15, с. 51].

Додамо, що найбільш прийнятним і визнаним нині є підхід, виходячи з якого видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, належить до тих правових інститутів, які знаходяться на межі міжнародного та національного права. Як зазначає Р. М. Валєєв, інститут видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, включає як міжнародно-правові норми, так і норми національного кримінального і кримінального процесуального права держави і, таким чином, носить комплексний характер [3, с. 207]. Із позиції щодо комплексності інституту видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, по суті, виходить і В. Коняхін, зазначаючи, що «нормативна база інституту має дворівневу структуру: 1) внутрішньодержавне (зокрема, конституційне, кримінальне, кримінально-процесуальне)

і 2) міжнародне законодавство (наприклад, багатосторонні і двосторонні угоди, укладені за участю держави)» [5, с. 17].

На думку О. О. Ейхельмана, суть видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зводиться до передачі однією державою на прохання чи вимогу іншої держави особи, яка підлягає покаранню за законом про кримінальну відповідальність останньої, з певною метою – бути відданою до рук суду [16, с. 134]. Сформульована таким чином дефініція видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, заснована на дещо вузькому підході до розуміння мети її здійснення. Така мета О. О. Ейхельманом зводиться лише до віддання особи до суду (звідси і обмеження ним кола осіб, які підлягають видачі), що, по суті, є видачею особи задля покладання на неї кримінальної відповідальності, залишаючи поза увагою знову-таки видачу для приведення до виконання такого, що набрав законної сили, обвинувального вироку суду запитуючої держави.

За висловлюванням Л. Оппенгейма, видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, – це передача обвинуваченого чи засудженого тій державі, на території якої ця особа вважається такою, що вчинила злочин, або засуджена за нього тією державою, в межах якої в даний час знаходиться імовірний злочинець [9, с. 257]. Видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є такою дією міжнародної судової допомоги, якою одна держава видає іншій осіб, переслідуваних останньою, чи навіть засуджених за вчинення злочину, яким було порушено норми закону у межах цієї держави [11, с. 142].

Не будучи бездоганними, такі визначення більш повно розкривають сутність видачі, вказуючи на можливість застосування екстрадиційних положень і до засуджених осіб, стосовно яких із тих чи інших причин вирок не було виконано. Визначаючи видачу як правомірну дію, шляхом вчинення якої держава віддає заарештовану особу, обвинувачену або засуджену за вчинення кримінального правопорушення, іншій державі, що має право суду над цією особою та покарання, російський дослідник проблем кримінального права П. П. Пусторослев також звертав увагу на те, що може відбуватися видача як обвинувачених у вчиненні злочину, так і засуджених осіб, щодо останніх, то вирок має набрати законної сили [10, с. 122]. Дане визначення заслуговує на увагу ще й тому, що його автор вказує і на процесуальні передумови видачі – взяття особи під варту. Це, безперечно, є підтвердженням комплексності даного правового явища, зумовленої природою відносин, які становлять предмет правового регулювання інституту видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

При визначенні поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», на теоретичному рівні були спроби поєднання територіального принципу та принципу громадянства. Так, С. Соколов зауважував, що під екстрадицією, або видачею особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, розуміють передачу особи, яка вчинила злочин, державою, в межах якої знахо-

диться злочинець, тій державі, на території якої було вчинено злочин, або тій, громадянином якої вона є [13, с. 45]. Характерно, що такий підхід до визначення поняття «екстрадиція» застосовується і сучасними науковцями, наприклад В. І. Борисовим [6, с. 72].

Ще задовго до утвердження видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, як правового інституту Гуго Гроцій, будучи прихильником принципу універсальної юрисдикції, у своїй відомій праці «Про право війни та миру» проголосив положення: «aut dedere aut punire» (або видай, або покарай), відповідно до якого кожна держава, на території якої знаходиться особа, винна у злочині, вчиненому поза її межами, повинна або сама покарати цю особу, або ж видати державі, що порушила стосовно неї кримінальне провадження [4, с. 508, 509]. Захисники універсального принципу застосування закону про кримінальну відповідальність у просторі стоять на позиції визнання за кожною державою права карати за будь-який злочин незалежно від того, якого він характеру, ким і де його вчинено.

Таким чином, видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення є заходом, що здійснюється у рамках міжнародної допомоги у боротьбі із злочинами однією державою в інтересах іншої шляхом фізичної передачі обвинуваченої чи засудженої особи. Завдяки видачі, за наявності достатніх для цього підстав, до виданої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення згідно із законодавством запитуючої держави, може бути застосований такий захід кримінально-правового впливу, як покарання.

Враховуючи викладене, визначати поняття «видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення», потрібно на двох рівнях: нормативному та правозастосовному. На нормативному рівні видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із наданням однією державою іншій правової допомоги у кримінальних провадженнях, що полягає в передачі обвинуваченого з метою сприяння забезпеченню належних умов для здійснення правосуддя в тій категорії проваджень, яка належить до компетенції останньої, або засудженого для виконання такого, що набрав законної сили, вироку суду запитуючої держави. У такому значенні видача виступає правовим інститутом, за допомогою норм якого здійснюється регламентація, так званих, екстрадиційних відносин.

На правозастосовному рівні видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, – це врегульовані нормами права відносини, вступаючи в які, одна держава запитувана сторона – уможлиблює (шляхом фізичної передачі обвинуваченої або засудженої особи) реалізацію іншою державою – запитуючою стороною комплексу заходів по кримінальному переслідуванню особи, обвинуваченої у вчиненні злочину, або спрямованих на виконання вироку, що набрав законної сили.

На підставі наведеного визначення видачі, можна провести її поділ на види. Так, залежно від мети, з якою запитується видача, та характеру правових

наслідків, настання яких у запитуючій державі стає можливим у результаті видачі, можна виділити наступні видові прояви видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення: 1) видача з метою покладення на особу кримінальної відповідальності; 2) видача для приведення до виконання винесеного судом запитуючої держави і такого, що набрав законної сили, обвинувального вироку.

Разом із цим на особливу увагу заслуговує проблема розмежування понять «видача» та «передача», що широко використовуються при розгляді екстрадиційних питань. У юридичній літературі спостерігається ототожнення деякими вченими видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, із передачею осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання. Слід пам'ятати, що видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (екстрадиція), включає і систему взаємопов'язаних послідовних заходів, що є самостійними процесуальними діями зі встановлення, розшуку, затримання і передачі осіб однією державою іншій для здійснення правосуддя. У ланцюзі таких процесуальних дій складовою виступає передача особи, видача якої запитується, компетентними органами запитуваної держави відповідним компетентним органам запитуючої держави для подальшої реалізації кримінально-правових відносин.

Потрібно зауважити, що такого роду ситуація має місце і при наданні державами міжнародно-правової допомоги у такій її формі, як передача особи, засудженої до позбавлення волі, для відбування покарання. Вона, як і видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, виступає самостійним правовим інститутом, оскільки має власний предмет правового регулювання, який забезпечується цілим комплексом правових норм як на національному рівні, так і на міжнародному.

Разом із тим необхідно звернути увагу на те, що при передачі засуджених осіб підлягає виконанню на території держави, якій особу передано, саме вирок іноземної держави, яку прийнято називати державою винесення вироку, тоді як видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, має на меті створити умови для приведення до виконання вироку, постановленого саме судом запитуючої держави [6, с. 72]. Крім того, передача як форма міжнародно-правової допомоги у кримінальних провадженнях проводиться тільки щодо засуджених осіб задля забезпечення відбування ними у державі, як правило, громадянами якої вони є, призначеного їм покарання, тоді як видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, для приведення до виконання винесеного судом запитуючої держави і такого, що набрав законної сили, вироку може запитуватися не тільки стосовно власних громадян, а й громадян третьої держави. Водночас, потрібно враховувати, що однією з умов передачі засудженої до позбавлення волі особи є наявність її згоди на таку передачу, тоді як при видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, наявності такої згоди не вимагається. Тому некоректним, на нашу думку, є віднесення до джерел видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (екстрадиції), тих норматив-

них актів, норми яких регулюють саме питання передачі осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання. До речі, національний законодавець також погодився з такою позицією, внісши Законом України від 16 травня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України» відповідні зміни до ст. 10 Кримінального кодексу України.

Таким чином, видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (екстрадиція), – це передача особи державою, на території якої вона перебуває, іншій державі (на її запит) для притягнення її до кримінальної відповідальності або для приведення у виконання обвинувального судового вироку, який набрав законної сили.

Список літератури:

1. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Часть общая и особенная / А. Ф. Бернер. – Вып. 1. Часть общая / пер. и изд. Н. Неклюдова. – Спб : В типографии Н. Тиблена и комп. (Н. А. Неклюдова), 1865. – 916 с.
2. Будзинский С. Начала уголовного права / С. Будзинский. – Варшава : В типографии И. Яворского, 1870. – 362 с.
3. Валеев Р. М. О понятии выдачи преступников в современном международном праве / Р. М. Валеев // Советский ежегодник междунар. права, 1974. – М., 1976. – С. 207–214.
4. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – М. : Госюриздат, 1956. – 868 с.
5. Коняхин В. Институт экстрадиции: уголовно-правовая регламентация / В. Коняхин // Законность. – 2005. – № 1. – С. 17–20.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [Вид. 4-е, переробл. та допов.]. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
7. Международное уголовное право / И. П. Блищенко, Р. А. Каламкарян, И. И. Карпец и др. – М. : Наука, 1995. – 172 с.
8. Назаль Мохаммад. Институт выдачи в структуре международного уголовного права / Мохаммад Назаль // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 1999. – Вып. 2. – С. 364–373.
9. Оппенгейм Л. Международное право / Л. Оппенгейм; пер. с 6-го англ. изд. [доп. Г. Лаутерпахтом] ; под ред. [с примеч.] и с предисл. С. Б. Крылова. – М. : Иноиздат, 1949. – Т. 1. Мир. Полутом 2. – 547 с.
10. Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть / П. П. Пусторослев. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. – Юрьев : Типография К Маттисена, 1912. – 335 с.
11. Ривье А. Учебник международного права / А. Ривье ; пер. П. Казанского ; под ред. Л. Камаровского. – М. : Типография И. П. Мальшева, 1893. – 354 с.
12. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть общая : пособие к лекциям / Н. Д. Сергеевский. – Изд. 9-е. – Спб : Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – 398 с.
13. Соколов С. Институт выдачи преступников и советское законодательство / С. Соколов // Революционная законность. – 1926. – № 9-10. – С. 45–48.
14. Степанов А. В. О выдаче преступников / А. В. Степанов // Юрид. вест. – 1884. – № 7. – С. 315–348.
15. Табалдиева В. Ш. Международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства: учеб. пособие / В. Ш. Табалдиева. – М. : Изд-во Москов. психолого-социального ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2004. – 192 с.
16. Эйхельман О. О. Очерки из лекций по международному праву / О. О. Эйхельман. – Вып. 2. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1900. – 292 с.

Кисилюк Э. Н., Гришук Г. Н. Правовая природа выдачи лица, которое совершило уголовное правонарушение.

В статье проведен анализ правовой природы института выдачи лица, совершившего уголовное преступление, в международном и национальном законодательстве. Определено понятие «выдача лица, совершившего уголовное преступление», на нормативном и правоприменительном уровне.

Ключевые слова: экстрадиция, выдача лица, правовая природа, правовое обеспечение, нормативный уровень, правоприменительный уровень, уголовное производство.

Kisiliuk E. M., Grishuk G. G. Legal nature issuance person who committed a criminal offense.

The paper analyzes the legal nature of the institution issuing the person who committed the criminal offense of international and domestic law. The concept of issuing person who has committed a criminal offense in the regulatory and enforcement level.

Key words: extradition issuing entity, the legal nature, legal support, the normative level, enforcement level, a criminal offense.

Надійшла до редколегії 03.02.2015 р.

Олександр Дмитрович Комаров,
асистент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.229

ФАКТИЧНА ПОМИЛКА У РОЗВИТКУ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ

*У статті розглядаються питання щодо фактичної помилки у розвитку причинного зв'язку. Розглянуто існуючі в сучасній кримінально-правовій науці підходи до змісту помилки в розвитку причинного зв'язку та кваліфікації вчиненого за її наявності діяння. Доведено, що за випадків *dolus generalis* наявне різне психічне ставлення винного до двох самостійних вчинених ним діянь, а отже відсутня і помилка у причинному зв'язку. Запропоновані правила кваліфікації вчиненого за наявності помилки в розвитку причинного зв'язку та випадків *dolus generalis*.*

Ключові слова: фактична помилка, причинний зв'язок, умисел, помилка в розвитку причинному зв'язку, *dolus generalis*.

Чи не найбільш дискусійним аспектом у межах вчення про фактичну помилку в кримінальному праві виступає питання про виокремлення і значення

помилки в розвитку причинного зв'язку. У сучасній доктрині відомі неодно-стайні, а часом і діаметрально протилежні підходи до необхідності виокремлення такого різновиду омани взагалі та кваліфікації вчиненого за її наявності.

Проблеми помилки у розвитку причинного зв'язку досліджували З. Г. Алієв, Т. І. Безрукова, Ю. А. Вапсва, І. З. Геллер, В. Ф. Кириченко, І. Я. Козаченко, Л. М. Кривоченко, П. С. Матишевський, С. П. Мокринський, М. І. Панов, П. П. Пусторослев, О. І. Рарог, М. Д. Сергеевський, М. С. Таганцев, М. Б. Фаткулліна, В. А. Якушин тощо.

Метою статті є аналіз фактичної помилки у розвитку причинного зв'язку, відмежування її від зовні схожих видів омани та формулювання правил кваліфікації вчиненого за наявності такого різновиду помилки.

Фактична омана в розвитку причинного зв'язку в науці кримінального права трактується вченими занадто широко і неоднозначно. В. Ф. Кириченко розглядає три різновиди такої омани: 1) неправильне уявлення особи про механізм спричинення шкоди (при цьому і діяння і наслідок оцінюються винним правильно); 2) хибне усвідомлення винним розвитку причинного зв'язку, коли від діяння настає інший наслідок, який не охоплювався свідомістю винного; 3) помилка, коли винна особа, вважаючи злочинний результат вже досягнутим, вчиняє з вже іншою метою інше діяння, від якого результат насправді й настає [1, с. 64–71]. Заперечуючи йому, В. А. Якушин зазначає, що якщо особа, усвідомлюючи суспільну небезпечність бажаного результату, помиляється не в його якостях, а лише в розвитку причинного зв'язку, то така помилка не змінює форми вини і не виключає кримінальної відповідальності [2, с. 90]. О. І. Рарог визначає помилку у розвитку причинного зв'язку як неправильне розуміння особою причинно-наслідкової залежності між його діянням та суспільно небезпечними наслідками. При цьому вчений розподіляє таку помилку на два різновиди: коли наслідок настає від дій винної особи, спрямованих на її досягнення та від інших дій винного, спрямованих на досягнення іншої мети [3, с. 181–182]. З. Г. Алієв не розділяє помилку в наслідках вчиненого та у причинному зв'язку і виокремлює сім різновидів такої омани [4, с. 126–129].

На наше переконання, оскільки питання про причинний зв'язок завжди виникає лише у злочинах з матеріальним складом, і причинний зв'язок тісно пов'язаний з наявністю наслідків діяння, то й питання про помилку в причинному зв'язку постає лише в тих випадках, коли такі наслідки наявні. Недостатньо лише того, щоб шкода була спричинена. Необхідно, щоб шкода була спричинена саме діянням винного, тобто щоб був встановлений необхідний причинний зв'язок між діянням і заподіяною шкодою.

Саме з цих підстав важко погодитись з виокремленням помилки у причинному зв'язку за тих умов, коли наслідок настає не від дій винного. Так, якщо винний, бажаючи вбити потерпілого, дав йому отруту, а насправді смерть настала від наїзду на нього автомобіля, то неправильне усвідомлення винним розвитку причинного зв'язку (хоч би навіть він і вважав його наявним між власним діянням і смертю) немає жодного значення для вирішення питання про відповідальність. Кваліфікацію вчиненого як замаху на вбивство зумовлює

тут аж ніяк не помилка винного в розвитку причинного зв'язку, а відсутність суспільно небезпечних наслідків саме від його діяння (а відтак, і відсутність причинного зв'язку). Наслідки в цьому випадку настають через дію привхідної сили, яка в жодному зв'язку з діянням винного не перебувала.

Якщо ж через допущену помилку настає інший наслідок, ніж уявляв винний, то має місце не помилка в розвитку причинного зв'язку, а в злочинних наслідках. Так, якщо особа з метою нанесення тяжкого тілесного ушкодження завдає потерпілому удар ножем у стегно, а від цього настає смерть через кровотрату і відсутність своєчасної медичної допомоги, то ніякої помилки в причинному зв'язку тут немає. Особа правильно розуміє характер своїх дій, вірно усвідомлює їх наслідки у вигляді тяжкого тілесного ушкодження і механізм розвитку причинного зв'язку між нанесеним ударом та тяжким тілесним ушкодженням, втім, помилково оцінює можливі наслідки свого діяння як менш тяжкі, ніж вони виявилися насправді. Така помилка виключає умисел стосовно спричинення більш тяжкого наслідку, а відповідальність за необережне його заподіяння може наставати лише за наявності необережної форми вини.

Таким чином, значущою може бути лише помилка в оцінці реально існуючого причинного зв'язку від діяння винного. Встановлення ж значення такої помилки буде залежати від відповіді на питання, в яких саме межах, в якому обсязі особа має усвідомлювати розвиток причинного зв'язку при вчиненні умисного злочину.

Відповідь на це питання є предметом тривалих наукових пошуків. Так, ще П. П. Пустрослев вважав, що не всі можливі комбінації сил, що сприяють настанню наслідку, мають бути передбачені суб'єктом і що особа може розраховувати на сприяння певних сил у настанні наслідку, не усвідомлюючи точно ні того, як вони діють, ні за якими законами природи вони діють [5, с. 324-325]. І. З. Геллер справедливо зазначав, що людина часто може ні передбачати точно настання наслідків, ні зазначити, які саме умови викликали настання такого результату [6, с. 71]. С. П. Мокринський сформулював правило, згідно з яким для інкримінування особі діяння в якості умисного та закінченого злочину немає необхідності у передбаченні конкретного причинного зв'язку, достатньо лише передбачення його імовірності на підставі всіх відомостей, що охоплювалися свідомістю винного і були йому доступні [7, с. 370].

Схожі підходи застосовуються і в сучасному кримінальному праві. Наприклад, П. С. Матишевський зазначав, що для притягнення до кримінальної відповідальності за умисні злочини достатньо того, щоб винний передбачав розвиток причинного зв'язку хоча б у загальних, родових рисах і усвідомлював, що наслідки настануть саме від його діяння [8, с. 152]. Близькою до нього є позиція і О. І. Рарога, який вказує, що умисел припускає усвідомлення особою не всіх деталей, а лише загальних закономірностей розвитку причинного зв'язку [3, с. 181]. Аналогічного висновку доходить і Л. М. Кривоченко, яка вказує, що саме помилка особи в загальних рисах розвитку причинного зв'язку впливає на форму вини та відповідальність, тоді як помилка в деталях не має такого значення [9, с. 179-180].

Отже, помилка в механізмі розвитку причинного зв'язку, за якої наслідок настає саме від того діяння винного, яке було спрямоване на його спричинення, але іншим шляхом, ніж це уявляла собі особа, жодним чином не впливає на кримінальну відповідальність і кваліфікацію діяння, а вчинене слід оцінювати як закінчений злочин.

Так само не є значимою й омана в розвитку причинного зв'язку, за якої наслідки від діяння винного вже настали, а особа, помилково вважаючи їх такими, що не настали, продовжує вчиняти дії, спрямовані на їх досягнення. З цього правила, тим не менше, слід зробити один виняток. Іноді діяння, вчинене після реального настання наслідку, може свідчити про наявність кваліфікуючих ознак злочину.

Варто погодитись з позицією Т. І. Безрукової, яка вказує, що можливий лише один різновид значущої помилки у розвитку причинного зв'язку – коли особа вважає, що злочинний наслідок вже настав і вчиняє подальші дії з іншою метою і саме від цих дій він настає [10, с. 190]. Тобто є два діяння – умисне – стосовно наслідків, але таке, що не обумовило їх настання, і необережне, що їх викликало. Така ситуація в класичній школі кримінального права одержала назву *dolus generalis*.

Уже в дореволюційній кримінально-правовій науці була відсутня одностайність в оцінці такого різновиду помилки. І. З. Геллер сформулював загальне питання щодо оцінки *dolus generalis*: чи слід вчинюване розглядати як одне умисне діяння чи два: замах та необережне чи випадкове спричинення злочинних наслідків. При цьому домінуючою була саме теорія реальної сукупності злочинів, яку підтримували К. Г. Гейб, Бергер, Х. Р. Кьостлін, К. Й. Міттермайер, Бар [6, с. 83]. У сучасній науці аналогічний підхід застосовують О. І. Рарог [3, с. 181-182], З. Г. Алієв [4, с. 131-132], Ю. А. Вапсва [11, с. 152], М. Б. Фаткулліна [12, с. 119–125], Т. І. Безрукова тощо [10, с. 89–92]. На думку цих учених, за наявності *dolus generalis* відповідальність має наставати за замах на спричинення шкоди в сукупності з її заподіянням через необережність.

З критикою такого підходу виступав М. С. Таганцев, який наводив наступний приклад: якщо хтось, бажаючи позбавити потерпілого життя, зробив у нього постріл, який спричиняє смерть не одразу, а через певний проміжок часу, то він підлягає відповідальності за закінчене вбивство, а коли вбивця до настання смерті, з метою приховати сліди злочину, кидає труп у воду і буде встановлено, що смерть настала саме від діяння по приховуванню злочину, то замість посилення покарання воно має бути пом'якшене [13, с. 313]. Аналогічних міркувань доходить І. Я. Козаченко, який вказує, що у випадку кваліфікації за сукупністю в силу положень про обов'язкове зниження покарання за замах, остаточний розмір покарання, яке може бути призначене особі, необґрунтовано вийде меншим, ніж за закінчений злочин. Конструкція кваліфікації вбивства при *dolus generalis* як замаху на умисне вбивство та вбивства через необережність видається йому штучною [14, с. 165].

Безумовно, слід погодитись з тим, що караність діяння при *dolus generalis* навряд чи має бути нижчою ніж за випадків, коли помилка особи відсутня.

Однак межі караності жодним чином не мають визначати кваліфікацію вчиненого [15]. Кваліфікація має базуватись на правильному встановленні об'єктивних і суб'єктивних ознак учиненого.

Уявляється, що за випадків *dolus generalis* помилка в причинному зв'язку відсутня. Така омана може мати місце лише в тих випадках, коли вона стосується саме причинного зв'язку між конкретно вчиненим особою діянням і його наслідком. Між тим, за випадків *dolus generalis* реально наявні два діяння – перше з яких вчинюється особою умисно, але не призводить до бажаного результату, тоді як друге вже абсолютно не спрямоване на його досягнення. Більше того, особа не усвідомлює і суспільну небезпечність такого другого діяння, але саме воно перебуває в причинному зв'язку з наслідками. Психічне ставлення до двох діянь є абсолютно різним. І від кожного з них виникають самостійні «ланки» причинного зв'язку, розвиток яких по різному усвідомлюються винним. Якщо причинний зв'язок від першого діяння усвідомлюється особою, але не призводить до бажаного результату, то причинний зв'язок від другого не відображений у свідомості винного. Отже й об'єднувати діяння при *dolus generalis* в єдиний злочин видається навряд чи правильним. Більш обґрунтовано вказані діяння розглядати окремо. Саме тому за розглядуваної ситуації має місце не помилка в причинному зв'язку, а омана особи в суспільній небезпечності вчиненого, бо винний не усвідомлює здатність другого свого діяння призвести до настання наслідків, оскільки вважає їх такими, що вже настали від першого діяння. Отже, вчинене за наявності *dolus generalis* має кваліфікуватись, на наш погляд, як замах на вчинення злочину, який охоплювався свідомістю винного, і необережне чи випадкове заподіяння шкоди.

Додатковим аргументом на користь саме такого підходу служить і аналіз схожих за *об'єктивними* ознаками випадків. Так, уявимо ситуацію, коли винний порушив правила дорожнього руху і через необережність збив пішохода, який від наїзду помер. Вважаючи останнього ще живим і бажаючи приховати наїзд, винний скидає потерпілого в річку, прагнучи до того, щоб останній помер від утоплення. За таких умов, вочевидь, має місце посягання на непридатний об'єкт і вчинене кваліфікується як порушення правил дорожнього руху, що спричинило смерть, та замах на умисне вбивство з метою приховати інший злочин (ч. 2 ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК) та ч. 2 ст. 15, п. 9 ч. 2 ст. 115 КК). Такий підхід в сучасній науці не викликає заперечень. Але й за таких умов є два діяння: перше – вчинене з необережності, що потягло злочинний наслідок, і друге, вчинене умисно, і від якого наслідок не настав. І ці діяння цілком обґрунтовано розглядаються окремо і причинний зв'язок встановлюється окремо щодо кожного з них. Видається, що випадки *dolus generalis* відрізняються від вищенаведених тільки послідовністю діянь: за *dolus generalis* спочатку має місце умисне діяння, а потім – необережне. Проте зміна послідовності діянь, на наше переконання, не може виступати підставою для того, щоб оцінювати і кваліфікувати вчинене при *dolus generalis* як єдиний злочин.

У судовій практиці вчинене при *dolus generalis* кваліфікується, тим не менш, як єдиний закінчений злочин. Так, А приблизно на початку травня

2012 р. завагітніла. На облік до лікарів не стала, вагітність стала приховувати від батьків, оскільки побоювалась, що вони виженуть її з дому. В один із днів в період з 25 січня 2013 р. по 1 лютого 2013 р. у нічний час А, коли її батьки вже спали, вийшла до туалету, що знаходився на подвір'ї домоволодіння, де у неї відбулися стрімкі пологи і вона народила дитину. Під час пологів дитина впала на підлогу туалету та закричала. У цей час А, яка боялась осуду своїх батьків, знаходилась в особливому психічному та фізичному стані, пов'язаному з пологами, умисно з метою позбавлення новонародженої дитини життя, в сараї, який розташований на території домоволодіння, взяла старий светр, у який в туалеті впеленала новонароджену дитину, закрила ніс та рот дитини, чим позбавила її можливості дихати. Після того, як дитина перестала подавати ознаки життя, вважаючи її мертвою, з метою приховати тіло, А поклала його в синтетичний мішок і перенесла тіло на території домоволодіння, після чого приблизно в 10-х числах лютого 2013 р. винесла мішок з тілом дитини з подвір'я в балку, де воно й було знайдено мешканцями села.

Смерть новонародженої дитини згідно з висновком комісійної судово-медичної експертизи наступила внаслідок асфіксії, пов'язаної з гострим кисневим голодуванням – гіпоксією, при перебуванні дитини в обмеженому замкнутому просторі (синтетичному мішку). Судом діяння винної було кваліфіковане за ст. 117 КК [16]. На нашу думку, така кваліфікація є хибною, бо смерть дитини настала від необережних дій потерпілої, спрямованих на приховування злочину, то й вчинене має бути кваліфіковане за ч. 2 ст. 15, ст. 117 та ч. 1 ст. 119 КК.

Таким чином, помилка в причинному зв'язку завжди має місце лише у випадках, коли особа неправильно усвідомлює його розвиток між своїм конкретним умисним діянням та його наслідками. За випадків *dolus generalis* наявна не помилка в причинному зв'язку, а різне психічне ставлення винного до різних декількох вчинених ним діянь, неусвідомлення суспільної небезпечності другого з яких виключає умисну форму вини стосовно нього. Тому вчинене за випадків *dolus generalis* належить кваліфікувати за сукупністю злочинів: як замах на спричинення певних наслідків та як необережне заподіяння цих наслідків.

Список літератури:

1. Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / В. Ф. Кириченко ; Ин-т права АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 96 с.
2. Якушин В. А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение / В. А. Якушин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 126 с.
3. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А. И. Рарог. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 304 с.
4. Алиев З. Г. Ошибка как особое обстоятельство оценки поведения субъекта преступления и ее уголовно-правовое значение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Зияфат Гаджиевич Алиев ; Сургутский гос. ун-т ; науч. рук. В. П. Ревин , И. Н. Соловьев. – Сургут, 2007. – 213 с.
5. Пусторослев П. П. Русское уголовное право. Общая часть. Выпуск 1. Введение. Источники уголовного права. Преступление. – Юрьевъ : Типография К. Маттисена, 1907. – 552 с.

6. Геллер І. З. Ошибка человека и ее значение, при вменении деяния этого лица ему въ вину / І. З. Геллер. – Юрьевъ : Типография К. Маттисена, 1910. – 146 с.
7. Мокринский С. П. Наказание, его цели и предположения. Ч. 3. Каузальный и потенциальный моменты действия / С. П. Мокринский. – Томск : Паровая типо-литография П. И. Макушина, 1905. – С. 293–553.
8. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / П. С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
10. Безрукова Т. И. Фактическая ошибка: вопросы классификации и квалификации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Татьяна Ивановна Безрукова ; Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2008. – 148 с.
11. Вапсва Ю. А. Ошибка в содержании субъективной стороны состава преступления : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Юрий Альфонсович Вапсва ; Ун-т внутр. дел. – Х., 2000. – 184 с.
12. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве (проблемы квалификации) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Маргарита Борисовна Фаткуллина ; М-во образования Российской Федерации ; Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2001. – 199 с.
13. Таганцев Н. С. Курсъ русскаго уголовного права. Часть общая. Книга 1-я. Учение о преступлении. Вып. 2 / Н. С. Таганцев. – СанктПетербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1878. – 333 с.
14. Козаченко И. Я. Проблемы причины и причинной связи в институтах Общей и Особенной частей отечественного уголовного права: вопросы теории, оперативно-следственной и судебной практики / И. Я. Козаченко, В. Н. Курченко, Я. М. Злоченко ; отв. ред. Р. М. Асланов, А. И. Бойцов ; Ассоц. юрид. центр. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 791 с.
15. Комаров О. Д. Значення фактичної помилки винного під час призначення покарання / О. Д. Комаров // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 72. – С. 448–455.
16. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 19 листопада 2013 року у справі № 182/8352/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35352780>

Комаров А. Д. Фактическая ошибка в развитии причинной связи.

*В статье рассматриваются вопросы, посвященные фактической ошибке в развитии причинной связи. Рассмотрены существующие в современной уголовно-правовой науке подходы к содержанию ошибки в развитии причинной связи и квалификации совершенного при ее наличии деяния. Доказано, что в случаях *dolus generalis* имеется разное психическое отношение виновного к двум самостоятельным совершенным им деяниям, а, следовательно, отсутствует и ошибка в причинной связи. Предложены правила квалификации содеянного при наличии ошибки в развитии причинной связи и в случаях *dolus generalis*.*

Ключевые слова: фактическая ошибка, причинная связь, умысел, ошибка в развитии причинной связи, *dolus generalis*.

Комаров А. Д. The mistake of the causal relationship.

*The article deals with issues of the mistake of the causal relationship. The modern criminal law science approaches to the content of the mistake of the causal relationship and its significance to the qualification of the crime are described. It is proved that in cases of *dolus generalis* different mental attitude of the guilty person to two separate acts of his conduct exist. Consequently, in mentioned above cases mistake of the causal relationship does not have place. The rules of qualification of the crimes committed with the mistake of causation and in cases of *dolus generalis* are proposed.*

Key words: mistake of fact, causation, intent, mistake of the causal relationship, *dolus generalis*.

Надійшла до редколегії 04.02.2015 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

В'ячеслав Віталійович Вапнярчук,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.14

МОТИВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

У статті запропоновано виділити таку ланку психічної регуляції поведінки суб'єктів доказування як мотив, під яким розуміється усвідомлене внутрішнє спонукання суб'єкта кримінального процесуального доказування, що обумовлене певними потребами, інтересами та цілями, які викликають у особи рішучість діяти. Розглянуто сутності потреб та інтересів, проаналізовано різновиди потреб та їх прояв у кримінальному процесуальному доказуванні. При розгляді поняття «інтереси» звернено увагу на їх співвідношенні з потребами, характер та види в кримінальному провадженні.

Ключові слова: мотив кримінального процесуального доказування, потреби, інтереси, ціль, законний інтерес.

Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу зумовлює необхідність дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінального процесуального доказування. Особливої актуальності дане питання набуло у зв'язку з набранням чинності нового КПК України, в якому запропоновано нові підходи до розуміння сутності та порядку здійснення кримінального процесуального доказування. Аналогічні підходи повинні розроблятися і в науці кримінального процесу. Так, на нашу думку, давно назріла необхідність повного й всебічного дослідження суб'єктивної сторони кримінального процесуального доказування, тобто тих психічних процесів, які протікають у свідомості суб'єкта доказування, одним з яких і є мотив його здійснення.

Метою статті є аналіз сутності поняття мотив кримінального процесуального доказування.

Якщо розглядати особливості здійснення кримінального процесуального доказування з точки зору суб'єктивної сторони (тобто з погляду тих психічних процесів, що відбуваються у свідомості суб'єкта доказування), то одним із найбільш значущих, типових процесів, який домінує у свідомості суб'єкта доказування та визначає (або правильніше сказати обумовлює) його відношення як до кримінального процесуального доказування загалом, так і до конкретних його проявів зокрема, є мотив.

Відповідно до Академічного тлумачного словника української мови «мотив (від лат. *movere* – приводити в рух, штовхати) – це підстава, привід для якої-небудь дії, вчинку; причина» [1, с. 810]. Тобто мотив, по суті, є спонукальною причиною здійснення певним суб'єктом кримінального процесуального доказування. Таке спонукання обумовлено усвідомленим бажанням суб'єкта на задоволення своїх потреб, захист інтересів та досягнення цілей, і призводить до пошуку можливостей для цього. Таким чином, *мотив* можна визначити як *усвідомлене внутрішнє спонукання суб'єкта кримінального процесуального доказування, обумовлене певними потребами, інтересами та цілями, які викликають у особи рішучість діяти*.

Як бачимо, мотиви кримінальної процесуальної доказової діяльності можуть бути викликані потребами, інтересами та цілями. Розглянемо докладніше перші два поняття (щодо цілей, які можуть обумовлювати мотивацію кримінального процесуального доказування, буде окрема публікація).

Що стосується *потреб*, то в соціології під ними розуміють потреби людини в тому, що є необхідними умовами її існування. В науковій літературі виділяється чимало різновидів потреб людини. Не вдаючись до правомірності їх виділення та докладного аналізу, вважаємо за можливе використати напрацювання відомого американського психолога російського походження А. Маслоу (А. Маслоу), який запропонував теорію людської мотивації [2]. Суть її полягає в тому, що людина за своєю природою має широкий спектр потреб, які вона прагне задовольнити, і таке прагнення є мотивом її поведінки. Важливим здобутком цієї теорії є розроблена й запропонована А. Маслоу ієрархія потреб у вигляді піраміди, що складається з декількох сходинок (варто зауважити, що у своїх ранніх роботах А. Маслоу виділяв п'ять рівнів (сходинок) у піраміді потреб; в останніх же працях він збільшує їх кількість до семи). Розглянемо їх стисло і звернемо увагу на ті з них, які, на наш погляд, найбільш яскраво проявляються в кримінальному процесуальному доказуванні його суб'єктів.

1. Фізіологічні потреби (в їжі, диханні, одязі, житлі, відпочинку тощо). Ми не виключаємо можливості спонукання до здійснення суб'єктів доказування саме на підставі цих потреб. Зрозуміло, що в кримінальному провадженні вони можуть прямо не декларуватися, а виявлятися опосередковано. Про прагнення задоволення саме цих потреб інколи свідчить здійснення доказової діяльності за матеріальну винагороду (наприклад, захисником за гонорар).

2. Екзистенціональні потреби (або потреби в безпеці, захищеності, стабільності, свободі від страху та тривоги, в порядку, законі, комфорті, впевненості у завтрашньому дні). Цей різновид потреб, на наш погляд, є визначальним для доказування в першу чергу таких суб'єктів, як потерпілий, підозрюваний, обвинувачений.

Вказані два різновиди потреб визначаються А. Маслоу як первинні (або вроджені). Після того, як вони задоволені, актуалізуються потреби вторинні (або набуті), які розміщуються ним на вищих сходинках піраміди. До них належать:

3. Соціальні потреби (у приналежності до спільноти, бути прийнятим, кохати і бути коханим).

4. Престижні потреби (в повазі, шануванні, визнанні). Кожна людина постійно потребує визнання, стійкої, і, як правило, високої оцінки своєї особистості, кожному з нас потрібні і повага оточуючих, і можливість поважати самого себе. Потреби цього рівня А. Маслоу поділяє на два види: перший – потреби відчуття власної могутності, адекватності, компетентності, значимості; другий – потреби в репутації або престижі, здобутті певного статусу, уваги, визнання, слави.

Цей різновид потреб досить часто є мотиваційним для суб'єктів кримінального процесуального доказування (наприклад, мотивацією участі адвоката у кримінальному провадженні щодо скоєння резонансного злочину буде прагнення стати відомим, зробити на цьому собі ім'я).

5. Пізнавальні потреби (знати, вміти, розуміти, досліджувати). На наш погляд, вони є мотиваційними й визначальними в доказовій діяльності кожного суб'єкта доказування. Проте варто зауважити, що інколи рівень пізнавальної мотивації в них може бути різний. Різні можуть бути й детермінанти, що обумовлюють тягу до знань: як негативні (страх, тривога), так і позитивні (потреба в розумінні, професійній самореалізації);

6. Естетичні потреби (в гармонії, порядку, красоті).

7. Духовні потреби (в самоактуалізації, тобто відповідності своїй природі, бути тим, ким може бути).

Термін «інтерес»¹ широко відомий і часто використовується в кримінальній процесуальній науці, однак належного дослідження він поки що, на жаль, не отримав. Зупинимось на аналізі найбільш суттєвих для розуміння цієї категорії питань.

Перше питання, яке, на нашу думку, потребує аналізу та вирішення, це співвідношення понять «потреби» та «інтерес». У психології їх розділяють наступним чином. Якщо потреби – це те, що є необхідним для існування людини (незадоволена потреба викликає збій у функціонуванні людини, а то й загрожує її існуванню), то інтерес (від лат. interest – мати значення) – це

¹ Одним із значень цього поняття в тлумачному словнику української мови, яке найбільше відповідає нашому розумінню його місця в кримінальному процесуальному доказуванні, є наступне: «інтерес – це те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийось думок і турбот; прагнення, потреби» [1, с. 37].

цілеспрямоване ставлення людини до певної потреби, шлях і механізм до її задоволення. Безпосередній об'єкт інтересу – не саме благо як таке, а ті позиції індивіда або соціального прошарку, що забезпечують можливість отримання цього блага [3, с. 114]. Отже, поняття інтересу є більш ширшим. Складовими елементами структури інтересу є певна потреба (вона передує йому, викликає та обумовлює його), а також спосіб її задоволення.

Інтерес формується для задоволення потреб, без них він не існує (потреби в кримінальному провадженні можуть існувати й поза інтересом, якщо вони не усвідомлені й в особі відсутні можливості їх задоволення). Однак це не означає, що інтерес – це інша назва потреби. Остання збігається (зливається) з інтересом лише тоді, коли вона задоволена, а інтереси реалізовані в діяльності учасників процесу.

Таким чином, інтерес суб'єктів кримінального процесуального доказування – це обумовлене системою потреб усвідомлене спонукання, спрямоване на їх задоволення шляхом здійснення діяння, регламентованого кримінальним процесуальним законом.

Друге питання, якому варто приділити увагу, стосується характеру інтересу в кримінальному провадженні. На перший погляд, інтерес є суто суб'єктивним явищем. Дійсно, все, що спонукає суб'єкта доказування до певної діяльності, проходить через його свідомість. Інтереси в кримінальному провадженні не можуть бути безсуб'єктивними і в силу цього набувають суб'єктивного характеру. Водночас не можна заперечувати й об'єктивного характеру інтересу. Адже він обумовлюється об'єктивними обставинами кримінального провадження, нормами кримінального та кримінального процесуального законодавства. Тобто об'єктивність інтересу полягає не в тому, що він існує поза суб'єктом, а в тому, що процес формування інтересів носить об'єктивний характер.

Як відзначає з цього приводу Т. А. Дуйшенбієв, інтереси в кримінальному судочинстві суб'єктивні лише тому, що проходять через свідомість носіїв процесуальних інтересів – обвинуваченого, потерпілого та інших, віддзеркалюються в їх свідомості, реалізуються через їх дії, в силу цього набувають суб'єктивної форми вираження, яка опосередковує їх права та обов'язки. Інтерес у кримінальному процесі поза його суб'єктами не володіє спонукальною силою, суб'єктивною сутністю. В той же час інтереси об'єктивні, оскільки зміст інтересу в кримінальному провадженні визначається кримінально-процесуальним законом як можливості, фактичні, реальні мотиви, потреби учасників кримінального процесу, з одного боку, а з іншого – задовольняються в кримінально-процесуальних відносинах, які чітко регламентовані законом [4, с. 25-26].

Третє питання – різновиди інтересу. В науці кримінального процесу класифікація інтересу здійснюється за різними критеріями, зокрема: 1) по відношенню окремих інтересів до інтересу суспільства: суспільні, особисті, колективні та приватні; 2) за змістом мотиву: кримінально-правові (матеріальні), кримінально-процесуальні (процесуальні); 3) за способом задоволення: законні та незаконні; 4) по відношенню до розвитку суспільства в цілому (сприяють чи тормозять суспільний розвиток): прогресивні та реакційні [4, с. 46].

Не вдаючись до аналізу правомірності такого поділу та всіх вказаних різновидів інтересу (хоча важко не зауважити щодо сумнівності визначеного вище першого критерію та видів, які за ним виділяються), зупинимось лише на розумінні сутності законного інтересу. Дослідження саме цього виду інтересу, на наш погляд, є важливим, оскільки, по-перше, термін «законний інтерес» є досить активно вживаним як у кримінальному процесуальному законодавстві (див., зокрема: ст. 2, ч. 1 ст. 22, ч. 1 ст. 47, ч. 1 ст. 236 КПК), так і в практиці кримінального судочинства, хоча однозначного розуміння його поки що немає; по-друге, аналіз саме правової природи законного інтересу є важливим у контексті дослідження мотиваційної діяльності суб'єктів доказування, оскільки його законність (незаконність) може вплинути на результати їх доказової діяльності.

Узагальнюючи публікації, присвячені дослідженню законного інтересу, слід звернути увагу на те, що це поняття розглядається науковцями в широкому і вузькому смислі. У широкому сенсі – як інтереси, закріплені в суб'єктивних правах, так і інтереси, виражені в особливому понятті «законні інтереси». У вузькому ж сенсі – тільки останні [5, с. 379]. На наш погляд, з таким баченням загалом можна погодитись.

По суті аналогічну думку висловлює і Т. А. Дуйшенбієв, який вважає, що визначенню «законний» може бути надано два значення: законний – тобто визнаний законом, тобто офіційний, і законний по суті, тобто який не суперечить закону (широке розуміння терміна – уточнення наше. – В. В.). При визначенні законності інтересів варто виходити з другого варіанту (вузьке розуміння – уточнення наше. – В. В.). Всі інтереси особи, в тому числі й не виражені в конкретних кримінально-процесуальних нормах, але які не суперечать їм і загально правовим принципам, потрібно відносити до законних [4, с. 75-76].

Розуміння «законного інтересу» в другому виділеному значенні (у вузькому змісті), на наш погляд, більшою мірою відповідає й сутності терміна «інтерес» як мотиваційної складової суб'єктивної сторони доказування, оскільки правове регламентування законного інтересу обумовлює появу суб'єктивного права. Законний же інтерес, на відміну від суб'єктивного права, – це простий правовий дозвіл, що має характер прагнення, в якому відсутня вказівка діяти у визначеному законом порядку і вимагати відповідної поведінки від інших осіб і який не забезпечений конкретним юридичним обов'язком (докладний аналіз співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу проведений О. В. Малько [5, с. 373–389]).

Який же критерій встановлення законності інтересу? Щодо закріплених у законі інтересів таким є їх правова регламентація. Відносно ж інтересів, які не мають прямого законодавчого регламентування, таким критерієм, на наш погляд, є їх відповідність соціальним нормам, які як знайшли, так і не знайшли свого втілення в принципах, засадах того чи іншого виду діяльності (в нашому випадку – кримінального провадження). В останньому випадку (за відсутності правового регламентування) вважаємо, що відповідність інте-

ресів соціальним нормам повинна визначатися залежно від сутності потреб, які є в основі такого інтересу. Якщо потреба є розумною і такою, що дійсно відповідає інтересам суспільства загалом чи окремих його членів зокрема, такою, що здатна задовольнити певні їх правомірні прагнення, то такий інтерес повинен визнаватися законним.

Наприклад, інтерес хворого свідка в кримінальному провадженні в тому, щоб бути допитаним у місці його перебування (наприклад, у лікарні чи вдома), є таким, що відповідає його розумним екзистенціональним потребам і повинен бути визнаний законним. Інтерес особи, суспільства, що спонукає до належного здійснення доказування винуватості особи у вчиненні сепаратистських дій на території України є таким, що відповідає їх розумним потребам (у першу чергу екзистенціональним (на безпеку, захищеність, впевненість у майбутньому) та соціальним (любові до України та Українського народу)) і теж повинен визнаватися законним мотиваційним інтересом.

На завершення розгляду питання щодо мотивів кримінального процесуального доказування варто зупинитись на з'ясуванні співвідношення понять «мотив» і «стимул», оскільки досить часто в юридичній літературі, присвяченій мотиваційній діяльності, ці поняття ототожнюються (стимули, як і мотиви, зводяться суто до суб'єктивних факторів). На наш погляд, правовий стимул, на відміну від мотиву, який дійсно є внутрішньою спонукальною причиною, завжди фактор зовнішній, який впливає на суб'єкт ззовні. Прикладами стимулювання доказової діяльності певного суб'єкта кримінального провадження може бути застосування того чи іншого заходу забезпечення, проведення певних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які обумовлюють необхідність відповідної реакції, прийняття відповідних правових рішень (наприклад, повідомлення про підозру стимулює підозрюваного (його захисника) до більш активної доказової діяльності з метою захисту від висунутої підозри).

Список літератури:

1. Словник української мови : у 11 т. – Т. 4: І-М. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.
2. Маслоу А. Теория человеческой мотивации (2002) [Электронный ресурс]. / А. Маслоу. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/library/maslow>.
3. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., доп. / А. Г. Здравомыслов. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 317 с.
4. Дуйшенбиев Т. А. Интересы в уголовном судопроизводстве: по материалам Кыргызской Республики и Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 ; Академия управления МВД России. / Т. А. Дуйшенбиев. – М., 1999. – 265 с.
5. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / А. Г. Здравомыслов; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юристъ, 2001. – 656 с.

Ватнярчук В. В. Мотив уголовного процессуального доказывания.

В статье предложено выделить такое звено психической регуляции поведения субъектов доказывания как мотив, под которым понимается осознанное внутреннее побуждение субъекта уголовного процессуального доказывания, что обусловлено определенными потребностями, интересами и целями, которые вызывают у лица решимость действовать. Рассмотрены два первых детерминанта, а именно сущности потребностей и интересов. Проанализированы выделенные

в научній літературі різновидності потребностей и их проявление в уголовном процессуальном доказывании. При рассмотрении понятия «интересы» обращено внимание на соотношение с потребностями, на их характер и виды в уголовном производстве.

Ключевые слова: мотив уголовного процессуального доказывания, потребности, интересы, цели, законный интерес.

Vapnyarchuk V. Motive Criminal Procedure Evidence.

In the article the need for such a level of mental regulation of behavior of proving motivation. The latter refers to internal motivation conscious entity Criminal Procedure proof, due to specific needs, interests and goals that cause a person to act rishymist. Detailed attention is given to the first two determinants, namely the nature of needs and interests. In particular, analyzes highlighted in the literature variety of needs (physiological, ekzistentsionalni, social, prestige, cognitive, aesthetic and spiritual) and the manifestation of some of them in the criminal procedural proof.

Key words: Criminal procedure proving motive, needs, interests, target legitimate interest.

Надійшла до редколегії 16.02.2015 р.

Олег Юрійович Булукув,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.98

ТАКТИЧНІ РІШЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто питання використання психології у прийнятті тактичних рішень при розслідуванні злочинів. Названо елементи психологічних основ прийняття рішень і розкрито їх зміст. Вказано на можливість використання розроблених психологією методів при виборі та прийнятті рішень.

Ключові слова: психологія прийняття рішень, прогнозування, рефлексивне мислення, результати рішень, внутрішні переконання.

Прийняття рішень при розслідуванні злочинів залежить від багатьох факторів, головними з яких є психологічні особливості особи, яка приймає рішення.

Вивченням поведінки людини і виникаючих у процесі його життєдіяльності інтелектуальних процесів займається когнітивна психологія¹ [9]. Досліджуючи людську психіку, психологи звертають увагу на такі процеси, як: сприйняття, уявлення, уява, пам'ять людини, логічне мислення, а також здатність до прийняття рішень. Актуальність дослідження цієї проблеми обумовлена необхідністю розгляду окремих аспектів психології прийняття рішень. Це має значення для прийняття тактичних рішень.

Деякі питання психології прийняття рішень розглянуто у роботах учених, таких як: Р. С. Белкін, Ю. М. Грошевой, Ю. В. Вертакова, В. О. Конова-лова, О. Р. Ратінов та ін., проте окремі аспекти цієї проблеми досі залишилися недослідженими.

Спробуємо розглянути деякі елементи психологічних основ прийняття рішення розглянути у цій статті.

Психологія прийняття рішень обумовлена специфікою сфери їх застосування та тактичними особливостями розслідування злочинів, що передбачає включення в структуру психологічних основ прийняття рішень таких елементів: а) психологія прогнозування; б) психологія рефлексивного мислення; в) психологія інтерпретації доказової інформації; г) конкуренція у процесі прийняття рішень; д) можливі результати прийняття рішень у їх виконавчій стадії.

Приймаючи рішення, слідчий охоплює своїм мисленням всі названі елементи, приділяючи їм певний проміжок часу, залежно від ситуації прийняття. Розгляд кожного елемента в запропонованій послідовності дозволяє розкрити зміст розумових процесів слідчого, що мають місце при прийнятті тактичних рішень.

Включення психології прогнозування як першого елемента психологічних основ прийняття рішень обумовлюється необхідністю вибору напрямку розумової діяльності при прийнятті рішень.

Розумова діяльність включає в себе ряд розумових дій, кожна з яких виконує рішення виниклої в процесі розслідування задачі або її частини. Будучи нерозривним супутником фізичної діяльності, розумова діяльність передуює їй. Перш ніж щось зробити, людина подумки уявляє, і якщо передбачуваний результат її влаштовує, вона приступає до практичного здійснення, а в негативному випадку вчиняє інші дії, поки не вийде шукане [8, с. 116]. Використовуючи властиві людині психічні процеси особа, що приймає рішення, визначає зміст розумової діяльності, прогнозуючи необхідне рішення задачі.

У практиці розслідування формування задач, що підлягають вирішенню, відбувається по-різному. Одні задачі виникають безпосередньо після виявлення події злочину, інші – формуються слідчим виходячи зі слідчої ситуації, що склалася в певний період розслідування. Відрізок часу, відведений для прогнозування рішення, яке приймається, залежить від суб'єктивних та об'єктивних факторів.

¹ Когнітивна психологія – розділ психології, який вивчає когнітивні, тобто пізнавальні процеси людської психіки.

Розглянемо суб'єктивні фактори як внутрішні складові психології прогнозу. Першим з них, на наш погляд, є сприйняття.

При здійсненні прогнозування відбувається сприйняття виниклої задачі, для вирішення якої приймається тактичне рішення. На більш високому рівні абстрагування формування задачі здійснюється у рамках сформованої ситуації розслідування і, відповідно, сприйнята інформація належить до слідчої ситуації в цілому або до окремих її компонентів.

Сприйняти ситуацію розслідування об'єктивно і прийняти правильне рішення слідчому допомагає професійний і життєвий досвід, що дає практичні знання і сприяє здійсненню прогнозування. На думку Р. С. Белкіна, складовими зазначеного досвіду є: наукові дані, практичні навички та вміння, а також здатність приймати рішення в мінливій обстановці [1, с. 150-151].

Другим фактором, що входить у психологію прогнозу, є пам'ять людини.

Психологи виділяють два типи пам'яті – короткочасну і тривалу. У короткочасну пам'ять інформація надходить із зовнішнього оточення і з тривалої пам'яті. При переході інформації з тривалої пам'яті в короткочасну у людини відбуваються процеси відтворення інформації та її осмислення [7, с. 11]. Стосовно психології прогнозування прийняття рішень дана модель пояснює механізм вибору необхідного рішення в процесі прийняття. У результаті сприйняття слідчим інформації остання надходить у короткочасну пам'ять, туди ж надходить інформація і з тривалої пам'яті: про рішення в аналогічних ситуаціях, які носили позитивний чи негативний характер; про наукові дані, якими володіє слідчий; про наявні у слідчого навички і вміння. О. Р. Ратінов так пояснює механізми розумової діяльності слідчого: «Відбивши проблемну ситуацію, тобто відомі фактичні обставини справи і задачу, що підлягає вирішенню, думка слідчого мобілізує запаси знань і досвіду, відшуковуючи в минулому щось подібне ... Тим часом уява на основі наявних уявлень і понять з усього цього матеріалу буде нові образи ... » [8, с. 119].

Формування в короткочасній пам'яті прогнозу рішення, яке приймається, обумовлюється третім елементом, – психологічними процесами, пов'язаними з уявою. Уява – це здатність свідомості створювати образи, уявлення, ідеї та маніпулювати ними [10]. У психології прогнозу уява відповідає за відображення в короткочасній пам'яті майбутнього, можливих наслідків прийняття того чи іншого рішення. Надаючи слідчому альтернативи можливих наслідків прийняття рішень у вигляді образів, уява дозволяє скоротити час, необхідний на їх вибір, і уникнути помилок при прийнятті.

Другим елементом психологічних основ прийняття рішень є рефлексивне мислення. Рефлексивне мислення обумовлено можливими уявленнями людини. У загальному вигляді рефлексивне мислення розглядають як можливість представити дії іншої людини в певній ситуації і знаючи їх, прийняти рішення. Досліджуючи рефлексивне мислення в теорії конфлікту, В. А. Лефевр і Г. Л. Смолян відзначають особливий характер міркувань конфліктуючих сторін. При цьому досліджується процедура прийняття рішення

стороною конфлікту, яка визначається як: 1) аналіз реальної обстановки (формування завдання); 2) визначення мети; 3) вибір методу досягнення мети; 4) вироблення рішення задачі. Інша сторона, аналізуючи дану процедуру прийняття рішення зі своєї точки зору, імітує міркування суперника і приймає рішення, вигідне для себе [6, с. 21-22].

Здатність слідчого до абстрактного мислення і можливість імітувати дії інших осіб найбільш ефективно проявляється у прийнятті рішень при провадженні слідчих дій, а також при висуванні слідчих версій і плануванні. Уявлення при рефлексивному мисленні направлено на проникнення в сутність явища чужої свідомості, пізнання його і моделювання [4, с. 96] можливих дій іншої людини.

Характер пізнавальної діяльності слідчого, який знаходить своє переломлення в уявленні, проявляється в дослідженні мислення опонента, встановленні його інтелектуального рівня, обізнаності про злочин і про ситуацію розслідування. Процес уявлення, що є основою рефлексивного мислення слідчого, може бути одностороннім або двостороннім. Наприклад, пошук об'єктів, захованих злочинцем, дозволяє слідчому в односторонньому порядку імітувати мислення особи про можливі місця приховування таких об'єктів. Особа, яка протидіє розслідуванню, вирішує завдання прямо протилежні задачам слідчого і, як і слідчий, робить спроби проникнути в свідомість свого опонента і уявити його подальші дії. Таке суперництво призводить до того, що перемагає той, хто сильніший в рефлексії, тобто той, хто більш правильно уявляє сильні й слабкі сторони позиції суперника і використовує ці факти на свою користь.

У рефлексивному мисленні уявлення про суперника супроводжується міркуваннями про його можливі думки і можливі дії. Вплив рефлексивного мислення на прийняте тактичне рішення обумовлене позицією іншої особи, або характером ситуації, що впливає на цю позицію. Отримувана інформація дозволить прийти до оптимального рішення.

Рефлексивне мислення й прогнозування пов'язані між собою в механізмі прийняття рішення, цей зв'язок дозволяє визначити і прийняти оптимальне і ефективне рішення, виходячи з особливостей об'єкта.

Третім елементом психологічних основ прийняття рішення є «психологія інтерпретації доказової інформації». Включення цього елемента в основи прийняття рішень пов'язано з тим, що інтерпретація доказової інформації визначає структуру внутрішнього переконання, що передує прийняттю рішення.

Збирання доказів у процесі розслідування, встановлення фактів і їх належності до шуканого предмета доказування, здійснюється виходячи з переконаності слідчого в їх істинності. Психологічно процес формування внутрішнього переконання починається з аналізу інформації про предмет пізнання.

Так, стосовно ситуацій, пов'язаних з розслідуванням злочинів, цей процес можна розглянути на прикладі провадження слідчих дій.

На етапі огляду місця події слідчий, сприймаючи обстановку й сліди злочину, будує, формує вірогідну модель злочинної дії, яка повністю або

частково знаходить своє підтвердження в ході здійснення огляду. При провадженні інших слідчих дій переконання в правильності припущень підтверджується або спростовується, наближаючись до істинного. Формуючись на отриманих знаннях, внутрішнє переконання, будучи достовірним, включає в себе судження як єдино можливе.

Таким чином, внутрішнє переконання щодо істинності знань про злочин формується у слідчого на підставі фактів, установлених при проведенні слідчих дій. Дане припущення обумовлює висновок про нерозривний зв'язок рішень, що приймаються, і внутрішнього переконання слідчого. Такий взаємозв'язок сприяє прийняттю правильного тактичного рішення як природний прояв внутрішнього переконання. Зміст внутрішнього переконання слідчого складають знання, отримані ним при оцінці доказів, а також суб'єктивна впевненість у об'єктивній істинності отриманих знань.

Інтерес становить дослідження структури внутрішнього переконання. На думку В. О. Коновалової, в структуру внутрішнього переконання входить: аналіз вихідного матеріалу (відомостей, фактів, доказів), оцінка кожного з його складових, синтез результатів аналізу як сукупності отриманих даних, його оцінка як основа переконання [5, с. 326].

Розглядаючи проблеми формування суддівського переконання, Ю. М. Грошевий виділяє в структурі суддівського переконання три аспекти: гносеологічний, психологічний та етичний [3, с. 14]. Дещо інший підхід до визначення структури внутрішнього переконання слідчого ми спостерігаємо у О. Р. Ратинова, який виділяє в структурі: знання; віру в правильність цього знання; вольовий стимул, що спонукає до певних практичних дій [8, с. 142].

При глибокому дослідженні названих підходів до визначення структури внутрішнього переконання спостерігається схожість позицій зазначених авторів щодо його змісту. За загальним правилом, внутрішнє переконання формується на наявній доказовій інформації.

Однак прийняттю тактичних рішень передують підготовка, яка передбачає якісний і кількісний аналіз доказової наявної інформації та тієї, що очікується у зв'язку з прийняттям рішення. У цьому зв'язку інтерес представляє інтерпретація не тільки наявної інформації, але й очікуваної. Приймаючи рішення, слідчий попередньо здійснює: прогнозування очікуваної доказової інформації; визначає рівень її належності до розслідуваної події; робить її оцінку. Зазначений підхід формує внутрішнє переконання в необхідності прийняття рішення для отримання шуканої інформації.

Необхідним елементом психологічних основ прийняття рішень є конкуренція в процесі їх прийняття. Альтернативи у прийнятті того чи іншого рішення, що має тактичні основи, опосередковані різними чинниками, які впливають тією чи іншою мірою на вибір особою певного рішення. Можна виділити такі групи чинників: а) щодо недостатності об'єктивної інформації; б) щодо доказової цінності одержуваної інформації; в) щодо суб'єктивного ставлення слідчого до одержуваної доказової інформації.

Чималу роль у виборі рішення, що приймається, займають різні методи пізнання, такі як: спостереження, аналіз і синтез, наукова абстракція, метод моделювання. Кожен з методів окремо і в сукупності з іншими є інструментами, які дозволяють з визначеного переліку можливих рішень прийняти єдино правильне. Конкуренція як об'єктивна реальність сприяє пошуку оптимальності, знаходженню рішення, яке в даній ситуації є найбільш ефективним.

Необхідно відзначити творчу складову розумової діяльності слідчого при виборі рішення. Необхідність досягнення позитивного результату прийняттям рішення активізує творчі процеси мислення людини, які сприяють відшуканню шляхів прийняття рішення з малими витратами часу і матеріальних ресурсів. Концентрація творчих можливостей слідчого на шуканому, отримання всієї необхідної інформації і її аналіз дозволить отримати позитивні результати у вигляді вибору і прийняття правильного рішення.

У психології розроблені спеціальні методи, використання яких дозволяє систематизувати розумову діяльність особи з вибору рішення з наявних варіантів.

Розглянемо деякі з них, які можуть бути адаптовані до умов розслідування злочинів.

Найбільш поширеним є «метод проб і помилок». Сутність даного методу полягає в послідовному аналізі всіх наявних варіантів рішень. При цьому будь-яких правил пошуку правильного рішення і його оцінки не існує. Пріоритет віддається рішенням, яке на думку особи, що його приймає, є кращим. В основі цього методу лежить суб'єктивний критерій оцінки правильності обраного рішення, істотний вплив на який здійснює професійна підготовка і практичний досвід слідчого.

Іншим методом, який також може бути адаптований до умов розслідування, є удосконалений метод проб і помилок, який отримав назву «метод списку контрольних питань». Заздалегідь підготовлені питання ставляться по черзі до кожного варіанту рішення. Остаточне рішення приймається після остаточного «анкетування» всіх з наявних варіантів рішень. Так, стосовно до використання цього методу можна запропонувати приблизний список питань: а) на що спрямоване тактичне рішення? б) які позитивні результати очікуються? в) які негативні результати можуть бути? г) який ступінь ризику отримання негативних результатів? д) яка можливість мінімізації негативних результатів? ж) яке співвідношення позитивного і негативного результатів? з) яке рішення могло б замінити дане? Складання списку контрольних питань є стимулюючим чинником для уявлення про нові варіанти рішень.

Ще одним психологічним методом, який може бути адаптований для прийняття рішень слідчим, є метод морфологічного аналізу. Даний метод був запропонований швейцарським астрономом Фріцем Цвіккі¹ [11]. Сутність його

¹ Метод морфологічного аналізу заснований на визначенні можливих рішень для окремих частин задачі (так званих морфологічних ознак, які характеризують пристрій) з наступним систематизованим отриманням їх сполучень (комбінуванні).

полягає в систематичному аналізі поставленої задачі і всіх мислимих варіантів рішень, які могли б мати місце. Такий підхід мінімізує можливість помилки при виборі необхідного рішення [2, с. 278–280]. Застосування методу морфологічного аналізу можливо при наявності достатньої кількості часу для вирішення виниклої задачі. Перевагою його є активізація розумових процесів, що дозволяють розглянути значну кількість варіантів можливих рішень.

Слід зазначити, що конкуренція наявних варіантів рішень може бути вирішена і іншими методами, адаптованими до конкретної ситуації розслідування.

Останнім елементом психологічних основ прийняття рішень є знання про можливі результати прийняття рішень у їх виконавчій стадії. Виділення цього елемента визначається значимістю його в структурі психологічних основ прийняття рішень. Особа, яка приймає рішення, охоплює своїм мисленням і вид рішення, і результати його прийняття. Більш того, зміст рішення безпосередньо пов'язаний з його результатами, і визначається ними. Розглядаючи результати прийняття рішень як необхідну складову психологічних основ прийняття рішень, необхідно дати деякі пояснення понять «прийняття рішень» та «реалізація рішень» (отримання певного результату). Прийняття рішення – це розумовий процес, спрямований на побудову теоретичної конструкції, за допомогою якої може бути вирішена розумова задача. Здійснення рішення як дії – це процес його реалізації. Необхідність визначення можливих результатів прийняття рішень в їх виконавчій стадії обумовлюється завданнями розслідування, для вирішення яких і приймаються рішення. Результат прийняття рішення може бути: а) позитивним; б) негативним.

Розглянемо кожен з названих результатів.

Позитивний результат передбачає досягнення цілей, поставлених слідчим при прийнятті тактичного рішення. Досягнення цілей у повному обсязі або в якійсь частині є поняттям оціночним, і визначається після реалізації рішення. На наш погляд, позитивним результатом вважається тоді, коли слідчий не приймає нових рішень для реалізації цілей, на досягнення яких уже приймалося рішення.

Негативний результат при прийнятті рішення може бути передбачуваний і не передбачуваний. Передбачуваним він може бути, наприклад, при проведенні обшуку з передбачуваним негативним результатом. Не передбачуваний негативний результат рішення – це невинуватена витрата сил та засобів, у зв'язку з недосягненням цілей прийнятим рішенням, а іноді й непоправна втрата доказів. Прикладом є неправильно обрана тактика допиту підозрюваного, коли за відсутності інших доказів слідчий не отримує правдивих показань від підозрюваного і злочин залишається нерозкритим.

Розглянуті тут окремі питання використання психології у прийнятті рішень розкривають внутрішню структуру розумової діяльності слідчого, що має місце при прийнятті тактичних рішень у процесі виконання завдань розслідування злочинів.

Список літератури:

1. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. – М. : Норма, 2001. – 238 с.
2. Вертакова Ю. В. Управленческие решения: разработка и выбор : учеб. пособие / Ю. В. Вертакова, И. А. Козьева, Э. Н. Кузьбожев; под общ. ред. Э. Н. Кузьбожева. – М. : КНО-РУС, 2005. – 352 с.
3. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Х. : Вища шк., 1975. – 144 с.
4. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Х. : Консум, 2000. – 176 с.
5. Коновалова В. Е. Внутреннее убеждение: проблемы следственной и судебной деятельности / В. Е. Коновалова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. Вип. 5 / Мін. юст. України, ХНДІСЕ ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса ; НЮАУ ім. Ярослава Мудрого ; ред. кол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2005. – С. 12–16.
6. Лефевр В. А. Алгебра конфликта / В. А. Лефевр, Г. Л. Смолян. – М. : Знание, 1968. – 64 с.
7. Лук А. Н. Память и кибернетика / А. Н. Лук. – М. : Наука, 1966. – 135 с.
8. Рагинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Рагинов. – М. : Изд-во Высш. шк. МООН СССР, 1967. – 290 с.
9. Электронный ресурс [Режим доступа] : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Когнитивная психология](https://ru.wikipedia.org/wiki/Когнитивная_психология).
10. Электронный ресурс. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Воображения>.
11. Электронный ресурс. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Морфологический анализ](https://ru.wikipedia.org/wiki/Морфологический_анализ).

Булулук О. Ю. Тактические решения в криминалистике: проблемы психологии.

Рассмотрены вопросы использования психологии в принятии тактических решений при расследовании преступлений. Названы элементы психологических основ принятия решений и раскрыто их содержание. Указано на возможность использования разработанных психологией методов при выборе и принятии решений.

Ключевые слова: психология принятия решений, прогнозирование, рефлексивное мышление, результаты решений, внутреннее убеждение.

Bululukov O. Y. Tactical decisions in forensic science: problems, we psychology.

Address the use of psychology in making tactical decisions in the investigation of crimes. Named elements of psychological basis for decision-making and disclosure of their contents. The potential use of psychology developed methods for the selection and decision-making.

Key words: psychology of decision making, forecasting, reflective thinking, the results of decisions inner conviction.

Надійшла до редколегії 02.02.2015 р.

ТЕОРІЯ Й ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Денис Анатолійович Шигаль,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 340.15:340.11

АНАЛОГІЯ І ТИПОЛОГІЗАЦІЯ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

У статті досліджується взаємодія порівняльного історико-правового методу й таких засобів наукового пізнання, як аналогія і типологізація. Аналізуються умови застосування аналогії і типологізації під час здійснення компаративного дослідження з історико-правової тематики. Робляться висновки про гносеологічний потенціал аналогії і типологізації у ході проведення порівняльного історико-правового аналізу.

Ключові слова: порівняльний історико-правовий метод, аналогія, моделювання, типологізація, класифікація, типологія.

Розробка нового наукового методу являє собою надзвичайно складний процес. Це пов'язано з необхідністю радикального переосмислення існуючої наукової традиції як в онтологічному, так і у гносеологічному та логічному відношенні, що вимагає зміни способу й стилю наукового мислення та пошуку інших методологічних основ. Крім того, кожний науковий метод має відповідну внутрішню структуру, що визначається теорією методу й конкретизується у методиці та техніці проведення наукового дослідження. Поява нового засобу наукового пізнання прямо обумовлена розробкою всіх основних структурних елементів методу. При цьому на кожній стадії роботи над структурою нового методу перед дослідником неминуче постають проблемні питання, обумовлені як пошуком найоптимальніших шляхів реалізації методики, так і специфікою застосовуваних знарядь та інструментів у рамках

техніки розв'язання науково-дослідного завдання, що лежить в основі теорії розроблюваного методу. Все сказане цілком стосується й такого нового засобу спеціально-наукового пізнання історії держави і права, як порівняльний історико-правовий метод, який останнім часом все частіше привертає увагу дослідників методології історико-правової науки.

Метою цієї наукової статті є виявлення гносеологічного потенціалу та розкриття наукового значення аналогії і типологізації як засобів наукового пізнання в контексті здійснення порівняльних історико-правових досліджень. Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше робиться спроба детального аналізу основних напрямків взаємодії порівняльного історико-правового методу та аналогії і типологізації на всіх етапах компаративного дослідження. Актуальність статті проявляється у подальшій розробці теорії порівняльного історико-правового методу, що у свою чергу сприятиме збагаченню методології науки історії держави і права.

Ступінь наукової розробленості зазначеної проблеми характеризується, з одного боку, досить завершеним й досконалим оформленням у науці таких засобів пізнання, як аналогія і типологізація, а з іншого, – відсутністю достатньої уваги з боку науковців до питань застосування цих прийомів під час проведення компаративного аналізу з історико-правової тематики. При цьому обов'язково слід відзначити тих дореволюційних, радянських й сучасних учених – істориків і правознавців, які у своїх працях так чи інакше приділяли увагу відповідним методологічним аспектам указаної проблеми. Зокрема, це: Ю. Я. Баскін [1], С. М. Биковський [4], І. В. Богушова [2], Д. О. Вовк [5], М. В. Воробйов [6], Б. А. Грушин [7], М. А. Дамірлі [8], Т. Б. Дроботова [9], В. В. Іванов [10], І. Д. Ковальченко [11], В. Ф. Коломийцев [12], Д. В. Лук'янов [13], Л. А. Луць [14], С. О. Маркова-Мурашова [15], Б. Г. Могильницький [17], О. В. Петришин [18], С. П. Погребняк [18], О. П. Пронштейн [19], А. Х. Саїдов [20], С. Г. Серьогіна [21], В. І. Синайський [22], В. М. Сирих [24], А. О. Тілліє [25], Д. І. Фельдман [1], М. М. Філіпенко [28], Г. В. Швеков [25] та ін. Разом з тим, незважаючи на наявність значної уваги з боку наукової спільноти до методології історико-правової науки, прогалини у дослідженні специфіки та особливостей застосування порівняльного історико-правового методу ще й досі зберігаються, а отже, робота у цьому напрямку повинна бути продовжена.

Під час проведення компаративного дослідження з історико-правової тематики неодноразово доводиться вдаватися до загальнонаукового методологічного арсеналу й використовувати досить значну кількість інших засобів наукового пізнання для досягнення мети наукової роботи. Пояснити це можна специфікою порівняльного історико-правового аналізу, яка передусім полягає у тому, що, з одного боку, порівняльний історико-правовий метод є стрижнем наукового пошуку, навколо якого вибудовується методологія дослідження, а з іншого, – у ході роботи виникає досить багато завдань, які напряму хоча й не пов'язані з головною метою дослідження, тим не менш можуть безпосередньо вплинути на достовірність та якість отриманих результатів. Одними з найціка-

віших загальнонаукових засобів пізнання, які нерідко застосовуються в практиці компаративних історико-правових досліджень, є аналогія і типологізація.

Як відомо, сутність аналогії полягає в тому, що на підставі схожості предметів або явищ у деяких властивостях та відношеннях робиться висновок про їхню подібність також й у інших властивостях і відношеннях. Типологізація як метод наукового пізнання полягає у розбивці сукупності об'єктів, що вивчаються, на групи; результатом типологізації є побудова типології об'єктів. При цьому сама розбивка об'єктів на групи повинна мати певний зміст та необхідний рівень пізнання; до речі, саме цей критерій відрізняє метод типологізації від класифікації, яка практично позбавлена гносеологічного смислу й потрібна виключно для зручності при визначенні питання, до якого класу належить об'єкт. Іншими словами, метод типологізації – це змістовний засіб пізнання, а класифікація – формальний [26, с. 7–12]. Характерно, що між типологізацією та класифікацією існує діалектичний взаємозв'язок – досить часто формальну класифікацію використовують як основу, початковий етап подальшої вже змістовної типологізації. При цьому справедливим буде відзначити той факт, що у науковій літературі досі продовжуються дискусії щодо порядку співвідношення типологізації і класифікації [14, с. 38–41].

Показово, що як аналогія, так і типологізація може включатися у програму порівняльного історико-правового дослідження на будь-якій його стадії. Навіть на самому початку компаративної роботи у дослідника вже можуть виникати здогадки, замисли або інтуїтивне відчуття стосовно можливостей та гносеологічної доцільності застосування вказаних логічних прийомів. Однак повністю свій методологічний потенціал і аналогія, і типологізація розкривають саме на стадії оцінки отриманих результатів у ході порівняльного історико-правового аналізу. Пояснити це можна насамперед тим, що наприкінці компаративного аналізу дослідник володіє усією необхідною інформацією щодо предмета свого дослідження. Крім того, саме на останній стадії порівняльного дослідження завдання наукового пошуку стають гранично конкретизованими, пройшовши через неминучі обов'язкові модифікацію й уточнення на попередніх етапах компаративної роботи. Звичайно, це значно унеможлиблює отримання недостовірних результатів під час застосування аналогії і типологізації порівняно з тим, коли завдання порівняльного історико-правового дослідження окреслені лише у найзагальнішому вигляді. І останнє. Саме після обробки результатів порівняння історико-правових об'єктів виявляються нові актуальні проблеми компаративного дослідження, вирішити які досить часто якраз і можливо за допомогою тих логічних засобів пізнання, що є предметом цієї наукової статті.

Значення аналогії і типологізації для порівняльного дослідження з історико-правової тематики важко переоцінити, оскільки їх застосування у тісному зв'язку з компаративним методом може призвести до справді евристичних, допустимо навіть казати, проривних результатів усього наукового пошуку.

Так, оскільки порівняльне історико-правове дослідження безпосередньо пов'язане з вивченням «історичного», яке недоступне для безпосереднього сприйняття вченим-компаративістом, то відповідно виникає потреба

в реконструкції тих або інших історико-правових об'єктів. Звичайно, що реконструювати, або відтворити історичне минуле з високою точністю досить складно, – цьому перешкоджають численні прогалини у знаннях про порівнювані об'єкти у зв'язку з їх неповною досяжністю для спостереження. Застосування ж аналогії як наукового засобу пізнання у більшості випадків дозволяє досить успішно вирішити цю серйозну проблему. При цьому, навіть незважаючи на високу ймовірність висновків за аналогією, її вживання може призвести до значного розширення горизонтів наукового пошуку й наштовхнути дослідника на відкриття нових закономірностей розвитку та функціонування державно-правових явищ. Важливим є й те, що аналогія та висновки, отримані з її допомогою, лежать в основі процесу моделювання державно-правового розвитку. Моделювання державно-правових процесів, що розгортаються в історичному часі, дозволяє поставити нові завдання перед дослідником та значно збагатити порівняльне історико-правове дослідження у гносеологічному аспекті.

Типологізація у ході компаративного аналізу історико-правової спрямованості дозволяє у свою чергу структурувати як сукупність порівнюваних історико-правових об'єктів, так і їх окремих властивостей, якостей, характеристик тощо. Наприклад, мирові суди, що були створені у Російській імперії в 1864 р. Порівнюючи процес їх організації, структуру та правовий статус у різних регіонах Російської імперії, можна виділити наступні типи інституту мирових суддів: а) основний інститут; б) польський «комбінований» інститут; в) закавказький «обмежений» інститут; г) сибірсько-азіатський «усічений» інститут тощо. В основі виділення цих типів інституту мирових суддів лежить комплекс змістовних характеристик цих судових органів за географічною ознакою. Як видно з цього прикладу, розбивка порівнюваних історико-правових об'єктів на типи за тими або іншими критеріями дозволяє якісно змінити ракурс компаративного дослідження та інтенсифікувати процес отримання справді евристичних висновків. Окрім цього, застосування типологізації сприяє систематизації отриманих результатів і здатне значно полегшити роботу вченого-компаративіста з оцінки отриманих результатів історико-правового порівняння.

Окремо слід наголосити, що побудова типологій у компаративних дослідженнях може дати потужний імпульс до переосмислення й оновлення вже встановлених в історико-правовій науці традицій і парадигм. Г. Елінек свого часу писав, що наукове значення установа типів задовольняє теоретично у першу чергу синтетичну потребу звести різноманіття явищ до єдності, що складає й вищу мету науки взагалі. Метою є при цьому «не лише досягнення ясності та єдності у різноманітті, але й ґрунтовне пізнання одиничного явища, котрому тільки таким шляхом і приділяється належне місце у всій сукупності соціальних явищ» [15, с. 53].

Разом з тим, незважаючи на досить досконалу розробленість аналогії і типологізації як засобів наукового пізнання, зокрема, їх методики і техніки, стосовно історико-правового компаративного дослідження існує низка зауважень і застережень у застосуванні вказаних логічних прийомів. Розглянемо їх.

Так, при застосуванні аналогії під час компаративного аналізу історико-правових об'єктів треба пам'ятати, що метод аналогії аж ніяк не можна зводити до окремих видів умовиводів за аналогією, оскільки структура методу аналогії значно складніша й різноманітніша. Зокрема, можна виділити наступні етапи застосування методу аналогії у науковому пізнанні з історико-правової тематики: 1) пошук та вибір аналога на підставі установлення схожості або певної спільності між історико-правовими об'єктами; 2) побудова моделі історико-правового об'єкта, стосовно якого відсутня вся необхідна інформація, на підставі даних, отриманих при вивченні аналога; 3) екстраполяція тієї інформації, що була отримана при вивченні теоретичної моделі, на історико-правовий об'єкт, що пізнається; 4) перевірка екстраполяції й власне висновків за аналогією, в ході якої відбувається порівняння теоретичних положень, отриманих при вивченні аналога історико-правового об'єкта, що вивчається, з відповідними історичними умовами його існування.

Слід відзначити й ті чинники, що безпосередньо впливають на ступінь ймовірності висновків за аналогією. По-перше, це кількість схожих ознак, яка проявляється у наступній закономірності: чим у більшій кількості ознак виявляється схожість між предметами, тим вищим є ступінь ймовірності отримуваних висновків. По-друге, необхідно враховувати значимість схожих ознак, тобто ступінь їх істотності. Так, чим вищою є значимість (ступінь істотності) схожих ознак, тим вищим є ступінь ймовірності висновків за аналогією. І, по-третє, під час проведення аналогій у компаративному дослідженні з історико-правової тематики слід враховувати також і відмінності між порівнюваними об'єктами, а конкретніше – їх кількість і значущість. Лише при врахуванні всіх цих умов можна отримати висновки з високим ступенем ймовірності [6, с. 10–14].

Незважаючи на те, що аналогія як метод пізнання знаходить досить широке застосування при вивченні процесів та явищ суспільного життя, в контексті історичного пізнання й зокрема в компаративному дослідженні її застосування значно ускладнюється. Як ми вже зазначали, це пояснюється тим, що аналога досліджуваного історико-правового явища вже може не існувати, через що його не можна безпосередньо відтворити, а також великим впливом на хід суспільних процесів суб'єктивних чинників, які досить важко врахувати та оцінити ступінь їх значущості для розвитку того або іншого державно-правового явища. Слід зважати й на те, що під час роботи з історико-правовими об'єктами непросто виявити сутність того або іншого явища, тож існує значна небезпека звести її виключно до фактів зовнішнього прояву [28, с. 8-9, 17-18].

Тим не менш значення аналогії у порівняльних історико-правових дослідженнях важко переоцінити, оскільки саме її застосування на стадії оцінки отриманих результатів компаративного аналізу із врахуванням усіх існуючих між порівнюваними історико-правовими об'єктами глибоких взаємозв'язків дозволяє побудувати нові концепції, дійти до вражаючих своєю сміливістю висновків, звільнитися від застарілих методологічних догм. Можна впевнено стверджувати, що ризикованість історичних аналогій внаслідок високого ступеня ймовірності висновків, отриманих з їх допомогою,

водночас є їхньою великою перевагою перед іншими засобами загальнонаукового пізнання, оскільки саме аналогія, особливо у історико-правовому пізнанні, дозволяє досліднику вийти за межі відомого й таким чином встановити нові орієнтири наукового пізнання. «Аналогія справедливо користується, – писав Гегель, – великою пошаною у емпіричних науках і завдяки їй були досягнуті значні успіхи» [28, с. 6].

Типологізація як процес розбивки історико-правових об'єктів на види, як і аналогія, має певні етапи. По-перше, необхідно виділити поняття (рід), що відповідає сукупності досліджуваних об'єктів, або ж розчленувати вихідну сукупність на частини з метою виділення декількох об'єктів, до яких безпосередньо можуть бути застосовані алгоритми класифікації. По-друге, треба здійснити апіорний (тобто до самої класифікації) аналіз поняття (роду) з метою розчленування його на складові елементи, кожному з яких у принципі може відповідати один з шуканих типів або видів. По суті, у даному разі йдеться про вироблення деякої апіорної характеристики шуканих типів, необхідної для успішної побудови типології. І вже на третьому етапі виконується розробка процедур, що складають процес типології, та їх реалізація, тобто аналіз кожного об'єкта з метою визначення його типу [26, с. 12–21].

Як видно, типологізація історико-правових об'єктів й державно-правових явищ – складний пізнавальний процес, який потребує дотримання певних методологічних принципів. При цьому центральним є питання про ті основи, виходячи з яких виділяють типи якісно визначених об'єктів і явищ. Вище ми вже відзначали, що в основі виділення типів повинні лежати суттєві властивості досліджуваної об'єктивної реальності. Виділення типів на основі врахування суттєвих рис історико-правової реальності, що вивчається, вимагає, перш за все, визначення якісної природи як усієї сукупності об'єктів, що містить певні їх типи, так і самих цих типів. Уся сукупність об'єктів виступає при цьому як родове явище, а типи, що входять до неї, – як види цього роду. Цілком очевидно, що без розуміння природи цілого не можна виділити і якісно визначені його частини. Показово, що зв'язок роду і видів може мати як вертикальне, так і горизонтальне своє вираження [11, с. 191-192].

Вертикальна типологізація передбачає розбивку того або іншого державно-правового явища або історико-правового об'єкта на різні стадії їх розвитку, що відповідає переважно часовому критерію (так звана діахронія) історичного пізнання. Горизонтальна типологізація об'єктів або явищ, що утворюють родову цілісність, виражається у їх просторовому сусідстві та взаємодії (так звана синхронія). Як приклад, можна навести інститут мирових суддів 1864 р., що може бути типологізований як у вертикальному вимірі з утворенням відповідних типів, починаючи з 1864 р. і завершуючи 1917 р., так і у горизонтальному на будь-якій стадії його розвитку (вище ми вже наводили приклад горизонтальної типологізації інституту мирових суддів). Відповідно можна вести мову й про складну – комбіновану або багатомірну – типологізацію, коли у порівняльних історико-правових дослідженнях одночасно застосовуються і часовий, і просторовий критерії.

Значний гносеологічний потенціал типологізації не усуває тих труднощів, що традиційно виникають при застосуванні цього засобу пізнання під час проведення історичних досліджень й, зокрема, порівняльних історико-правових. Так, ускладнює розробку типологій те, що сутнісна природа типів, що виокремлюються, як правило, характеризується сукупністю ознак, склад яких досить часто важко виявити. Ще одна трудність типологізації державно-правових об'єктів і явищ пов'язана з тим, що об'єкти, які належать до одного типу, різною мірою володіють основними рисами, притаманними цьому типу, тобто одні з цих об'єктів можуть бути більш характерні для нього, а інші – менш. Крім того, об'єкти, що належать до одного з типів, можуть мати риси схожості з іншими типами. Але особливо складним є виявлення кардинально різних стадій історичного розвитку державно-правових явищ і процесів. Звичайно, що у пізнавальному контексті найбільш ефективною є та типологізація, котра дозволяє не просто виокремити відповідні типи, але й встановити як ступінь належності об'єктів до цих типів, так й міру їхньої схожості з іншими типами [11, с. 195–197].

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що порівняльне історико-правове дослідження, незважаючи на те, що його стрижнем є порівняльний метод, адаптований до потреб історико-правової науки, тим не менш прямо передбачає залучення й інших засобів наукового пізнання для розв'язання тих специфічних завдань, що ставляться самим дослідником або виникають вже у ході здійснення компаративного аналізу. При цьому найважливішими логічними прийомами виступають аналогія і типологізація. При належному дотриманні основних методичних рекомендацій і правильному користуванні технікою аналогії і типологізації ці засоби пізнання здатні суттєво вплинути на весь процес проведення компаративного дослідження з історико-правової тематики і наштовхнути дослідника на справді евристичні висновки.

Список літератури:

1. Баскин Ю. Я. Международное право : проблемы методологии (Очерки методов исследования) / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. – М. : Междунар. отнош., 1971. – 176 с.
2. Богушова І. В. Методологічні засади визначення критеріїв типології держав / І. В. Богушова // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 51. – С. 105–109.
3. Бойко І. С. Порівняльне правознавство : навч. посіб. – 2-ге вид., випр. та доп. / І. С. Бойко, Б. В. Бабін. – Одеса : Фенікс, 2011. – 152 с.
4. Быковский С. Н. Методика исторического исследования / С. Н. Быковский. – Л. : ГАИМК, 1931. – 204 с.
5. Вовк Д. О. Релігійний критерій у типологізації правових систем світу / Д. О. Вовк // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 112. – С. 20–29.
6. Воробьёв Н. В. Умозаключение по аналогии / Н. В. Воробьёв. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 26 с.
7. Грушин Б. А. Очерки логики исторического исследования / Б. А. Грушин. – М. : Высш. шк., 1961. – 214 с.

8. Дамирли М. А. Специфика историко-правового познания и новый облик историко-правовой науки / М. А. Дамирли // Актуальні проблеми політики. – Вип. 16. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – С. 416–424.
9. Дроботова Т. Б. Проблеми типологізації державно-правових режимів: теорія і методологія / Т. Б. Дроботова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2010. – Вип. 48. – С. 36–44.
10. Иванов В. В. Методология исторической науки / В. В. Иванов – М. : Высш. шк., 1985. – 168 с.
11. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
12. Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 191 с.
13. Лук'янов Д. В. Проблеми класифікації і типології правових систем сучасності / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство. Сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8-11 квіт. 2009 р.). – 2009. – С. 72–77.
14. Луць Л. А. Методологические возможности типологизации правовых систем / Л. А. Луць // Право и демократия. – Минск : БГУ, 2004. – Вып. 15. – С. 38–49.
15. Маркова-Мурашова С. А. Методологический потенциал типологии и классификации в исследовании права / С. А. Маркова-Мурашова // Юридическая наука и методология преподавания юридических дисциплин в условиях реформирования системы высшего образования : сб. науч. ст. по материалам III Междунар. науч.-практ. конф., 10-11 окт. 2008 г. – Ростов н/Д. : Ростов. гос. экон. ун-т, 2009. – С. 52–54.
16. Методология истории : учеб пособие для студентов вузов / А. Н. Нечухрин, В. Н. Сидорцов, О. М. Шутова и др. – Мн. : НТООО «ТетраСистемс», 1996. – 240 с.
17. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории : учеб. пособ. [для студ. вузов, обучающихся по спец. «История»] / Б. Г. Могильницкий. – М. : Высш. шк., 1989. – 175 с.
18. Порівняльне правознавство : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 272 с.
19. Пронштейн А. П. Методика исторического исследования / А. П. Пронштейн. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1971. – 467 с.
20. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Юристъ, 2000. – 448 с.
21. Серьогіна С. Г. Проблеми типологізації сучасних держав з різними формами правління методами кластерного аналізу / С. Г. Серьогіна // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку. – Х. : Право, 2009. – С. 100–103.
22. Синайский В. И. Техника юридической методологии в связи с общим учением о методологии / В. И. Синайский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russkije.lv/ru/pub/read/tehnika-yuridicheskoi-metodologii/>.
23. Старченко А. А. Роль аналогии в познании. На материалах исторического и правового исследования / А. А. Старченко. – М. : Высш. шк., 1961. – 52 с.
24. Сырых В. М. Метод правовой науки: (Основные элементы, структура) / В. М. Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
25. Тилле А. А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах : монография / А. А. Тиле, Г. В. Швеков. – [Изд. 2-е, доп. и испр.] : – М. : Высш. шк., 1978. – 199 с.
26. Типология и классификация в социологических исследованиях : монография / отв. ред. В. Г. Андреенков и Ю. Н. Толстова. – М. : Наука, 1982. – 296 с.
27. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 432 с.
28. Филиппенко М. М. Аналогия как средство познания / М. М. Филиппенко. – М. : Мысль, 1975. – 56 с.

Шигаль Д. А. Аналогия и типологизация в сравнительном историко-правовом исследовании.

В статье исследуется взаимодействие сравнительного историко-правового метода и таких средств научного познания как аналогия и типологизация. Анализируются условия применения аналогии и типологизации во время проведения компаративного исследования по историко-правовой тематике. Делаются выводы о гносеологическом потенциале аналогии и типологизации в ходе осуществления сравнительного историко-правового анализа.

Ключевые слова: сравнительный историко-правовой метод, аналогия, моделирование, типологизация, классификация, типология.

Shygal D. A. The analogy and typologization in comparative historical and legal research.

This article examines the interaction of comparative historical and legal method and such means of scientific knowledge as analogy and typologization. Terms of analogy and typologization use during a comparative study on the historical and legal theme are analysed in the article. Findings about gnosiological potential of analogy and typologization in the comparative historical and legal analysis are made.

Key words: comparative historical and legal method, analogy, modeling, typologization, classification, typology.

Надійшла до редколегії 24.11.2014 р.

Вячеслав Олександрович Рум'янець,
д-р юрид. наук, професор
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент НАПрН України,
м. Харків

УДК 340.0(477)

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті досліджено зміст та еволюцію ідеї українського національно-державного відродження у поглядах провідних громадських діячів, юристів, політичних партій на українських землях наприкінці XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: українське національно-державне відродження, конституціоналізм, федералізм, парламентаризм.

Українське державотворення спирається на багатовікову історію. Право Українського народу на самовизначення має міцну теоретичну базу у вигляді

ідеї національно-державного відродження, підвалини якого закладалися та розвивалися з кінця XVIII до початку XX ст. у працях українських письменників, громадських діячів, вчених юристів та істориків, програмних положеннях громадських організацій і політичних партій.

Ліквідація автономії України і поділ її земель між Російською та Австро-Угорською імперіями унеможливили створення єдиного державного національного центру. Абсолютистські держави вороже ставилися до будь-яких національних прагнень українців і придушували їх усіма силами своєї адміністрації. Як протидія цьому у 80-х рр. XVIII ст. виникає ідея українського національно-державного відродження. Цей процес почався, зазначає Д. Дорошенко, «як антитеза до тяжкого політичного й соціально-економічного становища та культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ» [6, т. 2, с. 268]. Базою її відродження стала Гетьманщина, і це не випадково, бо саме цей регіон ще донедавна жив власним державним життям. Носіями ідеї відродження української державності були шляхта і козацька старшина. Саме вони на ґрунті станових інтересів започаткували світогляд, який спирався на історичні традиції, особливо козацького періоду, в намаганні довести своє право на відновлення автономії Гетьманщини [11, с. 259].

Серед найбільш патріотично налаштованих представників української громадськості того часу вирізнялася постать В. Капніста.

Значний сплеск зусиль зі збирання, відтворення, а невдовзі – розвитку української національної культури пов'язаний з історико-етнографічно-фольклористичними дослідженнями Д. Бантиш-Каменського, Й. Бодяньського, Т. Калиновського, Я. Марковича, М. Максимовича, В. Полетики, В. Рубана, О. Шафонського. Помітним твором того періоду стала «Історія Русів».

Цей рух відіграв важливу роль у пробудженні національної свідомості українців, бо він широко розгортав поняття нації. До якого був включений увесь народ, а поняття «батьківщина» охопило собою всі землі, заселені цим народом.

Відаючи належне зазначеним діячам, слід погодитися з думкою І. Крип'якевича, що «це були тільки винятки. Загал дворянства спирав свої стремління на добрі відносини з Росією, не трапляючи надії, що своїм лоялізмом здобуде деякі успіхи» [11, с. 259].

Ідея національно-державного відродження продовжує свій розвиток у свідомості лівобережної української інтелігенції у 20 – 30-ті рр. XIX ст. завдяки гурткам дворян-автономістів, об'єднаних у масонські ложі. Найбільш відомими їх діячами є І. Котляревський, С. Кочубей, В. Лукашевич, М. Репнін, В. Тарнавський. Масонські ложі приєдналися до декабристів. Проте в поглядах останніх не було єдності щодо національно-державних прав українців.

Програма Північного братства не визнавала національних прав за окремими народами. Ідеалом П. Пестеля була централізована республіка і звідси він робив висновок, що «Малоросія ніколи не була й бути не може самостійною. Відтак, вона повинна поступитися своїм правом бути окремою державою» [12, с. 56].

Натомість Південне товариство ставило собі за головну мету увільнення всіх слов'ян від абсолютистської влади, знищення національного автономізму поміж деякими слов'янськими народами й об'єднання їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі запровадити в усіх народів демократичну парламентарну форму правління, скласти конгрес для управи ділами цілого союзу. Кожній окремій державі мала бути надана повна свобода й незалежність у вирішенні її внутрішніх справ [6, т. 2, с. 277].

Говорячи про українське національне відродження першої чверті XIX ст., треба мати на увазі, що носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов з тієї простої причини, що вони перебували в кріпацькій неволі й стояли поза впливом школи та просвіти [6, т. 2, с. 274].

Велику роль у піднесенні національної свідомості Українського народу відіграли письменники-романтики. Центром тогочасного літературного життя став Харків, зокрема Харківський університет, ректором якого впродовж тривалого часу був відомий український поет П. Гулак-Артемівський. У літературному житті того періоду активну участь брали Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, А. Метлинський, І. Срезневський та ін. Віддаючи належне письменникам-романтикам, М. Грушевський зазначав, що «українські письменники подають руку слов'янському відродженню. Але більш широкої постановки національної української ідеї тут ще нема» [5, с. 315].

У 30-х рр. XIX ст. в Україні починає формуватися поняття нації, яке спирається на спільність мови та культури [17, с. 201]. Наслідком поширення ідеї національної свідомості стає проблема українського національно-державного відродження.

У 40-х рр. XIX ст. осередком політичного життя в Україні став Київ. У 1843 р. тут розпочала свою діяльність Археологічна комісія, завдяки науковим дослідженням якої з'явилася нове покоління українських діячів (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко), які на чільне місце історичних завдань поставили ідею державної незалежності України як гаранта інтересів нації.

Спробою перетворення цих ідей у практичну площину стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, яке об'єднало цвіт української думки, людей, які мали величезний вплив на розвиток українського національного відродження. Організаторами його були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров. До братства належали Г. Андрузький, П. Куліш, О. Маркович, О. Навроцький, І. Посада, Д. Пчельников, М. Савич, О. Тригуб, Т. Шевченко [9, с. 23-24].

Соціальний склад братства суттєво відрізнявся від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті XIX ст. Члени братства походили з середніх або найбідніших верств населення, серед них був навіть колишній кріпак. Саме ці верстви прийшли в Україні на зміну родовитому панству у сфері ідейного провідництва.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства були сформульовані у праці М. Костомарова «Закон Божий (Книги буття українського народу)» та відозвах Кирило-Мефодіївського товариства. Національне питання в них

розглядалося як складова частина майбутньої слов'янської федерації, в якій кожен народ мав створити свою республіку й управляти своїми справами незалежно від інших. «Кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Федеральним органом мав бути сейм або Рада Слов'янська. У кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода. Щоб депутатів і урядовців вибірано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті» [6, т. 2, с. 281].

Федералістська концепція, притаманна суспільно-політичній думці України в попередні роки, кирило-мефодіївцями була піднесена на якісно новий рівень зусиллям М. Костомарова, який вважається засновником «федералістської школи» в історії Росії.

Члени Кирило-Мефодіївського братства намагалися надати своїм поглядам конституційного оформлення. Так, Г. Андрузький розробив «Начерки Конституції Республіки». Погляди автора цього документа еволюціонували від обмеження монархічної форми правління до заміни на республіканську.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства стала кульмінаційною віхою українського національно-визвольного руху 40-х рр. XIX ст. [14, с. 26] і, як відзначав Д. Дорошенко, «його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження» [6, т. 2, с. 281].

Новий український центр в особі першого українського журналу «Основи» об'єднав провідні сили Кирило-Мефодіївського братства, але подальшого розвитку його програмні ідеї в діяльності петербурзького гуртка не отримали. Напевно життєвий досвід охолодив юнацькі мрії, а суттєво важливі для Українського народу завдання змусили облишити далекосяжні мрії про устрій слов'янського світу. Гурток «Основи» залишив осторонь широкі політичні плани. На перше місце постав захист самобутності української національності та літератури [11, с. 267]. Об'єднавши свідомі національні елементи України, він «зв'язав український рух з прогресивними і демократичними течіями великоруського суспільства» [5, с. 318].

Російський уряд вбачав у цій діяльності небезпеку для імперії, а засобами протидії йому – масові арешти і заслання українських діячів (О. Єфименко О. Кониського, В. Лободу, П. Чубинського). Завершував розправу в 1863 р. циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який заборонив друкувати книжки українською мовою з поясненням, що «не було, немає й не може бути ніякої української мови» [7, т. 1, с. 210].

Зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух 50-60-х рр. XIX ст. таїв у собі величезний потенціал, який незабаром виявився.

На початку 70-х рр. XIX ст. у Києві зосередились значні українські інтелектуальні сили, і він став головним осередком українського руху. Київська громада об'єднала низку блискучих талантів: В. Антонович, Х. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський, які зуміли сформулювати наново

українську національну програму. Шляхи перебудови державного устрою Росії вони вбачали у федеративному устрої з широкою автономією для України.

Неспроможність стримати український національний рух турбувала російський уряд. У травні 1876 р. імператор Олександр II підписав указ, згідно з яким було заборонено друкувати українською мовою літературні твори і навіть «друкування на ній текстів до музичних нот» [7, т. 1 с. 264].

Тяжкі умови, в яких опинилася українська політична думка, не стали на заваді появи нової плеяди українських діячів. Ідеологом української державницької ідеї став М. Драгоманов. Він обґрунтував необхідність переходу абсолютистської Росії до конституційного ладу, висунув і своєрідно вирішив проблеми конституціоналізму і федералізму, політичної свободи, демократії, прав людини, місцевого самоврядування. «Як ніхто інший з його сучасників на Україні, він сприяв виведенню прогресивної інтелігенції з ідейної безвищності та нігілізму на шлях усвідомленої політичної активності у справі державно-правової ідеології» [15, с. 3].

М. Драгоманов виступав за республікансько-демократичну форму устрою держави. Найважливішим принципом, який закладався в її основу, був принцип конституціоналізму, що включав такі компоненти, як політична свобода суспільства і громадянина, котрі реалізовувались через народне представництво в центрі й широке самоврядування на місцях, широкі права і свободи людини.

Республіканська форма правління пропонувалась М. Драгомановим на засадах парламентаризму. Формування представницького органу мало відбуватися на основі загального і рівного виборчого права.

Побудова державного механізму повинна виходити з визнання і застосування теорії поділу влади, яку М. Драгоманов розумів не як розосередження влади, а лише як розподіл праці поміж органами влади, оскільки носієм влади для нього був народ. А звідси М. Драгоманов виводив принцип первісності влади народу перед владою державою [15, с. 59-60].

Важливою для М. Драгоманова була проблема співвідношення федералізму і децентралізації, які не розглядались мислителем як протилежності. Його ідеалом була федеративна демократична республіка, побудована на принципі децентралізації. М. Драгоманов був прихильником федерації як форми державного устрою і застосовував поняття «федералізм» для різноманітних форм сполучення між державою, а також між іншими громадськими й територіальними організаціями, що не мали державного характеру [15, с. 82].

М. Грушевський, характеризуючи федералізм М. Драгоманова, підкреслював, що це було «перенесення кирило-мефодіївських ідей з ґрунту слов'янофільської (федерації слов'янських народів) на реальний ґрунт сучасних відносин» [4, с. 51].

Ці ідеї в 1880 р. М. Драгоманов разом з М. Павликом і С. Подолинським опублікував у «Громаді» як програму, що моделювала майбутню українську державність. Її ідеї значною мірою впливали на провід українського націо-

нального руху під час революційних подій 1917 – 1920 рр., визначали форму державного устрою України та її відносин з Росією, окреслювали зміст державотворчого процесу в Українській Народній Республіці, обумовлювали його успіхи, але й спричинили його невдачі.

Значним внеском у розвиток національно-державної ідеї в Україні на зламі ХІХ-ХХ ст. стала творчість І. Франка. Аналізуючи проблеми, пов'язані з формою державного устрою і формою державного правління, він гостро критикував існування монархії, де влада і закони ґрунтувались на абсолютній волі монарха. Політичним ідеалом І. Франка була демократична республіка з вищим представницьким органом, утвореним на основі загальних виборів.

Утворені в цей період політичні партії Наддніпрянської України залишалися на федеративних позиціях аж до 1917 р. і їх перехід до програми політичної самостійності відбувався лише в часи революції під тиском зовнішніх обставин – у першу чергу внаслідок загострення російсько-українського конфлікту, який унеможлилював реалізацію автономії України у складі Російської радянської держави.

Значний вплив на програмні положення політичних партій у цей час справили погляди М. Міхновського про Україну як незалежну державу. Першою програмою Революційної української партії (РУП) була брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», в якій в історико-правовому контексті обґрунтовувалась ідея державної незалежності України. Використовуючи метод екскурсу в історію, автор дав бездоганний, з точки зору міжнародного права, аналіз україно-російських відносин за Переяславською угодою 1654 р. як конфедеративних і порушених пізніше Росією. Виходячи з цього, М. Міхновський обстоював право України на повернення до статусу суверенної держави [13, с. 78–83].

Проте радикалізм автора «Самостійної України», що подекуди межував із шовінізмом, перешкоджав популярності його думок. А заяви «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [18, т. 1, с. 71], відштовхували від української ідеї, в інтерпретації М. Міхновського, інші національності поліетнічного населення України.

Революційна українська партія поступово перетворилася на партію соціал-демократичного спрямування, що вплинуло на її ставлення до української державницької ідеї. З 1903 р. РУП відмовляється від брошури М. Міхновського як програмної. У «Нарисі програми Революційної української партії» висувалася вимога перетворення Росії на федеративну республіку автономних національно-історичних областей з правом на їх повне державне відокремлення шляхом проведення референдуму. Вищим законодавчим і політичним представницьким органом автономії України мала стати Народна Рада, яка б обиралась на підставі загального виборчого права [3, с. 25].

У свідомості людей, зорганізованих у РУП, поєднувалися національні та соціалістичні ідеї, але поступово між її членами посилювалося розмежу-

вання. Від партії відокремилась група націоналістичного спрямування з гаслом «Україна для українців» на чолі з М. Міхновським, яка основною метою проголосила утворення самостійної української держави. Більша частина членів РУП у 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка в політичній сфері обмежувалась гаслами національно-територіальної автономії України [8, с. 110].

Як відзначає Д. Дорошенко, на зламі XIX-XX ст. у громадсько-політичне життя вступає нове покоління українців, «вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялися лише культурницькою діяльністю, а хотіли здобути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій» [6, т. 2, с. 318].

З початком революції 1905 р. національний рух в Україні активізувався і став масовим. Цьому сприяло те, що на момент революційного вибуху в українському суспільстві вже склався спектр політичних сил, які репрезентували погляди значної частини інтелігенції. Вони прагнули втілення соціалістичних ідеалів, українізації суспільно-політичного життя, а найрадикальніші з них висували гасло здобуття Україною державної незалежності.

Віддзеркаленням питомої ваги окремих політичних сил в українських губерніях до ідеї національно-державного відродження стали результати виборів до I Державної Думи. Із 102 депутатів, обраних від етнічно українських губерній, 45 об'єднались у фракцію під назвою «Українська парламентська громада», що мала свій друкований орган «Український вісник». З цією фракцією активно співпрацювали відомі українські громадські діячі М. Грушевський, О. Лотоцький, О. Русов, М. Туган-Барановський, І. Франко. Основу політичної платформи фракції становила автономія України.

Зусилля українських діячів під час роботи I Державної Думи, як відзначає І. Крип'якевич, не були марними [10, с. 467]. У II Державній Думі було засновано парламентський клуб під назвою «Українська парламентська громада», який об'єднував 47 депутатів і видавав часопис «Рідна справа – вісті з Думи».

Відстоюючи єдність Російської держави, депутати від українських губерній виходили з того, що вона буде міцна і непорушна лише тоді, «як народи, що складають Росію, будуть зв'язані між собою не військовою силою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, котру всі будуть признавати» [18, т. 1, с. 161]. Засобами цього була національна і територіальна автономія для національних окраїн Російської імперії [18, т. 1, с.161]. Українська парламентська громада внесла на розгляд Думи пропозицію про запровадження навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства в університетах. Зусиллями громади були підготовлені законопроекти про автономію України, про місце самоврядування, про українську мову в суді, школі, церкві тощо. Але втілити їх в життя не вдалося через розпуск II Державної Думи.

Існування у складі I і II Державних Дум Української парламентської громади, її боротьба за автономію України мали велике політичне значення: перед усім світом це був доказ того, що в Російській імперії існує український народ, і він домагається своїх природних прав.

Українське питання залишалось одним з головних у III та IV Державних Думах, хоча у зв'язку зі зміною виборчого закону українські депутати своєї фракції не створювали.

Незважаючи на поразку революції 1905 – 1907 рр. та істотне зниження політичної активності в наступні роки, її наслідком стало здобуття права на українське друковане слово, національно-громадські організації, в тому числі й політичні.

У роки між першою російською революцією і Першою світовою війною ідею національно-державного відродження пропагувало засноване у 1908 р. політичне об'єднання Товариство Українських Поступовців (ТУП). На його чолі, як загально визнаний лідер українства, стояв М. Грушевський. Упродовж майже десятиріччя ТУП відстоювало позиції конституційного парламентаризму в Росії й автономію України [12, с. 73].

«Нове дихання» у своєму розвитку українська національно-державна ідея отримала в роки Першої світової війни, з початком якої з'явилась надія на розпад двох імперій – Російської та Австро-Угорської, між якими була поділена Україна, і створення умов для практичного втілення ідеї соборності в життя.

1 серпня 1914 р. у Львові була створена Головна українська рада. До її складу увійшли представники трьох українських політичних партій: націонал-демократичної, соціал-демократичної і радикальної. Платформи цих партій в царині української державності зводились до політичної самостійності України. Проте Головна українська рада у справі української державності виявила непослідовність, дотримуючись старої й невинуватної австрофілської орієнтації.

Група політичних емігрантів з Наддніпрянської України 4 серпня 1914 р. створила Союз визволення України як безпартійну політичну організацію для пропаганди ідеї самостійної України. У його програмі, складеній Д. Донцовим, зазначалося: «Об'єктивна історична конечність вимагає, щоби поміж Західною Європою й Москвою постала самостійна Українська держава». Формою її правління мала бути «конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою» [18, т. 1, с. 216-217].

Список літератури:

1. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Наук. думка, 1992. – 720 с.
2. Баранчук В. Питання форми державного устрою в українській політико-правовій думці (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Баранчук // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6.

3. Українські політичні партії кінця XIX – першої половини XX століття : монографія / В. І. Голвченко, Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв, В. Є. Рубаник ; Юрид. акад. України. – Х., 1994. – 42 с.
4. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. – Спб, 1907. – 102 с.
5. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Наук. думка, 1991. – 615 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Либідь, 1992.
7. Історія держави і права України : хрестоматія : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997.
8. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
9. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1990. – 216 с.
10. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1992. – 516 с.
11. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 298 с.
12. Історія української державності : монографія / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1994. – 296 с.
13. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – Львів : Світ, 1991. – 156 с.
14. Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя / П. П. Сергієнко. – К. : Либідь, 1993. – 174 с.
15. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скакун. – Х. : Основа, 1993. – 265 с.
16. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / О. В. Скрипнюк. – К. : Либідь, 1995. – 246 с.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
18. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчак. – Нью-Йорк, 1983.

Рум'янцев В. О. Ідея українського національно-державного відродження (кінець XVIII – початок XX століття).

В статті досліджено зміст і еволюція ідеї українського національно-державного відродження в поглядах провідних суспільних діячів, юристів, політичних партій на українських землях в кінці XVIII – початку XX в.

Ключевые слова: українське національно-державне відродження, конституціоналізм, федералізм, парламентаризм.

Rumiantsev V. A. The idea of ukrainian national-state revival (end of XVIII – beginning of XX century).

In the article examines the content and evolution of the idea of Ukrainian national-state revival in public opinion leading public figures, lawyers, political parties in the Ukrainian lands late XVIII - early XX century.

Key words: Ukrainian national revival of the state, constitutionalism, federalism, parliamentarism.

Надійшла до редколегії 16.02.2015 р.

Юлія Сергіївна Шорохова,
аспірантка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 347.37

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Стаття присвячена огляду наукової літератури з питань, що стосуються історичних аспектів виникнення та формування податку на прибуток підприємств. Основи сучасного механізму цього податку були закладені ще у давні часи, адже вже тоді переслідувалась мета наповнення державної скарбниці.

Ключові слова: податок, прибуток, платник податку на прибуток.

Цілком очевидно, що прибуток є основною метою створення, існування та функціонування підприємств і держави.

Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства в окремих країнах вводились різноманітні податки. Перші податки стягувались у натуральній формі. Суспільство прийшло до розуміння того, що податки є основою існування та функціонування напрямів діяльності держави і економічним інструментом реалізації пріоритетних завдань. Податки виконують дві основні функції: фіскальну і регулюючу, що є взаємопов'язаними і взаємозалежними. Податок на прибуток завжди вважався головним фіскальним податком будь-якої країни.

Об'єктивне висвітлення будь-якої проблеми неможливе без вивчення напрацювань попередників. Слід зазначити, що питанням історії виникнення податку на прибуток, розуміння сутності та змісту податкових платежів і у вітчизняній, і у зарубіжній літературі присвячено чимало праць, зокрема І. Х. Озерова, М. П. Кучерявенка, О. Д. Данілова, В. М. Пушкарьова, І. В. Плішко, А. М. Поддєрьогіна [1–6].

Метою цієї статті є висвітлення історичних аспектів формування податку на прибуток підприємств шляхом аналізу наукової літератури сучасно цього питання.

Податкова система будь-якої країни має на меті акумулювання фінансових ресурсів, для того щоб виконувати обов'язки перед суспільством щодо забезпечення соціальних умов життя населення; для утримання органів державного управління; для стимулювання та розвитку економіки держави за рахунок розширеного відтворення. Така мета досягається тоді, коли суб'єкти підприємницької діяльності здійснюють податкові відрахування і платежі до бюджетів усіх рівнів у потрібному обсязі, а частина нерозподіленого прибутку залишається у їх розпорядженні.

Існує багато наукових шкіл, що вивчають прибуток, його вплив на розвиток, існування держави, її повноцінне функціонування. Але представники різних шкіл однакові в тому, що роль прибутку є виключною, незамінною, бо допомагає функціонуванню підприємств і як наслідок – існуванню держави.

Прибуток, одержаний людиною внаслідок будь-якої трудової діяльності, є одним із джерел суспільного доходу. Від того, який за розміром прибуток здатна концентрувати держава на своїй території, залежить і вирішення питання щодо покращання життєдіяльності та розвитку всього суспільства. У науці фінансового права виокремлюють три джерела суспільного доходу. М. І. Тургенев у своїй праці «Досвід теорії податків» розподіляв податки на такі, які випливають із трьох джерел доходу суспільного: 1) доходу від землі; 2) доходу від капіталів; 3) доходу від роботи [7, с. 27].

Із такого розподілу випливає ще один поділ: 1) податки із доходу від землі; 2) податки із доходу від капіталів; 3) податки із самих капіталів; 4) податки із доходу від заробітної плати.

Як бачимо, усі три групи, на які розподіляються податки, характеризує факт отримання доходу (прибутку – якщо йдеться про сучасних юридичних осіб). Отже, прибуток є одним із найсуттєвіших джерел формування доходу бюджету будь-якої країни, бо виступає підставою безлічі податків, що встановлюються державою. На деяких хотілося б зупинитися і визначити, що саме розумілося під поняттям «прибуток» та які фактори пов'язані з його виникненням. Так, М. І. Тургенев у своїй праці «Досвід теорії податків» зазначав такий вислів Т. Лотса, що жоден податок, якого б виду він не був, не повинен бути взятий з іншої частини народного майна або володіння як з доходу, який народ вилучав з чистого доходу або надлишків, які народ отримує в результаті діяльності, після відрахування всіх витрат [7, с. 34].

Французька школа науковців виходила із того, що прибутком можуть вважатися лише грошові надходження: «Без грошей немає прибутку». Англійський економіст Д. Рікардо стверджував, що прибуток і заробітна плата є складовими власності, що створюються тільки працею [8, с. 16].

Ж.-Б. Сей увів у науковий обіг термін «підприємець» і у зв'язку з цим визначав зміст прибутку підприємця як винагороду за його здібності, таланти,

діяльність та керівництво. Розмір прибутку, за Ж.-Б Сеєм, залежить від співвідношення попиту і пропозиції на ринку праці підприємців [9, с. 62].

Видатний американський економіст Й. А. Шумпетер вперше розробив теорію прибутку як результат здійснення нововведень. Він розглядав прибуток як дохід фактору виробництва – підприємництва [10, с. 10]. Американський учений Ф. Найт джерелом прибутку назвав невизначеність, тобто форму ризику, яку неможливо розрахувати або виміряти [11, с. 46].

За часів командно-адміністративної системи управління спостерігався тривалий процес становлення прибутку. Багато економістів того часу розглядали прибуток з точки зору теорії трудової вартості, за якою більша частина грошових накопичень реалізується у формі прибутку. За економічним змістом прибуток є грошовим вираженням частини додаткової вартості.

За П. Самуельсоном, прибуток являє собою безумовний процент, безумовну ренту і безумовну заробітну плату. Прибутком є дохід, породжений монополістичним становищем; прибуток – це величина, яка виступає як надмірний дохід, що підлягає виміру, і повинна оподатковуватися не як дохід, що є матеріальним стимулом [12, с. 16]. А. Сміт, який багато уваги приділяв вивченню податків, прибуток розглядав як різницю між доданою вартістю і заробітною платою, тобто додатковою вартістю. Д. Рікардо був послідовником А. Сміта. Він зазначав, що всі податки в остаточному підсумку сплачуються із прибутку капіталу і лише деякі – з поземельної ренти [8]. Як бачимо, кожен з наведених авторів звертав увагу на ту чи іншу особливість поняття «прибуток», але на свій погляд виокремлював певні характерні його ознаки та особливості.

У своїй праці «Нарис теорії і політики податків» А. О. Ісаєв процитував А. Шеффле і Л. Штейна щодо розподілу податків за окремими видами. Наприклад, Л. Штейн розподіляв податки на прямі і непрямі; окремо виділяв категорію «податковий прибуток» [13]. Отже, всі дослідники переконані, що прибуток дуже важливий для формування і функціонування держави та кожної окремої особи, однак кожний з вчених виокремлює певні його особливості.

У середньовічних містах Німеччини та Італії, де робилися спроби запровадити прямі податки, останні характеризувалися високим ступенем добровільності, але громадяни повинні були давати «податкову клятву» перед державою щодо зобов'язання сплачувати податки [14]. Методи стягнення податків поступово змінювались. У VI ст. до н. е., коли заснували провінцію Іудею, було вперше впроваджено провінційний ценз із реєстрацією усіх. Це було зроблено для того, щоб відстежити категорії осіб, які можуть підпадати під оподаткування майнових цінностей [14]. Було введено податкові декларації. Значна кількість податків стягувалася з селян. Загалом ці податки можна вважати ранньою формою виникнення прямих податків, а оподаткування селянських господарств – податком на прибуток. А селянське господарство в свою чергу можна вважати тогочасним підприємством. Таким чином, селянство несло основний тягар прямого оподаткування [14].

Податкова система Русі почала формуватися у IX ст. Основним джерелом доходів княжої скарбниці була данина. Великомасштабні державні перетворення і кроки до прямого оподаткування почали відбуватися під час правління Петра I та Катерини II.

Вивчаючи розвиток податку на прибуток в інших країнах, зустрічаємо принципово іншу назву – «корпоративний податок», адже його платниками виступають корпорації (юридичні особи). Цей податок є характеристикою певного історичного періоду розвитку суспільства, певним фіскальним інститутом сплати податків. Його використання почалось із другої половини XIX ст; тоді світова економіка переживала не найкращі часи і була на шляху до нових перетворень і пошуку нових підходів удосконалення системи оподаткування.

Однією з головних причин виникнення податку на прибуток підприємств були світові кризи 1907 р., які почалися з Англії та США, криза 1914 р., яка вибухнула напередодні Першої світової війни і поступово перейшла у післявоєнну кризу 1920 – 1922 рр. Наступним періодом стала криза, що в історію увійшла під назвою Велика депресія 1929 – 1933 рр., за якою ще були кризи 1973 та 1987 рр. Саме цей період і став початком впровадження в податкові світові системи такого виду прямого податку, як податок на прибуток підприємств (корпоративний податок).

Завдяки застосуванню податку на прибуток такі країни, як США та Німеччина, поряд з деякими іншими країнами Європи і світу, посіли вигідні місця у світовому економічному просторі, у тому числі з питань впровадження корпоративного податку.

Отже, виникнення податку на прибуток є об'єктивним явищем суспільства.

Аналізуючи світову історію виникнення податку на прибуток підприємств, не можна не сказати як розвивався цей податок на радянських теренах. Одним із перших кроків побудови радянського оподаткування став Декрет Ради Народних Комісарів від 24 листопада 1917 р. «Про стягнення прямих податків», який встановлював податок на приріст прибутків із торговельних і промислових підприємств. Декрет передбачав закріплення незмінних строків його сплати та використання жорстких санкцій у разі несплати або затримання сплати податку [15, с. 105]. Стягувались ці податки місцевими радами, тому що централізованих податкових органів на той момент ще не існувало, отже місцеві органи і мали у своїй особі ще й виконували податкові функції.

Події 1918 р. докорінно змінили характер податкової політики. Визнавалось, що саме оподаткування має служити одним із головних інструментів мобілізації фінансових ресурсів до державного бюджету. Розпочався поступовий перехід від застарілих податкових норм до модернізованого податкового законодавства, у тому числі відбулися зміни, що стосувалися сплати податку підприємствами.

Перехід держави до нової економічної політики у травні 1921 р. створив необхідність нової податкової системи. Було запроваджено загальногромадянський податок, до сплати якого залучалося все працездатне населення, поділене

на розряди. Наступним кроком до введення податку на прибуток підприємств було введення у 1922 р. прибутково-майнового податку [16, с. 106]. Прибутковий податок складався з двох самостійних платежів – основного та додаткового. Перший являв собою «загальний платіж», що охоплював дохід фізичних та юридичних осіб, передбачаючи диференціацію ставок залежно від соціальної групи платників, з яких стягувався цей платіж. Другий, «додатковий», – оподатковуваний дохід, що перевищував 300–400 крб. за півріччя. Платники податку поділялися на чотири категорії залежно від характеру отриманих доходів, одна з таких категорій – платники, які отримали доходи від промислових та торговельних підприємств, а також доходи юридичних осіб [16, с. 39].

Розмір оподаткування прибутку обумовлювався виконанням планів по виробництву та реалізації продукції й зниженню вартості. Розмір відрахувань залежав безпосередньо від потреб підприємств. Тобто урядом було зроблено все можливе для зацікавленості підприємств у результатах своєї діяльності, що привело до зростання виробництва.

З 1966 р. підприємства СРСР почали сплачувати три платежі з прибутку: «плата за фонди», «фіксовані (рентні) платежі» і «вільний залишок прибутку». У 70-х роках був введений нормативно-частковий метод розподілу прибутку, з цього часу почався великомасштабний експеримент із переведення окремих галузей, прибуток який розподілявся саме за допомогою цього методу. У 1977 р. цю модель, тобто метод, було поширено на всіх юридичних осіб. Суть цієї моделі полягала в наступному: для підприємства заздалегідь визначався відсоток прибутку, що передається до бюджету, і відсоток, що залишається в його розпорядженні, без права вищестоящих органів змінювати це співвідношення протягом календарного року. Наступний експеримент проводився в 1983 – 1984 рр., причому «зверху» державою встановлювалися для кожного підприємства індивідуальні нормативи з відрахування від прибутку, а залишок залишався у підприємств.

У середині 90-х років ХХ ст. робиться спроба введення в СРСР лінійного податку на прибуток, що стягувався з усіх юридичних осіб, крім іноземців. Після розпаду СРСР цей податок був скасований. У грудні 1991 р. одночасно прийняті закони про податок на дохід і про податок на прибуток підприємств та організацій. Він введений у дію Законом України «Про систему оподаткування», першим законодавчим актом, який регулював основи податкової системи незалежної України [17]. А безпосередньо першим законодавчим актом, що регулював податок на прибуток підприємств, є Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств 1994 р. [18]. Також у цей час у РФ приймається Закон «Про податок на прибуток підприємств і організацій» [19], до якого було внесено більш ніж 25 поправок і змін.

1 січня 2002 р., згідно з главою 25 Податкового кодексу РФ, введено новий порядок обчислення і сплати податку на прибуток організацій. У цей час в Україні теж приймається низка законодавчих актів, впроваджуються нові форми обліку та звітності, що безпосередньо стосуються податку на прибуток підприємств [20].

Як бачимо, у своєму історичному розвитку податок на прибуток пройшов багатоступінчастий шлях розвитку. Спершу виникли прямі податки, у формі данини. Поступово виникли господарські, із розвитком міст виникли податки на виробництво та на всі види діяльності. Отже, податкова система складається з різних видів податків. Різні форми податків пов'язані з бажанням зробити оподаткування більш простим, ураховуючи різноманітність форм доходів. Утім, серед прямих податків основним для підприємств є податок на прибуток, що склалося історично. Значний розвиток прямого оподаткування припав на період перебування України в складі СРСР, утім цей податок не мав такого вигляду як зараз, але це були перші кроки в його розвитку і становленні.

Список літератури:

1. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. – Вып. 1 / И. Х. Озеров. – М. : Типография т-ва И. Д. Ситина, 1917.
2. Кучерявенко Н. П. Основы налогового права / Н. П. Кучерявенко. – Х. : Константа, 1996.
3. Данілов О. Д. Оподаткування прибутку та відрахування до цільових фондів : навч. посіб. / О. Д. Данілов. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2001. – 459 с.
4. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов : учеб. пособие / В. М. Пушкарева. – М. : ИНФРА – М, 1996.
5. Плішко І. Оподаткування прибутку підприємств в умовах становлення ринкових відносин / І. Плішко // *Фінанси України*. – 1996. – № 9. – С. 15–20.
6. Поддєрьогін А. М. Фінанси підприємств : підруч. / А. М. Поддєрьогін. – [6-те вид., переробл. та допов.]. – К. : КНЕУ, 2006. – 552 с.
7. Тургенев Н. И. Опыт теории налогов / Н. И. Тургенев. – 3-е изд. – М. : Полиграфкнига, 1937. – 175 с.
8. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
9. Сей Ж.-Б. Трактат политической экономии. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Ж.-Б. Сей, Ф. Бастина. – М. : Дело, 2000. – 232 с.
10. Економіка підприємства : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. (за ред. А. А. Фастовець). – К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2000. – 572 с.
11. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль: пер. с англ. / Ф. Х. Найт – М. : Дело, 8. – 2003. – 360 с.
12. Самуэльсон П. Э. Макроэкономика : пер. с англ. / П. Э. Самуэльсон, В. Д. Нордхаус. – М. 1: Вильямс. – 2009. – 592 с.
13. Исаев А. А. Очерк теории и политики налогов / А. А. Исаев. – М. : ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2004. – 270 с.
14. Все начиналось с десятины : пер. с нем. общ. ред. и вступ. ст. Б. Е. Ланина. – М. : Прогресс, 1992. – 408 с.
15. Бакаревич А. Изучение и обобщение политики обложения / А. Бакаревич // *Вестн. финансов*. – 1929. – № 2. – С. 127–133.
16. Зведені відомості Наркомату УРСР про надходження податків по Україні за 1927 / 1928 рр. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Сп. 3703.
17. Про систему оподаткування [Електронний ресурс] : Закон України від 25.06.1991 р. № 1251-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>.
18. Про оподаткування прибутку підприємств [Електронний ресурс] : Закон України від 28.12.1994 р. № 334/94-ВР. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/334/94-%D0%B2%D1%80>.

Шорохова Ю. С. *История возникновения налога на прибыль предприятий на территории Украины.*

Статья посвящена обзору научной литературы по вопросам, касающимся исторических аспектов возникновения и формирования налога на прибыль предприятий. Основы современного механизма этого налога были заложены еще в древности, ведь уже тогда преследовалась цель наполнения государственной казны.

Ключевые слова: налог, прибыль, плательщик налога на прибыль.

Shorohova Y. S. *The history of the emergence of corporate income tax in Ukraine.*

This article analyzes the scientific literature on issues relating to the historical aspects of the origin and formation of the corporate income tax. It is proved that the foundations of the modern mechanism of this tax were laid in ancient times, and therefore aim was already filling the state budget.

Key words: tax, earnings, income tax payers.

Надійшла до редколегії 12.12.2014 р.

Віта Олександрівна Сліпенчук,
здобувачка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 340.12:316.3(477)

ВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ ЛЮДИНИ ЯК ШЛЯХ ДО ПОБУДОВИ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Статтю присвячено вивченню процесу правового виховання особистості, його впливу на формування правосвідомості людини. Проаналізовано розуміння виховного процесу та його можливостей у концепції філософії виховання С. І. Гессена. Окреслено основні напрямки виховання правової людини в українському суспільстві.

Ключові слова: правове виховання, правова реальність, правова людина, автономія особистості, правовий ідеал, правове суспільство, правосвідомість, правова культура.

У сучасних умовах розвитку України важливим завданням є теоретичне розроблення і практична реалізація ціннісних орієнтирів розвитку суспільства, найважливішим з яких є панування у суспільстві права, а не окремих

людей, тобто ідеал правового суспільства. Здійснення цього завдання багато в чому залежить від формування суб'єкта такого суспільства. Тому виправданою видається увага до правового виховання особистості, формування особистісних якостей шляхом підвищення рівня правової культури, у тому числі й правової свідомості громадян України.

В умовах глобальних соціальних змін саме правове виховання створює умови для розвитку правової активності громадян у суспільстві; прищеплює позитивне ставлення до права; формує почуття поваги до таких цінностей, як справедливість, свобода та рівність; забезпечує безперешкодний доступ населення до правових джерел.

Слід зазначити, що деякі проблемні питання з правового виховання розглянуті у працях таких дослідників, як: В. Воднік, О. Данильян, О. Дзьобань, О. Долгополов, В. Каптарь, Р. Кравцов, І. Лєскова, О. Лукашева, С. Максимов, Л. Огородник, В. Оксамитний, В. Тищенко та ін. Проте серед робіт щодо цих проблем бракує досліджень ціннісної складової правового виховання, а аналіз взаємозв'язку правового виховання і завдання окреслення правового ідеалу взагалі виконується вперше.

Отже, метою цієї публікації є спроба вивчення особливостей і напрямів правового виховання, що виявляються у контексті його орієнтації на створення умов для реалізації ідеалу правового суспільства і насамперед такого його складника, як правова людина.

Сьогодні можна сміливо стверджувати, що фактично зруйнована система юридичного всеобучу і призвела до зниження ефективності правового виховання. У результаті спостерігається інтенсивне збільшення числа деформацій правової свідомості населення, а також падіння рівня правової культури.

Сама ідея правового виховання особистості нині є більш масштабною, ніж переслідувана мета формування правової держави. Вона виходить на більш широке завдання – необхідність створення умов для побудови правового суспільства, в якому кожен суб'єкт визнає абсолютне верховенство права (тобто підпорядковується праву). Правова реальність дозволяє суб'єктам правового суспільства висловлювати свою думку і самостійно приймати рішення.

Учені вважають, що головними компонентами, умовами існування правового суспільства є: 1) *інституційні*, засновані на конструкції суспільного договору інститути правової держави і громадянського суспільства, що гарантують громадянські, політичні та судові права; 2) *неінституційні*, засновані на принципі автономії розуму: а) правова людина (автономна особа) як суб'єкт права, «виробувач» прав (суб'єктна умова); б) правова свідомість як цільова ціннісна установка на безумовне визнання прав людини (суб'єктивна умова); в) неупереджена думка (комунікативна умова існування) [3, с. 17].

Філософське розуміння правового суспільства полягає у визначенні його з позицій окремої людини, яка за сукупністю притаманних їй якостей може бути визначена як правова людина. Людина – це суб'єкт, який має індивідуальні інтелектуальні ознаки й усвідомлює себе членом суспіль-

ства [2, с. 475]. В умовах створення правового суспільства виникає потреба у автономному суб'єкті.

Саме автономія особистості є конструктивною особливістю і принципом ліберальної філософії права, що показує повноту самовираження і міру свободи, а також у сучасному суспільстві виступає у вигляді реакції на знеособлення особистості та її стандартизацію, висловлює протест проти утилітарного підходу до неї, а також проти маніпулювання людською свідомістю.

Автономна особистість – це суб'єкт, який вважає себе вільним і незалежним членом суспільства. Тобто, вона економічно вільна, оскільки має право вибору конкретної трудової діяльності, може вести без перешкод підприємницьку діяльність, бути незалежною у розв'язанні політичних та ідеологічних питань. Іншими словами, особистості держава не вказує, який життєвий шлях їй обрати.

Автономній особистості як суб'єктові права притаманні певні якості. По-перше, це *сприйняття цінності свободи*. Її відмінною рисою є прагнення правової особистості до незалежності, а також поважання незалежності інших осіб. Тільки з образом окремої особистості корелюється право. Адже сама суть права створює необхідне для автономного суб'єкта визнання його моральної самостійності [4, с. 246]. Повна відсутність автономії не може створити умов для вираження свободи, у тому числі творчої реалізації здібностей [4, с. 248]. По-друге, *здатність до самообмеження*. Автономна особа самостійно обмежує себе відповідальністю, проявляючи при цьому свою здатність до самообмеження, у тому числі й до самоуправління. По-третє, *повага до чужих прав*. Автономний суб'єкт завжди проявляє зі свого боку повагу до чужих прав, що вимагає достатньо розвиненої правосвідомості, а також особистих моральних стримуючих основ. По-четверте, *відповідальність*. Автономна особистість виступає у ролі відповідального суб'єкта, який усвідомлює свої вчинки [4, с. 240]. Бути відповідальним означає відповідати за свої дії, вчинки та за наслідки сказаного. По-п'яте, *толерантність* до індивідуальних проявів, тобто здатність зберегти і встановити спільність з іншими людьми, які чимось відрізняються від нас самих. Звісно, при цьому існують певні межі терпимості, які полягають у наявності моральних рамок. По-шосте, *відстоювання власних прав*. Це вид і міра можливої (дозволеної) поведінки, спрямованої на відновлення порушеного правового статусу. Потреба у відстоюванні власних прав виникає тоді, коли постають перешкоди у реалізації прав і свобод, або загроза їх порушення, а також необхідність припинення порушення прав людини, усунення перешкод для їх здійснення і відновлення порушеного права.

На формування правового суб'єкта з розвиненою правовою свідомістю значний вплив має правове виховання. Саме від якості правового виховання (яке забезпечує нормальну, здорову правосвідомість, що призводить до розвитку ефективних інститутів позитивного права) залежить рівень розвитку правового суб'єкта.

Для того, щоб сформувати особистісні якості правового суб'єкта, необхідно направити правове виховання на засвоєння правової поведінки. Іншими словами, необхідно: 1) збагатити шкалу правових цінностей; 2) сформувати особисті моральні якості, включаючи самостійність, активність та ініціативність; 3) виявити можливість реалізувати свій вибір; 4) встановити правила поведінки в суспільстві; 5) навчити розв'язувати виключно нормативним способом спірні ситуації; 6) урахувувати потреби та правові позиції інших осіб; 7) забезпечити відповідальне ставлення до оточення і до себе; 8) виявляти зацікавленість у самовдосконаленні; 9) засвоїти правову культуру.

Правове виховання має певні можливості, що дозволяють створювати вагомі умови для моменту самореалізації особистості як людини правової [7, с. 258]. Іншими словами, воно сприяє формуванню правової культури, у тому числі й правосвідомості громадянина. Правове виховання дозволяє створювати конкретні умови для майбутнього розвитку суб'єкта, які сприяють знаходженню балансу між встановленням автономності і адаптованості в самому суспільстві, відносно процесів і подій, що відбуваються в правовій сфері. Правове виховання попереджає неправову поведінку кожного індивіда, у тому числі, не допускає утворення в його правосвідомості так званих антиправових настанов [7, с. 259]. Отже, правовим вихованням варто вважати організований, систематичний процес формування системи правових знань, переконань, а також навичок правомірної поведінки.

Сьогодні відчувається досить гостра потреба у визначенні змісту, основної мети та завдань правового виховання людини, що забезпечують не лише процес розвитку, але й процес формування громадянина, якого відзначає моральність, патріотизм, професійна компетентність, творче начало. Усе це викликає прагнення самоудосконалюватися, появу почуття обов'язку, відповідальність.

Щоб зрозуміти зміст, головну мету та завдання правового виховання, зосередимо увагу на концепції стадіального розвитку особистості. Відповідно до цієї концепції процес виховання починається з впливу зовнішнього оточення на дитину, що позначається на формуванні автономної особистості. Російський філософ С. І. Гессен у своїй концепції філософії виховання мислив саме у цьому напрямку. Головну мету освіти Гессен вбачав у формуванні вільної, відповідальної особистості з високими моральними засадами. Освіта, на його думку, мала важливе завдання: сформувати в людині повагу до права, високі моральні якості, пояснити і збагатити важливі культурні цінності. Учений вважав, що процес виховання не може здійснюватися без зовнішнього примусу до дії. Примус він розглядав як невід'ємний факт життя, створений природою людини. Отже, головним завданням виховання є поєднання примусу з свободою, яка поступово скасовує кожний акт примушування. На думку Гессена, особистість за своє життя проходить кілька етапів: аномії, гетерономії, автономії, які відповідають стадіям дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Кожна людина народжується у стані аномії. Аномія пов'язана з дитинством, природним станом кожної людини. Гетерономія настає в момент соціального розвитку

людини (коли дитина з дитячого садка переходить до школи) [7, с. 27-28]. Школа і право взаємопов'язані між собою, тому що саме в школі розвивається суспільна свідомість і формується правове відчуття у особистості. За С. І. Гесенем, школа повинна правильно організувати шкільне життя, ґрунтуючись на правовому вихованні, прищеплювати дітям прагнення до свободи.

Останньою стадією є автономія, на ній базується моральна освіта. Бути моральним можна тільки добровільно, вважаючи це своїм обов'язком. Автономна освіта в університеті має бути заснована на самоосвіті. Відтак освіта в університеті закінчується не отриманням диплома, а отриманням виховання.

Варто дослухатись до думки професора С. І. Максимова, який стверджує, що змінити систему правового виховання в Україні можна на основі інтегральної концепції правової реальності. Головним елементом концепції правової реальності є права особистості. Ця концепція орієнтована на комунікативну модель правового виховання. Тому головною метою у процесі правового виховання є формування і реалізація правової особистості через механізм правової культури та механізм формування правосвідомості. А зміст правового виховання складається з різних елементів правової реальності: формування правосвідомості; відповідального ставлення до прав і обов'язків людини, а також до правових цінностей. Зміст правового виховання охоплюється такими структурними компонентами, як: а) інформаційний (інформування особистості про юридичні норми, принципи, право); б) оцінний (формування правильного ставлення до права); в) регулятивний (виховання правомірної поведінки); г) легітимаційний (виховання усвідомлення необхідності правових норм); д) організаційний (громадські та державні інститути організовують діяльність суб'єктів правового виховання) [7, с. 30].

Підсумовуючи, слід підкреслити, що головною метою правового виховання особистості є: потреба сформувані в кожній людині певні риси й якості характеру; удосконалити спосіб мислення; укорінити в правосвідомості глибокі правові знання, цінності та звички правомірної поведінки; конкретизувати поведінку і вчинки; направити людину на шлях саморозвитку. До того ж, мету правового виховання особистості можна конкретизувати через таку систему завдань: 1) надання людині певних правових знань, а також навчити її поважати закони і дотримуватися їх. Тобто, підвищити рівень правової культури, який може скоротити чисельність правопорушень. Кожна людина, знаючи свої права й обов'язки, зможе грамотно себе захистити від незаконних дій з боку виконавчих органів [1, с. 117]; 2) забезпечення і визнання основних прав людини як гуманістичні цінності і єдиної норми для усіх людей при повній відсутності дискримінації. На такому принципі і будується демократичне, відкрите, правове суспільство; 3) розуміння взаємозв'язку, що існує між основними ідеями свободи, а також відповідальністю і правами людини; 4) віра у вищу справедливість [6, с. 63]; 5) утвердження високої гуманістичної моралі, включаючи й повагу до таких правових цінностей, як рівність, справедливість, свобода; 6) вміння розв'язувати існуючі конфлікти відповідно до справжніх

демократичних принципів. Здатність самостійно робити життєво важливий вибір, виходячи з гуманістичних цінностей, виробляти відповідальність за свої вчинки; 7) формування правової культури за допомогою правової освіти, яка повною мірою дає певні знання про політичну систему та владу; 8) розвиток критичного мислення, яке забезпечує здатність відстоювати особисту позицію у певних питаннях, уміти знаходити нові ідеї, аналізувати свої дії, брати участь у дебатах, дискусіях, переосмислювати деякі вчинки; 9) формування особливого інтелекту, який сприяє культурному плюралізму, толерантному ставленню до загальнолюдських цінностей; 10) вироблення потреби у правовій поведінці.

В основі філософії правового виховання лежить правова освіта. Щоб підвищити рівень правової освіти, потрібно створити оптимальні умови набуття правових знань, зокрема: а) правова підготовка та підвищення її рівня; б) інформування громадян про правову діяльність держави; в) безперешкодний доступ громадян до правових джерел; г) удосконалення змісту правової освіти; д) збереження історичних традицій, а також їх розвиток.

Правова освіта як міра необхідності на шляху до правового виховання особистості починається з дитячого садка, коли відбувається своєрідний перехід від існування в природних умовах до початку життя в соціумі. Період шкільного розвитку пов'язаний з вихованням суспільної свідомості в дитини. Норми правової поведінки є певною мірою нав'язаними правилами. Але це не означає, що крізь призму нав'язаних правил не повинна простежуватися свобода вибору. Іншими словами, потрібно, щоб свобода і нав'язування (тобто примус) не були двома взаємовиключними явищами, а тісно співпрацювали між собою.

Говорячи про моральне виховання й освіту, не можна оминати чи не головний чинник – добровільне виконання конкретних дій, пов'язаних з велінням моральних принципів і норм. У цьому разі примус не спрацює, бо неможливо змусити людину стати моральною. Моральність виникає тоді, коли людина перестає бути лише членом суспільства. Тільки правильна орієнтація, спрямована на ідеал правового виховання, в основі якого лежить свобода вибору, може привести до формування правової особистості.

Таким чином, шлях до вдосконалення правової людини пролягає через сприйняття ідеалу правового суспільства. Правове суспільство передбачає наявність автономного суб'єкта. Щоб автономна особистість набула відповідних якостей, слід приділити належну увагу її правовому вихованню. Правове виховання – це організований процес, що впливає на свідомість громадян України, створює в правосвідомості систему правових переконань, правових знань, правових цінностей, а також виробляє усвідомлену звичку правової поведінки.

Список літератури:

1. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 528 с.
2. Копейчиков В. В. Правознавство / В. В. Копейчиков. – Х. : Юрінком Інтер, 2006. – 915 с.
3. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – Т. IV-V. – Київ, Чернівці : Рута, 2008. – С. 17–23.

4. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.

5. Максимов С. І. Методологічні основи правового виховання / С. І. Максимов // Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 53–62.

6. Огородник Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності / Л. Огородник // Проблеми освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2001. – Вип. 26. – С. 62–67.

7. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.

Сліпенчук В. А. Воспитание правового человека как путь к построению правового общества в современной Украине.

Статья посвящена изучению процесса правового воспитания личности, его влияния на формирование правосознания. Проанализировано понимание воспитательного процесса и его возможностей в концепции философии воспитания С. И. Гессена. Определены основные направления воспитания правового человека в украинском обществе.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая реальность, правовой человек, автономия личности, правовой идеал, правовое общество, правосознание, правовая культура.

Slipenchuk V. A. Education of legal human as way to the construction of law governed society in contemporary Ukraine.

The article is devoted to the study of the process of legal education of the individual, the impact on the formation of legal consciousness. Analyzed understanding of the educational process and its possibilities in the concept of philosophy of education S.I. Hessen. Defined the main directions of education legal human in Ukrainian society.

Key words: legal education, legal reality, legal human, autonomy of personality, legal ideal, law-governed society, legal consciousness, legal culture.

Надійшла до редколегії 18.12.2014 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

Катерина Олександрівна Закоморна,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 341.01:321.7

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ У КОНТЕКСТІ РЕЖИМУ «КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто гіпотезу про формування пострадянського авторитаризму, висунуту зарубіжними науковцями. Розкрито особливості регулювання окремих елементів моделі стримувань і противаг у конституціях колишніх республік Радянського Союзу. Визначено вплив порушення динамічної рівноваги системи стримувань і противаг на встановлення режиму «керованої демократії» у пострадянських країнах.

Ключові слова: конституція, пострадянський авторитаризм, пострадянські країни, режим «керованої демократії», система стримувань і противаг.

Незважаючи на те, що з моменту початку демократичного транзиту в колишніх республіках СРСР минуло понад 20 років, інтерес до вивчення різноманітних аспектів їх конституційного розвитку не знизився, а проблеми, пов'язані з впровадженням конституційно-правових механізмів обмеження влади, викликають жваві дискусії як у наукових, так і політичних колах. На сучасному етапі, на наш погляд, особливої уваги заслуговує досвід тих пострадянських країн, які внаслідок незбалансованості принципів демократії та конституціоналізму опинилися в так званій «сірій зоні».

У таких країнах сформувався специфічний політичний режим, який науковцями характеризується як «напівавторитарний», режим «неліберальної демократії» або «керованої демократії» [1–3].

Як правило, зарубіжні вчені, вивчаючи політичну систему країн пострадянського простору, до «сірої зони» відносять пострадянські республіки Азії, Республіку Білорусь, Російську Федерацію і до недавнього часу Україну. За їх оцінкою, серед зазначених країн особливе місце займає путінська Росія, яка здійснює найбільш систематичний та потужний спротив розповсюдженню демократії. Більш того, в силу збереження за РФ функцій головного торговельного та воєнного партнера, ресурсного донора, основного економічного інвестора, та користуючись історичними та етнічними зв'язками, уряд РФ проводить кампанію протидії розповсюдженню демократії у державах «близького зарубіжжя» [1; 4].

Зазвичай у зарубіжних публікаціях висновок про запровадження методів управління режиму «керованої демократії» в пострадянських країнах робиться на основі критеріїв, так би мовити, «успіхів просування демократії», сформованих неурядовими організаціями. Зокрема, американські вчені Д. Кемерон і М. Оренштейн, спираючись на дані Freedom House про вільність і чесність виборів, розвиток інститутів громадянського суспільства, незалежності ЗМІ, стабільність і прозорість державної системи, ступень децентралізації влади, просування принципів верховенства права і рівень корупції, вибудовують діаграму «пострадянського авторитаризму» [5]. У свою чергу, німецькі дослідники В. Меркель і А. Круассан на підставі аналізу політологічних досліджень останніх десятиріч пропонують за допомогою конституційно-правового виміру вдосконалити такі існуючі політичні параметри оцінювання розвитку демократії в країнах перехідного періоду, як політична участь та політична конкуренція. Виходячи з названих трьох вимірів, вони виводять шість критеріїв, на основі яких відокремлюють ліберальну демократію від «неліберальної» (легітимація панування, доступ до панування, монополія на панування, домагання на панування, структура панування, спосіб здійснення панування) [2].

Спільною і стрижневою рисою запропонованих зарубіжною науковою спільнотою критеріїв визначення режиму «керованої демократії» є ступінь дотримання суб'єктами політико-правового процесу принципів правової держави. Американський правник М. Розенфелд вважає широке трактування концепції панування права, яке включає принципи розподілу влад, законності та верховенства закону, «наріжним каменем» переходу до сучасної конституційної демократії авторитарних режимів у Східній Європі та інших регіонах [6]. Думаємо, що зворотне припущення про ймовірну трансформацію режиму конституційної демократії в «керовану» внаслідок деформації філософії правової держави допоможе наблизитися до розгадки феномену нового режиму, характерного для пострадянських країн. Крім того, німецькі фахівці відмічають факт недостатнього відпрацювання єдиного теоретичного концепту, за допомогою якого можна послідовно відокремлювати нові режими від кон-

ституційно-правових демократій, типологізувати внутрішні відмінності, розкрити причини появи так званих «дефектних» демократій і пояснювати специфічну динаміку їх розвитку [2].

Зважаючи на вищевикладене і брак вітчизняного критичного осмислення конституційних процесів, що відбуваються на теренах колишнього СРСР, метою статті є перевірка висунутої зарубіжними науковцями гіпотези про формування «пострадянського авторитаризму». Не претендуючи на абсолютність висновків і враховуючи об'єктивні рамки статті, висвітленню підлягають тільки окремі аспекти правової держави, а саме конституційно-правове закріплення системи стримувань і противаг. Причому основна увага буде сконцентрована лише на тих складових даного механізму конституційного правління, розбалансування яких, на наш погляд, на сьогодні найбільш яскраво демонструє ймовірну небезпеку для демократії.

Доцільність досліджень у визначеному напрямку підкріплюється загальноновизнаною думкою про те, що зіткнення між виконавчою й законодавчою владою безпосередньо впливають на ядро демократичного інституційного порядку країн, де відмічається відсутність або обмеженість верховенства права [6; 7; 8, с. 90 – 105]. На наш погляд, у світлі останніх подій цей вислів, як ніколи, актуальний для України. На переконання вітчизняних правників, унікальність Конституції України 1996 р. полягає в тому, що, з одного боку, в ній поєднано французьку модель організації виконавчої влади із доктриною суверенітету парламенту, а з іншого, передбачені такою моделлю механізми владного балансу – відсутні [9]. У зв'язку з цим, зокрема Ю. Г. Барабаш відмічає велику загрозу консервації проблем, пов'язаних із недолугим конституюванням взаємовідносин між вищими владними інституціями [10, с. 190 – 191].

Покладення виключно на Конституційний Суд України вирішення цих непростих правових проблем призвело до застосування єдиним органом конституційної юрисдикції політичних методів. Водночас у конституційній доктрині визнано головною функцією органу конституційного судочинства «виробляти» конституційну законність, утілюючи принцип верховенства права, і тим самим формувати конституційні критерії розмежування сфер впливу вищих органів влади і сприяти узгодженню інтересів суб'єктів конституційно-правових відносин [11, с. 15 – 16; 12, с. 142-143; 13, с. 8]. У підсумку, за висновком М. В. Буроменського і А. П. Зайця, Конституційний Суд України, прийнявши рішення від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010, вийшов за межі своїх повноважень, сприяв надмірній концентрації влади в руках Президента України. Через це надалі виникла конституційна криза, розв'язання якої повністю лягло на парламент як найвищий чинний легітимний орган влади [14].

Варто зазначити, що розбалансування системи стримувань і противаг шляхом превалювання місця глави держави є спільною тенденцією конституційного розвитку колишніх радянських республік [15, с. 275–292; 16; 17, с. 4–25; 18]. І як це не парадоксально, але якщо у пострадянських наукових колах цей факт принаймні визнається, то в політичних не тільки об'єктивно

не оцінюється, а й вітається. Наприклад, за результатами досліджень конституційного законодавства підраховано, що в руках Президента РФ сконцентровано 80 % повноважень на федеральному рівні, тоді як інші 20 % нерівномірно поділяються між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади [19]. У той же час, у ході роботи другого Міжнародного парламентського форуму «Конституція. Демократія. Парламентаризм» член Громадської палати Росії С. О. Марков з гордістю заявляє про формування збалансованої системи гілок влади за лідируючою роллю Президента РФ, а депутат Державної Думи Федеральних Зборів РФ В. А. Васильєв вважає демократичним досягненням виконання парламентськими фракціями доручень Президента РФ [20, с. 36 – 38]. Тому бажання розібратися в цій проблемі не в останню чергу було викликано ознайомленням з матеріалами цього форуму, який пройшов за ініціативою Державної Думи Федеральних Зборів РФ [20].

У силу своєї злободенності проблематика раціонального функціонування системи стримувань і противаг стала предметом досліджень представників різних галузей науки, країн і століть. Уперше в конституційній історії значення системи стримувань і противаг найбільш докладно і обґрунтовано було доведене батьками-засновниками американської державності. Ще у XVIII ст. вони наголошували на тому, що лише така внутрішня структура правління, складники якої самі по собі є засобом стримування кожної на відведеному місці, здатна на практиці забезпечити конституційний розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади [21, с. 345-346]. На сучасному етапі зазначена проблематика знайшла втілення, зокрема, і в публікаціях українських правників О. Дашковської, А. Зайця, М. Козюбри, І. Сало, В. Тація, Ю. Тодики, М. Цвіка, М. Шаповала, В. Шатіло та ін. У своїх працях вони звертають увагу на важливість збереження в різних варіантах розподілу влад основної ідеї системи стримувань і противаг – встановлення динамічної рівноваги між конституційними гілками влади, недопущення переваги будь-якої з них, а також примушення до співробітництва через їх урівноваження. Якщо узагальнити існуючі думки, то можна визначити наступні головні елементи системи стримувань і противаг: 1) різний порядок утворення та термін повноважень органів влади; 2) рівномірний розподіл влади між конституційними інституціями; 3) взаємні важелі впливу (форми контролю), модифікація яких залежить від джерела формування органів влади (промульгація, вето, імпічмент, розпуск парламенту, контрасигнація, інтерпеляція тощо).

Розглянемо конституційно-правове регулювання деяких елементів системи стримувань і противаг, складові яких, як було зазначено вище, на нашу думку, найбільш яскраво викривають ймовірну загрозу для конституційної демократії.

По-перше, це трансформація у колишніх республіках Радянського Союзу конституційного цензу невикористаності. У пострадянській теорії конституційного права склалася думка про те, що закріплення на конституційному рівні вказаного цензу щодо кандидатів на посаду президента має на меті забезпечити демократичні засади організації та діяльності органів дер-

жавної влади, оскільки невиборність створює протипаги розповсюдженню всевладності президента та протидіє трансформації конституційного правління в режим особистої влади (культу особистості) [22, с. 21; 23, с. 53]. Тому в конституціях, зокрема, поставторитарних країн встановлено дві моделі цензу невиборності: 1) заборона обиратися на посаду президента одній і тій же особі більше двох строків (Конституції Македонії (ст. 80), Польщі (ст. 127), Сербії (ст. 116), Угорщини (ст. 10)); 2) заборона обиратися на посаду президента одній і тій же особі більше двох строків поспіль (Латвії (ст. 39), РФ (ст. 81), Словенії (ст. 103), України (ст. 103)).

Поява цих конституційних норм зумовлена подібною позитивною практикою застосування цензу невиборності в країнах сталої демократії. Як відмічають науковці, перший Президент США Дж. Вашингтон, відмовившись балотуватися на третій термін, створив конституційний звичай, якого дотримувалися до середини ХХ століття. Відхід від цієї традиції 32 Президентом Ф. Рузвельтом викликав гостру критику з боку членів Конгресу, які вказували на розбалансування системи стримувань і протипаг. У результаті ценз невиборності знайшов відображення у Поправці ХХІІ, що заборонила обиратися на посаду президента одній і тій же особі більше двох строків. Водночас дія цієї поправки не поширювалася на особу, яка обіймала посаду президента до моменту набрання нею чинності [24, с. 321]. Слід зауважити, що подібну правову позицію зайняв і Конституційний Суд України у справі про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) [25].

Варто зазначити, що саме американський варіант цензу невиборності вітчизняні науковці вважають найбільш прийнятним для розвитку демократії в країні, адже алгоритм «не більше, ніж двох термінів поспіль» припускає наступне переобрання відповідної особи через строк після завершення другого із двох строків здійснення нею повноважень президента [26, с. 347]. Аргументованість такої позиції доводять відповідні події у РФ, де В. Путін ймовірно зможе очолювати державу чотири терміни, тобто більше 20 років, адже внаслідок конституційної реформи 2008 р. термін повноважень Президента РФ зріс до 6 років [27]. Хоча в країнах режиму конституційної демократії спостерігається тенденція до зменшення терміну повноважень глави держави (наприклад, конституційна реформа 2000 р. за ініціативою Ж. Ширака щодо скорочення строку повноважень Президента Франції з семи років до п'яти). І навпаки, історія знає приклади збільшення терміну повноважень глави держави, зокрема, відповідно до Конституції Чилі 1980 р. строк президентства А. Піночета був збільшений до шести років без обмеження кількості разів переобрання.

Своєрідний шлях використання конституційного формулювання «не більше, ніж двох термінів поспіль» обраний в Республіці Узбекистан і Республіці Казахстан. Так, Конституція Республіки Узбекистан (ст. 90) встановлює, що одна і та ж особа не може бути Президентом Республіки Узбекистан більше двох термінів поспіль, а Конституція Республіки Казахстан (ст. 42)

повторює це обмеження із застереженням, що воно не поширюється на Першого Президента Республіки Казахстан – Н. Назарбаєва (є главою держави з 1990 р.). У той же час, як свідчить практика Узбекистану, запровадження цензу невиборності не перешкоджає І. Каримову з 1990 р. і дотепер займати посаду глави держави. Спочатку в 1995 р. за результатами всенародного референдуму термін президентських повноважень І. Карімова був продовжений до 2000 р. Надалі, з «метою зміцнення демократичних принципів державного управління, а також враховуючи практику державного будівництва, яка прийнята у більшості розвинених демократичних держав», законами Республіки Узбекистан «Про внесення поправки до статті 90 Конституції Республіки Узбекистан» термін повноважень Президента поперемінно змінювався з 5 до 7 років і навпаки (до речі, останній раз в 2011 р.) [28]. Право діючого Президента брати участь у чергових виборах було обґрунтовано введенням в дію нових правил обрання глави держави, які обнулили так званий «лічильник терміну повноважень». Крім того, відповідно до конституційного Закону «Про чергові вибори до представницьких органів державної влади та Президента Республіки Узбекистан» наступні президентські вибори відбудуться в 2015 р. (хоча І. Карімов на попередніх (2007 р.) був обраний на 7 років) після закінчення 90 днів з дня опублікування офіційних підсумків парламентських виборів 2014 р. [29]. Аналіз практики застосування зазначених конституційних поправок надає можливість спрогнозувати, що на президентських виборах в 2015 р. перемогу знов може отримати І. Карімов.

Розкриваючи дану тематику, необхідно звернути увагу і на наслідки конституційних реформ виборів глави держави, що відбулися в Азербайджанській Республіці та Республіці Білорусь. Раніше Основні Закони цих держав містили ценз невиборності щодо кандидатів на посаду президента. Нині, у зв'язку з тим, що «існуюча заборона обмежує виборче право громадян і тому не відповідає засадам демократії», за результатами конституційних референдумів ці норми були скасовані. Проведення такого загальнонаціонального голосування утворило небезпечний прецедент для колишніх республік Радянського Союзу, адже в країнах сталої демократії жоден глава держави не змінював Основний Закон, знімаючи обмеження на своє переобрання. За оцінкою науковців, одними із вирішальних чинників цієї трансформації стали радянські традиції довічного перебування політичних керівників при владі [30].

Як було зазначено вище, ще однією з важливих складових системи стримувань і противаг є рівномірний розподіл компетенції між органами влади. Тому абсолютно справедливою бачиться теза, що так звана «компетенційна експансія», яка представляє собою перевищенням меж компетенції за рахунок компетенції інших інститутів, є основною причиною владного дисбалансу на пострадянському просторі. Зокрема, вчені називають яскравим прикладом «компетенційної експансії» формування «указного права» або «указної законотворчості» глави держави [31, с. 4, 13]. Варто відмітити, що використання главою держави «указного права» є традиційним повноваженням російських

імператорів (наприклад, ст. 87 Основних законів 1906 р. Російської імперії), яке оцінювалося провідним конституціоналістом того часу В. М. Гессеном як «пережиток абсолютизму, котрий суперечить принципам розподілу влад і верховенства закону» [32, с. 211 – 214]. Розглядаючи сучасний статус Президента РФ, науковці відзначають, що де-юре глава держави не є законодавчим органом, але де-факто здійснює функції законодавчої влади. Аргументацією даної тези виступає право глави держави через укази, котрі Федеральні Збори РФ не мають блокувати, усувати прогалини в праві, а також відсутність у Конституції РФ переліку предметів відання, які регулюються указами Президента [33]. Вражає увагу статистика кількості актів Президента РФ, наведена російськими науковцями. Тільки за останні роки чисельність актів Президента РФ у 5 – 7 разів перевищує число законів, поступаючись лише кількості актів уряду [34, с. 216].

Визнання російськими науковцями фактичного статусу «указного права» неприйнятним способом участі глави держави в нормотворчому процесі призводить до пошуків легальних форм «компетенційної експансії» Президента. Зокрема, Д. Ю. Скуратов радить встановити в Конституції РФ право Президента РФ видавати укази, що заповнюють прогалини в законодавчому регулюванні, у двох випадках: 1) за дорученням Державної Думи з наступним затвердженням цією палатою; 2) якщо положення того чи іншого законодавчого акта визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду, але є гостра потреба якнайшвидшого заповнення прогалини, яка виникла [35, с. 15]. У свою чергу І. О. Кравець, на наш погляд, пропонує більш традиційну форму обмеження «указної законотворчості» глави держави та підвищення політичної відповідальності за дію подібних актів. Він вважає за необхідне внести до Федерального конституційного закону «Про Уряд РФ» положення про право Уряду РФ спільно з Президентом за уповноваженням Федеральних Зборів РФ приймати акти делегованого законодавства у формі указу з питань законодавчого регулювання і з тимчасовою силою закону. Причому І. О. Кравець пропонує закріпити норми про скріплення відповідних указів підписами Президента РФ і Голови Уряду РФ, а також про втрату чинності таких указів, якщо сплив термін їх внесення до Державної Думи або за умови їх не затвердження палатами Федеральних Зборів РФ [32, с. 506]. Варто зазначити, що в багатьох зарубіжних країнах з режимом конституційної демократії делеговане законодавство отримало широке розповсюдження (Конституції Іспанії (ст. 82), Італійської Республіки (ст. 76), Франції (ст. 38), ФРН (ст. 80) та ін.), адже цей конституційно-правовий інститут не тільки надає можливість владі оперативно реагувати на мінливі запити і потреби суспільства, а й розширює форми парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади [19; 36, с. 99].

На відміну від РФ, де «указне право» існує фактично, в Республіці Білорусь і Республіці Казахстан «указна законотворчість» Президента визнана на рівні Основного Закону. Так, Конституція РК фіксує наступні широкі можливості глави держави у здійсненні законодавчої функції: 1) ст. 61 Конституції

закріплює абсолютно обмежену законодавчу компетенцію Парламенту, тобто містить виключний перелік предметів відання, з яких орган законодавчої влади має право видавати закони. Одночасно статті 45 і 61 Основного закону встановлюють, що всі інші відносини регулюються підзаконними актами, зокрема указами і розпорядженнями Президента; 2) статті 45, 53, 61 закріплюють не тільки одноосібне право глави держави видавати закони з питань війни та миру, а й укази, що мають силу законів, якщо Парламент протягом місяця з дня внесення проекту закону, котрий оголошений Президентом терміновим, його не розглядає [37].

На важливість актів глави держави, яка надається в системі джерел права РК, вказують і норми Закону «Про нормативні правові акти РК». Зокрема, виходячи зі статті 4 цього Закону, однакову юридичну силу мають конституційні закони й укази Президента, які мають силу конституційного закону, а також закони РК та укази Президента РК, що мають силу закону [38]. У правовій доктрині Казахстану «указна законотворчість» глави держави оцінюються неоднозначно. Якщо одні науковці відмічають небезпеку «указного права» Президента, яке неодмінно призводить до диктатури адміністрації в системі законотворчості, то інші вважають, що участь Президента РК у створенні законодавства впливає з його конституційної функції – гаранта Конституції, прав і свобод людини і громадянина, та є резервним засобом в умовах стабільного розвитку країни [39, с. 26-27].

Щодо «указного права» Президента Республіки Білорусь, то в цілому його модель дуже схожа на казахстанський варіант, але має і свою специфіку. Зокрема, Конституція РБ (ст. 85) закріплює право Президента тільки на основі і відповідно до Конституції видавати укази і розпорядження, які мають обов'язкову силу на всій території РБ [40]. Виходячи з цієї норми, укази глави держави мають пріоритет над законами. Непрямим підтвердженням даної гіпотези може слугувати і ст. 10 Закону «Про нормативні правові акти РБ», де вказано, що у разі розбіжності декрету чи указу з законом закон має верховенство лише тоді, коли повноваження на видання декрету чи указу були надані законом [41]. Враховуючи те, що згідно з ч. 3 ст. 101 Конституції РБ у силу особливої потреби Президент за своєю ініціативою або за пропозицією Уряду може видавати тимчасові декрети, які мають силу закону, можна зрозуміти, що декрети такого роду мають пріоритет перед законами. Більш того, відповідні декрети скріплюються підписом Прем'єр-міністра, тільки якщо вони були видані за пропозицією Уряду, а для їх скасування потрібна більшість не менше двох третин голосів від повного складу кожної з палат Парламенту.

Безперечно, збільшує «компетенційну експансію» глави держави також його право ініціювати делегування йому законодавчих повноважень на видання декретів, що мають силу законів (Конституція ч. 1 ст. 101). У даному разі Конституція не передбачає контрасигнації декрету особою, яка несе відповідальність перед Парламентом. Не можна не відмітити і той факт, що декрети Президента РБ видаються з будь-яких питань, за винятком випадків, передбачених Конституцією РБ (ст. 14 Закону «Про нормативні правові акти РБ»). Такі

винятки містяться у п. 2 ст. 97 (перелік предметів відання Палати представників) і ч. 2 ст. 101 (перелік питань, з яких заборонене делегування законодавчих повноважень). За думкою білоруського вченого Г. О. Василевича, Президент, маючи абсолютно легальну основу для видання декретів, що регулюють відносини в галузях, нормотворчість в яких у звичайних умовах належить до компетенції Парламенту, має можливість заповнити прогалини в законодавстві та стимулювати Національні Збори вдосконалювати свою роботу [42, с. 41-42].

Отже, на сучасному етапі про активний розвиток «указної законотворчості» глави держави свідчить конституційна практика Російської Федерації, Республік Білорусь і Казахстан. Натомість в Україні спостерігається зворотній процес. Відповідно до Конституції України Президент не має права видавати акти, що мають силу закону, ані в порядку делегованого законодавства, ані за надзвичайних умов. Більш того, за висновками вітчизняних науковців, протягом усього періоду незалежності право Президента України видавати акти нормотворчого характеру поступово звужувалося. Так, право Президента України на видання указів з економічних питань, не врегульованих законом, згідно з перехідними положеннями Конституції України втратило чинність 28 червня 1999 р. Повноваження глави держави, які стосувалися затвердження функцій міністерств та інших органів виконавчої влади, скасовано внаслідок внесення змін до Конституції 8 грудня 2004 р. Така тенденція відповідає стандартам демократичного правління, адже надмірна концентрація нормотворчих повноважень у руках глави держави призводить до узурпації влади [43]. У той же час, з огляду на повернення в 2010 р. Конституційним Судом України Президенту ліквідованих повноважень, не можна говорити про лінійність вказаної тенденції. Тому прийняття Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 р. варто розглядати як важливий крок до встановлення динамічної рівноваги між конституційними гілками влади. На сьогодні Президент України має видавати акти нормотворчого характеру в двох сферах: 1) роботи його допоміжних органів; 2) оборони.

На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків. Висунута зарубіжними науковцями гіпотеза про формування в деяких республіках колишнього СРСР авторитарного режиму обґрунтована. Адже розгляд тільки окремих конституційних складових елементів системи стримувань і противаг доводить, що в конституціях окремих пострадянських держав міститься потенціал до порушення динамічної рівноваги гілок влади, яким активно користується глава держави. Більш того, останні конституційні зміни свідчать про подальший процес відходу від стандартів конституційної демократії і наближення до методів управління «керованої демократії».

Зважаючи на це, в умовах вітчизняної конституційної реформи необхідно окреслити ймовірні загрози, які несуть, на перший погляд, незначні нюанси конституційного регулювання системи стримувань і противаг, та запропонувати шляхи їх запобігання. По-перше, запровадити конституційне положення про заборону обрання однієї і тієї же особи на посаду глави держави більше двох термінів. По-друге, зафіксувати в Конституції вичерпний перелік питань,

з яких Президент має приймати акти нормотворчого характеру. При цьому мінімізувати перелік предметів відання, що регламентуються Президентом одноосібно, адже глава держави не несе відповідальності за свої дії під час виконання обов'язків (виняток – підстави для імпичменту). Іншими словами, розширити, так би мовити, «сферу дії контрасигнації», яка передбачає набуття чинності акта глави держави тільки після підпису голови уряду, який несе відповідальність за його дію перед парламентом.

Список літератури:

1. Карозерс Т. Противодействие распространению демократии [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 2. – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/n_6559.
2. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях [Электронный ресурс] / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1-2. – Режим доступа : qaghaqaget.do.am/load/0-0-0-15-20.
3. Мухелишвили М. Конституционные реформы в Грузии [Электронный ресурс] / М. Мухелишвили // Процесс конституционно-политической реформы в Грузии, в Армении и в Азербайджане: политическая элита и голос народа. – Тбилиси, 2005. – С. 91 – 112. – Режим доступа : http://www.idea.int/publications/cprg_georgia/upload/DCMRussian.pdf.
4. Кдстнер А. Russia: Supporting Non-Democratic Tendencies in the Post-Soviet Space? [Электронный ресурс] / А. Кдстнер // German Development Institute / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE). – Режим доступа : http://www.die-gdi.de/uploads/media/BR_2.2010.pdf.
5. Cameron, D. Authoritarianism: The Influence of Russia in Its “Near Abroad” [Электронный ресурс] / D. Cameron, M. Orenstein. – Режим доступа : <http://www.academia.edu/2041738/>.
6. Rosenfeld M. The rule of law and the legitimacy of constitutional democracy [Электронный ресурс] / M. Rosenfeld // Southern California Law Review. – 2001. – Vol. 74. – Режим доступа : www-bcf.usc.edu/~uscslrev/pdf/074503.pdf.
7. Hein M. Constitutional Conflicts between Politics and Law in Transition Societies: A Systems-Theoretical Approach [Электронный ресурс] / M. Hein // Studies of Transition States and Societies. – Режим доступа : www.tlu.ee/stss/wp.../vol3-issue-1-hein.pdf.
8. Арутюнян А. А. Конституционализм: проблемы постсоветской реальности : монография / А. А. Арутюнян. – М. : Норма, 2013. – 160 с.
9. Оніщук М. Відповідальне правління і народний суверенітет: нотатки до конституційного творення [Електронний ресурс] / М. Оніщук, М. Савчин. – Режим доступа : <http://cau.in.ua/ua/activities/analytics/id/vidpovidalne-pravlinnja-i-narodnij-suverenitet-notatki-do-konstitucijnogotvorennja-744/>.
10. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення: конституційно-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ю. Г. Барабаш. – Х., 2009. – 415 с.
11. Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – К. ; Х. : Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.
12. Sylyom L. The role of Constitutional Courts in the transition to democracy. With special reference to Hungary / L. Sylyom // International Sociology. – 2003. – Vol 18 (1). – P. 142 –143.
13. Шайо А. Конституционализм и конституционный контроль в посткоммунистической Европе / А. Шайо // Конституционное правосудие в посткоммунистических странах : сборник докладов. – М. : Центр конституционных исследований МОНФ, 1999. – С. 5 – 12.
14. Буроменський М. В. Щодо легітимності діючої сьогодні влади в Україні [Електронний ресурс] / М. В. Буроменський, А. П. Заєць // Юридичні акценти. – 2014. – Режим доступа : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

15. Buromensky M. The Status of the President in the System of Executive Power in the States of Central and Eastern Europe / M. Buromensky // The Round Table Conference "Ten years of the Democratic Constitutionalism in Central and Eastern Europe". – Lublin: Polish Association of Constitutional Law, 2001. – P. 275–292.

16. Burkovsky P. From Presidentialism to Parliamentarianism Strengthening or Weakening Democracy in Ukraine? [Електронний ресурс] / P. Burkovsky, O. Haran. – Режим доступу : http://csis.org/files/media/isis/pubs/pm_0412.pdf.

17. Егоров В. Г. Президентализм и парламентаризм в политических системах новых независимых государств [Електронний ресурс] / В. Г. Егоров // Политическая наука и современное общество: сб. науч. тр. – Вып. 4 / под ред. В. Г. Егорова. – М. : ИИУ МГОУ, 2013 – С. 4–25. – Режим доступа : <http://evestnik-mgou.ru/Books/GetBook/8>.

18. Zaznaev O. Understanding Semi-Presidentialism in Political Science: A Review of the Latest Debate [Электронный ресурс] / O. Zaznaev // World Applied Sciences Journal 30 (2): 195-198, 2014. – Режим доступа : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

19. Лихобабин В. А. Возможно ли в России делегированное законодательство [Электронный ресурс] / В. А. Лихобабин // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2004. – № 4. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhno-li-v-rossii-delegirovannoe-zakonodatelstvo>.

20. Конституция. Демократия. Парламентаризм. Материалы второго Международного парламентского форума. – М. : Издание Государственной Думы, 2014. – 192 с.

21. Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Литера», 1994. – 592 с.

22. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М. : Юрид. лит-ра, 1994. – 176 с.

23. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Х. : Факт, 1999. – 256 с.

24. Власихин В. А. Конституция США. Политико-правовой комментарий / В. А. Власихин, А. А. Мишин. – М. : Международные отношения, 1985. – 336 с.

25. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2003 від 25.12.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03>.

26. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – К. : Изд. Дом «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

27. Об изменении срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы: ФКЗ № 6 от 30 декабря 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_83180/#p23.

28. О внесении поправки в статью 90 Конституции Республики Узбекистан : Закон Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=2216248.

29. Президентские выборы в Узбекистане состоятся в 2015 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.12uz.com/news/show/official/8737/>.

30. Дуднік О. Роль президента в конституційному процесі: світовий досвід і пострадянські реалії [Електронний ресурс] / О. Дуднік. – Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/asambleya/rol_prez_v_konst_proc.php.

31. Зуйков А. В. Эволюция института президентства Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. В. Зуйков. – М., 2009. – 28 с.

32. Кравец И. А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. / И. А. Кравец ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – 584 с.

33. Мордвинова И. А. Проблема конституционно-правового выражения системы сдержек и противовесов [Электронный ресурс] / И. А. Мордвинова // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2008. – № 28. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/problema-konstitutsionno-pravovogo-vyrazheniya-sistemy-sderzhek-i-protivovesov>.

34. Чиркин В. Е. Глава государства. Сравнительно-правовое исследование / В. Е. Чиркин. – М. : Норма; Инфра-М, 2010. – 239 с.

35. Скуратов Д. Ю. Проблемы участия Президента Российской Федерации в правотворческом процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Электронный ресурс] / Д. Ю. Скуратов. – М., 2002. – 26 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/problemy-uchastiya-prezidenta-rossiiskoi-federatsii-v-pravotvorcheskom-protseesse#ixzz3OhfAkBan>.

36. Троицкий В. С. Делегированное законодательство / В. С. Троицкий, Л. А. Морозова // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 91–99.

37. Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.akorda.kz/ru/category/konstituciya>.

38. О нормативных правовых актах РК [Электронный ресурс] : Закон Республики Казахстан от 24 марта 1998 г. № 213-І. – Режим доступа : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009108.

39. Малиновский В. Л. Президент Республики Казахстан и Парламент Республики: взаимоотношения, система сдержек и противовесов. II Научное издание [Электронный ресурс] / В. Л. Малиновский. – Астана : Институт законодательства Республики Казахстан, 2005. – 53 с. – Режим доступа : <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b1043.pdf>.

40. Конституция Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=6351>.

41. О нормативных правовых актах Республики Беларусь [Электронный ресурс] : Закон РБ от 10 января 2000 г. № 361-З. – Режим доступа : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1837.

42. Василевич Г. А. Конституция. Человек. Государство. Серия: «ПРАВО» / Г. А. Василевич – Мн. : Право и экономика, 2010. – 261 с.

43. Макаров Г. В. Нормотворча діяльність глави держави: зарубіжний досвід та вітчизняна практика [Електронний ресурс] / Г. В. Макаров // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/10/2.pdf>.

Закоморная Е. А. О некоторых особенностях постсоветской модели системы сдержек и противовесов в контексте режима «управляемой демократии»: конституционно-правовой аспект.

Рассмотрена гипотеза о формировании постсоветского авторитаризма, выдвинутая зарубежными учеными. Освещены особенности регулирования отдельных элементов модели сдержек и противовесов в конституциях бывших республик Советского Союза. Определено влияние нарушения динамического равновесия системы сдержек и противовесов на установление режима «управляемой демократии» в постсоветских странах.

Ключевые слова: конституция, постсоветский авторитаризм, постсоветские страны, режим «управляемой демократии», система сдержек и противовесов.

Zakomorna K. O. About some features of the post-soviet model of checks and balances in the context of the “managed democracy” regime: constitutional and legal aspect.

The hypothesis of formation of the post-soviet authoritarianism nominated by foreign scholars has been considered. The features of the regulation of certain elements of the model of checks and balances in the constitution of the former Soviet Union have been clarified. The influence of the violation of the dynamic balance of the system of checks and balances in the “managed democracy” regime of post-soviet countries has been determined.

Key words: the constitution, the post-soviet authoritarianism, the post-soviet countries, the “managed democracy” regime, the system of checks and balances.

Надійшла до редколегії 13.02.2015 р.

Дмитро Володимирович Тимошенко,
аспірант
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.2:340.12

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРИЧИНА», «УМОВА» І «ВИПАДКОВІСТЬ» ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИННО- НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ

У статті досліджено теоретичний аспект змісту та значення понять «причина», «умова» і «випадковість» в теорії причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві. Здійснюється аналіз юридичної та філософської літератури з вивчення понять «причина», «умова» і «випадковість». Автор досліджує співвідношення понять «причина» і «умова».

Ключові слова: причина, умова, випадковість, причинність, причинно-наслідковий зв'язок.

Будь-яке наукове дослідження передбачає достеменне розуміння понять, якими оперує вчений. У теорії причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві необхідно чітко визначити зміст та співвідношення понять «причина», «умова» і «випадковість», оскільки це надасть можливість правильно інтерпретувати й застосовувати їх на практиці, безпомилково встановлювати наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку в тому чи іншому окремому випадку.

Неоднозначне вирішення в теорії причинно-наслідкового зв'язку має питання співвідношення понять «причина» та «умова». У філософії «причина – те без чого не було б іншого – наслідку. Первісно причина розуміється як предмет, який щось робить і щось викликає. Таке розуміння причини з необхідністю призводить до появи поняття сили як здатності речі (як причини) викликати дещо, тобто породжувати в результаті своєї діяльності зміни» [1, с. 365].

В. Ф. Берзін зазначає, що крім визначень причини, які збігаються з наведеним, є таке, що містить чітке розмежування причини та умов: під причиною будь-якого явища *В* частіше за все розуміється та необхідна умова, поява якої

за наявності інших необхідних умов викликає явище *B*, тобто робить сукупність передуючих явищ достатньою для виникнення явища *B* (умови називають достатніми для певної дії, якщо їх наявність неминуче викликає цю дію).

Це визначення дає можливість, по-перше, під причиною розуміти конкретний стан об'єкта. Так, палаючий сірник, піднесений до дерева, є причиною займання цього дерева. Щоб відбулося займання дерева, має існувати низка умов, які необхідні, але не достатні (самі по собі) для займання дерева (дерево, наприклад, повинне бути сухим, розколоте на тріски й т. ін.). З огляду на те, що ці умови існували й раніше, але не призводили до займання дерева, а додавання нової обставини (палаючого сірника) зумовило його займання, то цю обставину називають причиною займання [2, с. 39-40].

Аналогія можлива й у такому випадку: з гардеробу викрали шубу в той час, коли гардеробник відволікався і не наглядав за речами. Відволікання гардеробника є необхідною умовою, але не достатньою, оскільки саме по собі таке порушення трудових обов'язків, яке було і раніше, не призводило до втрати речей. І тільки з додаванням нової обставини – злочинної дії з боку крадія – зумовило викрадення шуби. Тому причиною в цьому випадку буде саме дії крадія.

По-друге, під наведене визначення причини можна підвести й поняття причини в узагальненому вигляді, як заведено в науці. Оскільки займання дерева може відбутися від палаючого сірника, сигарети, удару блискавки, можна зробити узагальнюючий висновок про загальне для всіх названих окремих випадків явище, яке і буде причиною для перелічених окремих випадків. Таким явищем є нагрівання дерева вище температури його займання, в результаті чого настає відповідна ланцюгова хімічна реакція. Нагрівання дерева вище температури його займання і є загальною причиною його займання [2, с. 40].

Н. М. Ярмиш вказує, що причина – це також одна з умов, тобто одна з обставин, як кажуть, «причетних» до настання тієї чи іншої події, які відіграють певну роль в її виникненні. Саме тому категорію умови завжди розглядають у співвідношенні з категоріями причини і наслідку. Але причина – це умова специфічна – яка породжує.

Причинність є генетична зумовленість явищ. Інші ж умови цією генетичною (породжуваною) властивістю по відношенню до конкретної події не володіють, а виступають лише «підмога» причини. Тому всі умови, крім причинних, називаються неспецифічними [3, с. 213].

Філософи пояснюють, що умовою можна назвати будь-яку обставину, від якої так чи інакше залежить щось. Немає нічого не обумовленого, як немає жодної обставини, яка сама не обумовлювала б щось інше. Тому абсолютно безглуздо говорити про умови взагалі. Будь-яка обставина є умовою не сама по собі, а лише по відношенню до тієї події, яка від неї залежить.

При цьому дослідники акцентують увагу на тому, що якщо суб'єкт виявить, що одне є умовою іншого (його існування, зміни), то це ще не означає, що він розкрив причину цього іншого. Пізнання залежності від якої-небудь умови є першим кроком до пізнання причини.

Інколи дослідники пишуть, що умови – це зовнішні обставини, які сприяють виникненню події, а причина постає як деякий внутрішній фактор. Але і поняття «зовнішнє» – «внутрішнє» відносні. Все залежить від обраної системи.

Обравши певну систему, в яку входять обставини, які нас цікавлять, ми виявимо, що всі умови, в тому числі й ті, що породжують (причина), знаходяться «всередині» цієї системи, оскільки вона і виділена нами саме за цією ознакою [3, с. 214].

Н. М. Ярмиш вказує, що практично всі філософи, які висловлюються з приводу проблеми співвідношення причини і умови, згадують концепцію Джона Стюарта Мілля, який категорично заперечував проти того, щоб «давати назву причини» тільки одній з умов. Він трактував причину як «загальну суму умов» події [3, с. 215].

Т. Гоббс, як і Мілля, видзначав, що причина – це сума всіх умов, необхідних для настання відповідного явища, і кожної із них окремо [4, с. 10].

Теорія, яка ототожнює причину із сумою необхідних умов, а по суті «яка розчиняє» причину в умовах і стирає всяку межу між ними, отримала назву кондіціоналізму. Цілком можна погодитися з М. О. Князевим і багатьма іншими авторами, що таке тлумачення причини ні на крок не просуває нас до пізнання конкретних причинних зв'язків, розв'язання поставлених самим життям завдань [3, с. 215].

Особливо гострій критиці піддавався тезис Мілля, що в причину входять і «заперечні умови», тобто відсутність деяких факторів. Так, Я. Ф. Аскін пише, що одним із характерних випадків, що показують відмінність причини і умови, є виникнення подій у відсутність чого-небудь. Скажімо, хворий помирає у зв'язку із відсутністю медичної допомоги. Останнє нерідко називають причиною загибелі, але це не точно. Причиною загибелі буде захворювання, а відсутність медичної допомоги – умова загибелі [3, с. 215].

Проте концепція Дж. Ст. Мілля має серед філософів своїх прихильників. Причину як сукупність умов тлумачить, зокрема, В. Н. Сагатовський. Весь комплекс таких необхідних умов називають іноді достатньою умовою [3, с. 215-216].

В. Б. Малінін зазначає, що поняття причинності відображає той факт, що подія виникає тоді, коли виникає складна система умов. Таким чином, вказуючи якусь одиничну подію як причину іншої, дослідник фактично вибирає один елемент із системи, тоді як кожен інший так само необхідний для виникнення наслідку [4, с. 11]. Далі він доходить висновку: «Правильно, що зміна предмета визначається сукупністю умов. Проте неправильно на основі цього робити висновок, що всі умови відіграють однакову роль у цій зміні» [4, с. 12].

Розглядаючи дисертацію В. Б. Малініна, Н. М. Ярмиш пише: «Для В. Б. Малініна причиною тієї чи іншої події є все те, що хоч якимось чином з цією подією пов'язано: «Причина – одна із необхідних умов, якою б малозначною вона не була, і в якому б віддаленому зв'язку із наслідком не знаходилось». Складається враження, що причини і умови В. Б. Малінін

принципово не розмежовує, про що свідчить наступна думка: «...Виокремлювати одну з умов як переважну під особливим титулом «причина» уявляється простим пережитком антропоморфного мислення». Підставою для такого ствердження, з точки зору В. Б. Малініна, є відоме положення, що «кожне явище знаходиться у найрізноманітніших залежностях». Здається, такий аргумент – не зовсім коректний, оскільки один і той же масштаб застосовується тут до різних систем. По відношенню до різних подій одне й те ж явище, дійсно, може бути і умовою, і причиною. Для однієї конкретної події це явище або умова, або причина, а не те й інше одночасно» [3, с. 221-222].

Можна погодитися, що найбільш відповідає філософським поглядам уявлення, що причина і умови – це різні детермінуючі фактори. При тому, що все у світі пов'язано і взаємообумовлено, серед всіх цих зв'язків виокремлюють породжуючі – причинні, та всі інші – не породжуючі. До останніх належать і зв'язки зумовлення, які можуть сприяти дії причини, але без неї породити явище, відносно якого вони встановлюються, не здатні [3, с. 223].

Відмінність умов дії причини від самої причини може бути чітко усвідомлено тільки тоді, коли встановлюється відмінність між глибшими (суттєвими) і такими, що лежать на поверхні (привхідними), зв'язками. М. Ферворн стверджував, що причиною називають ту з умов, яка здається важливішою [5, с. 135].

Л. Д. Донська вказує, що Б. С. Українцев чітко розрізняє причини та умови, стверджуючи, що причина – породжуючий фактор стосовно події – наслідку, а не просто умова, що визначає (в розумінні встановлення меж) появу події – наслідку. Умови – це внутрішні зв'язки предмета і зовнішні фактори, які утворюють середовище, в якому можливий розвиток причинних явищ і зв'язків. Також розрізняє причини та умови німецький філософ соціалістичної доби Г. Кребер. Проте водночас він зазначав, що будь-який стан, зміна, розвиток матеріальних об'єктів ніколи не визначається виключно їх причинами або виключно їх умовами (у власному розумінні), а завжди тими та іншими разом, оскільки вони складають діалектичну суперечність та існують тільки в єдності своїх протилежних характеристик. Взяті окремо від більш істотних причинних факторів умови, самі по собі не можуть породити наслідок. Але вони обумовлюють перетворення потенціальної можливості, що міститься в причині, на дійсність, що і визначає їх включення до складу причинної підстави. При цьому причинна підстава визначається як сукупність всіх обставин, за наявності яких настає певний наслідок. Тут вживається вже інше поняття – «причинні фактори», що включає в себе як причини, так і умови, а разом вони утворюють причинну підставу [6, с. 32-33].

На думку К. К. Горінова, фактором можна вважати і причину, і умову (необхідну і супутню), і явище, яке перебуває у функціональному зв'язку. А. Ф. Зелінський, визначаючи, що фактор є рушійною силою процесу детермінації, відзначає, що серед факторів того чи іншого явища необхідно розрізняти безпосередню (спеціальну) причину та умову. Причина в такому вузькому розумінні є вирішальним, активним фактором, який містить у собі

реальну можливість певного наслідку, а умова є відносно пасивним фактором, що впливає на розвиток причинного зв'язку, але не породжує наслідку. Умова виконує роль каталізатора процесу: без наявності необхідних умов не настане і наслідок [7, с. 33].

Нелегким є питання випадковості в теорії причинно-наслідкового зв'язку. Як вважає Н. М. Ярмиш, загальноприйнятий, фактично незаперечний принцип причинності полягає в такому: кожне явище, подія, кожен процес має свою причину. З цього логічно випливає, що і ті події, які ми називаємо випадковими, також причинно зумовлені. А спричинення пов'язують з поняттям необхідності. Виходить, що випадковість також необхідна. А це, на перший погляд, дуже схоже на глухий кут.

Є серйозні підстави вважати, що більшість людей схильні тлумачити випадковість як невизначеність, як обмеженість пізнавальних можливостей людини: випадкове – це те, чого ми не можемо достовірно передбачити, оскільки не знаємо, з яких причин воно відбувається [3, с. 149-150].

Атомісти правильно зауважили, що про випадковість не можна говорити як про безпричинність. Для атомістів випадковість суб'єктивна, випадкове те, причину чого ми не знаємо. Але оскільки ця причина існує, то випадковість уявна. Демокріт стверджує, що посилення на випадок – прояв лінощів думки, відмова від пошуку причини. Зводячи необхідність до причини і розуміючи, що все, що здається випадковим, тобто безпричинним, має причину, атомісти відкинули випадковість [8, с. 189].

Щодо французьких матеріалістів XVIII ст., то як в античності, так і в Новий час матеріалістична думка притримувала поняття універсальної, абсолютної необхідності, заперечуючи безпричинні явища. Останні традиційно називались випадковими, і поняттю «випадковість» було протиставлено поняття «необхідність». Перше кваліфікувалося матеріалістами як хибне, а реальність випадку, або випадковості, категорично заперечувалося. Їх спільним переконанням була думка, що термін «випадок» означає у дійсності лише людське незнання причин явищ. Згідно з Гольбахом, «випадок... позбавлене сенсу слово... ми приписуємо випадку всі явища, зв'язки яких з їх причинами не бачимо. Таким чином, ми користуємося словом «випадок», щоб приховати наше незнання природних причин, що виробляють спостережувані нами явища невідомими нам способами...» [9, с. 85-86].

Юм, як і Гольбах, враховував наявність у понятті «випадковість» трьох різних значень: 1) безпричинність, яка, на переконання Гольбаха, не існує, або, як схильний був вважати Юм, навряд чи існує; 2) зумовленість, з точки зору Гольбаха, невідомими або практично неозорими, а на думку Юма – непізнаними причинами; 3) зумовленість причинами, незначними за характером. Третій вид випадковості визнається Гольбахом і допускається Юмом, але ні той, ні інший не піддали його аналізу в плані зіставлення з необхідністю в сенсі суттєвого.

Перший вид випадковості, згідно з Юмом (він вважає його породженням від «недосконалості досвіду»), і другий її вид (виникає від «прихованої протидії

різних причин») зводяться по суті справи до випадковості в сенсі зумовленості причинами, яких ми не знаємо. Але інколи в Юма зустрічаються також і формулювання, які нагадують про випадковість у значенні (3) [5, с. 159].

У Філософському енциклопедичному словнику зазначається, що випадок – настання непередбаченої події й особливо її непередбачуваний заздалегідь збіг з іншими подіями. Те, що часто зображується як випадок, взагалі є ланцюгом непізнаних або недостатньо добре пізнаних причин і наслідків, ... мислима і така позиція, з точки зору якої немає ніяких випадковостей [1, с. 418].

Н. М. Ярмиш наголошує: «Ми ніяк не можемо погодитися з колегами юристами, які стверджують, що начебто розуміння випадковості виключно як непізнаної необхідності, «неможливості передбачення» деяких подій – це і є «сучасна доктрина». Це, на наш погляд, поспішний висновок» [3, с. 150].

Підхід до випадковості, як до чогось другорядного, нетипового, необов'язкового, не сумісного з внутрішньою сутністю досліджуваного процесу, дійсно, ще недавно був поширений виключно широко [Там само, с. 152]. Проте багато дослідників піддають сумнівам коректність таких визначень випадковості [Там само, с. 153].

Ю. В. Сачков зовсім не заперечує, що випадковість розуміють у різних значеннях. Він вказує, що з точки зору раніше вироблених уявлень про жорстко детермінований світ випадковість розглядалась або як дещо несуттєве, другорядне, побічне, або як просто непередбачуване в досліджуваних процесах унаслідок їх складності [10, с. 106].

Н. М. Ярмиш вважає, що найбільш доступною для розуміння тлумачення випадковості є робота Ю. В. Сачкова «Про сучасні узагальнення категорії випадковості», де автор наголошує, що випадковість має і онтологічний статус (у цьому також мало хто сумнівається). Але якщо випадковість усе ж існує об'єктивно, безвідносно до глибини людських знань, то потрібно виробити її визначення, яке чітко відображає і такий аспект [3, с. 159-160].

Ю. В. Сачков вважає, що природа випадковості нерозривно пов'язана з уявленнями про поняття незалежності: «Уявлення про незалежність використовуються доволі широко і перш за все означають визнання наявності особистого початку в об'єктах і систем, визнання їх самоцінності... Саме через уявлення про незалежність найглибше розкривається зміст категорії випадковості. Тим самим можна казати, що уявлення про незалежність не протистоїть випадковості, а, навпаки, поглиблюють наші знання про випадковість, визначаючи фактично її сутність. Дещо є випадковим, якщо воно не залежить і не визначається розглядуваним оточенням і його закономірностями» [10, с. 106].

Н. М. Ярмиш зазначає, що, посилаючись на численні джерела, Ю. В. Сачков демонструє, що у філософії визнано: незалежність – це таке ж фундаментальне явище природи, як і взаємозалежність, вона виражає суттєвий аспект структурної організації матеріального світу. Незалежність, пояснює він, проявляється в масових явищах, в системах, утворених великою кількістю елементів. Кожен із них у такій системі розглядається як випадковий, оскільки між елементами відсутні прямі, безпосередні залежності один від одного [3, с. 160].

Важливо відзначити, що кожний очікуваний конкретний випадок залишається «випадком» у двох значеннях. По-перше, в онтологічному – він не визнається ніякими іншими в даній множинності. По-друге, у гносеологічному (те ж саме в інших джерелах називають «психологічним») – кожен конкретний випадок, що б не було відомо по відношенню до його розподілу як представника свої підмножинності, все одно залишається в цих умовах непередбачуваним (теорія вірогідності по самому своєму призначенню тільки з такими обставинами і має справу). Статичний закон зовсім не передбачає, що відбудеться в кожному конкретному випадку.

Н. М. Ярмиш вбачає, що важливим висновком, який міститься в роботі Ю. В. Сачкова, є те, що він наводить вагомі заперечення проти розуміння випадкової події як чогось зовнішнього, побічного по відношенню до явища і тому не пов'язаного з його внутрішньою сутністю. Дійсно, якщо розуміти випадок як елемент певної системи, як те, що входить до її структури, то необхідно визнати, що він якраз і визначає внутрішню сутність цієї системи як об'єкта дослідження.

Якщо погодитися з таким підходом, то доволі легко зрозуміти і те, що без відповідної підготовки здається «ребусом», а насправді доволі узгоджується із діалектичними уявленнями. Все у світі випадкове при тому, що кожна випадковість необхідна. Стає зрозумілим, що мають на увазі багато авторів, виділяючи ту обставину, що будь-яка необхідність існує у випадковій формі – здійснюється лише у безлічі випадковостей, а кожна випадковість є одним із проявів необхідності. Необхідне здійснюється у випадковому через імовірність [3, с. 163-164].

Отже, з огляду на наведені дослідження можна дійшли висновку, що в трудовому праві необхідно розмежовувати поняття «причина» і «умова». Видається слушною думка науковців, які вважають за неможливе ототожнювати ці поняття. Хоч у певному сенсі причина – це умова, проте ця категорія наділена особливими сутнісними властивостями: активністю, вирішальністю, генетичною (породжуваною) властивістю, є останньою обставиною, що породжує наслідок, містить у собі реальну можливість наслідку. Умови – це відносно пасивні фактори, які сприяють виникненню причини, але без неї породити явище, по відношенню до якого вони встановлюються, не здатні. Вважаємо хибним визначення причини як загальної сукупності умов, оскільки, як правильно аргументує М. О. Князев, у такому разі неможливо знайти конкретний, той, що нас цікавить, причинно-наслідковий зв'язок.

На основі аналізу різних наукових уявлень щодо поняття «випадковість» можна дати таке його визначення – це те, чого не можна достовірно передбачити і що не виникає безпричинно. Важливим моментом для вирішення практичних питань, пов'язаних з наявністю або відсутністю причинно-наслідкового зв'язку в конкретних випадках у трудовому праві, є розуміння цього поняття. Ми солідарні з Н. М. Ярмиш і Ю. В. Сачковим, які вважають, що не можна погодитися з колегами юристами, які стверджують, що випадковість –

це виключно непізнана необхідність, неможливе передбачення деяких подій. Випадковість має як гносеологічний, так і онтологічний статус. Погоджуючись з Ю. В. Сачковим, доходимо висновку, що випадковість пов'язана з незалежністю, все у світі випадкове; при тому, що кожна випадковість необхідна, будь-яка необхідність існує у випадковій формі – здійснюється лише у безлічі випадковостей, а кожна випадковість є одним із проявів необхідності.

Список літератури:

1. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
2. Берзин В. Ф. О разграничении понятий «причина» и «условие» при экспертном исследовании причинной связи явлений / В. Ф. Берзин // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища шк., 1982. – Вып. 25. – С. 39–43.
3. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н. Н. Ярмыш ; под науч. ред. В. В. Сташиса. – Х. : Право, 2003. – 512 с.
4. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В. Б. Малинин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
5. Нарский И. С. Философия Давида Юма / И. С. Нарский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 357 с.
6. Донська Л. Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право» / Л. Д. Донська. – О. : Б. в., 2006. – 181 с.
7. Біленчук П. Д. Генезис злочинності: детермінація та причинність / П. Д. Біленчук [та ін.] // Економіка, фінанси, право. – 2010. – № 10. – С. 32–36.
8. Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней философии : учеб. пособие / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1981. – 374 с.
9. Кузнецов В. Н. Французский материализм XVIII века / В. Н. Кузнецов. – М. : Мысль, 1981. – 303 с.
10. Сачков Ю. В. Эволюция учения о причинности / Ю. В. Сачков // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 101–118.

Тимошенко Д. В. Содержание и значение понятий «причина», «условие» и «случайность» для исследования причинно-следственной связи в трудовом праве.

В статье проводится теоретическое исследование содержания и значения понятий «причина», «условие» и «случайность» в теории причинно-следственной связи в трудовом праве. Осуществляется анализ юридической и философской литературы по исследованию понятий «причина», «условие» и «случайность». Автор исследует соотношение понятий «причина» и «условие».

Ключевые слова: причина, условие, случайность, причинность, причинно-следственная связь.

Tymoshenko D. V. The content and meaning of «cause», «condition» and «chance» for research of cause-effect relation in labour law.

The theoretical research of the content and meaning of notions «cause», «condition» and «chance» in the theory of causation in labor law is provided in the article. The analysis of legal and philosophical literature on research of the notions «cause», «condition» and «chance» is carried out. The author explores the relation of notions «cause» and «condition».

Key words: cause, condition, chance, causation, cause-effect relation.

Надійшла до редколегії 18.12.2014 р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Анатолій Павлович Гетьман,
д-р юрид. наук, професор
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
академік НАПрН України,
м. Харків

УДК 349.6:504.7

ЕКОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті зазначається, що глобалізація світу і нинішній його розвиток у всіх, у т. ч. й екологічній, сферах – це реальні факти. Під їх впливом відбувається трансформація відповідних функцій держави і, в першу чергу, екологічної. Її мета повинна полягати в підпорядкуванні суспільства екологічному імперативу, трансформація сутності держави з абсолютною цільовою та функціональною їх спрямованістю всієї діяльності на реалізацію цього імперативу.

Ключові слова: екологічна функція, глобалізація, охорона довкілля, екологічне законодавство, міжнародні екологічні стандарти.

Забезпечення права власності Українського народу на природні ресурси, раціонального природокористування, охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки визнається одним із стратегічних напрямків державної політики України в умовах інтеграції до Європейського Союзу. Її правові засади знайшли своє безпосереднє відображення в Конституції України (статті 13, 14, 16, 50, 66, 85, 106, 116, 119), законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах екологічного спрямування (закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про екологічну мережу»,

«Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд», «Про ядерну енергетику та радіаційну безпеку», Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс про надра та ін.), міжнародних конвенціях та договорах, які у визначеній ст. 9 Конституції України спосіб є частиною національного екологічного законодавства (Конвенція ООН про біологічне різноманіття, Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані, Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат та ін.).

До основних екологічних пріоритетів належать: гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля; поліпшення екологічного стану басейнів рік України та якості питної води; стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах; будівництво нових та реконструкція діючих потужностей очисних каналізаційних споруд; запобігання забрудненню Азовського та Чорного морів і поліпшення їх екологічного стану; формування збалансованої системи природокористування та адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, заповідна справа.

Слід констатувати, що Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» першопричиною екологічних проблем України визначає: успадковану структуру економіки з переважною часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов; зношеність основних фондів промислової і транспортної інфраструктури; існуючу систему державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій; недостатню сформованість інститутів громадянського суспільства; недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; недотримання природоохоронного (екологічного) законодавства.

Саме з урахуванням таких умов важливого значення набуває екологічна функція держави, яка постійно імплементується та видозмінюється під впливом глобалізаційних процесів, що характеризують світовий устрій.

Глобалізація як всесвітній процес, що об'єднує національні соціально-економічні утворення в єдину світову економічну й суспільну систему, в контексті екологічного права має певні об'єктивні підстави. До таких, насамперед, належать потреби світового співтовариства в послідовному, ефективному й своєчасному вирішенні глобальних екологічних проблем, пов'язаних, зокрема, із зміною клімату, руйнуванням озонового шару, збереженням біологічного різноманіття, хімічним забрудненням довкілля, включаючи випадання кислотних дощів, опустелюванням, скороченням

природоресурсного потенціалу та ін. Гострота цих проблем досягла такого ступеня, що вчені у багатьох країнах світу вже обґрунтовують необхідність їх вирішення для виживання людства [4, с. 59].

Діяльність людини в останні п'ятдесят років завдала непоправної шкоди нашій планеті. Таким є вердикт авторів найбільш великомасштабного в історії дослідження екосистеми Землі – Millennium Ecosystem Assessment. Наведемо деякі цифри. У період 1970 – 2005 рр. різноманітність форм життя на планеті скоротилася на 30 %. Споживання прісної води зросло у два рази, а в деяких регіонах на 20 % більше перевищило обсяг її виробництва. У деяких акваторіях кількість риби зменшилась у сто разів через інтенсивну промислову рибну ловлю.

Як стверджують експерти, три чверті населення планети живе в країнах, де споживання настільки високе, що екосистеми просто не встигають відновлюватися. Таким «екологічним боржникам» доводиться запозичувати ліс, воду та інші природні ресурси в інших країн, часом на шкоду своїм «кредиторам». «Якщо наш попит на ресурси Землі буде зростати такими ж темпами, то до середини 2030-х років для задоволення всіх наших потреб знадобляться дві таких планети», – заявив генеральний директор Всесвітнього фонду дикої природи Джеймс Ліп. На його думку, на сьогодні людство на рік використовує в 1,5 рази більше ресурсів, ніж природа може відновити. Продовження такої практики загрожує згубними екологічними наслідками. Але сучасна структура світової економіки не дозволяє змінити ситуацію на краще. На початку 1960-х років люди на планеті впродовж року використовували тільки дві третини екологічних ресурсів, які відновлювала природа. Забруднення навколишнього середовища в основному поглиналося світовим океаном і лісовим масивом Землі. Але вже в 1970 р. було зафіксовано екологічний борг. Тоді людство взяло у природи 2 дні у борг, тобто воно використало всі 100 % природних ресурсів, які відновлює природа впродовж одного року, до 29 грудня. На початку 2000 р. баланс здатності планети до самоочищення від «отруйного дихання» людини припадав на жовтень, а у 2013 р. – вже на середину серпня [7, с. 4–6].

Не можна говорити, що людство не стурбоване цими проблемами. Проводяться міжнародні конференції, приймаються різні обмежувальні закони. Але найбільш успішно ці проблеми можуть вирішуватися тільки спільними зусиллями усіх держав. При цьому найважливішим потенційно ефективним інструментом їх вирішення має стати механізм реалізації екологічної функції держави.

Екологічна функція як одна з основних функцій держави є результатом трансформації функції охорони навколишнього середовища (функції охорони навколишнього природного середовища, функції охорони природи, природоохоронної функції та ін.). Питання про час її становлення як самостійної функції держави досить докладно обговорювалося в 60 – 80-х рр. ХХ ст.

Наприклад, Ю. І. Тютєкін вважав функцію керівництва природоохористуванням об'єктивно властивою державі з моменту його виникнення [15, с. 52]. Наявність функції охорони навколишнього середовища у державі з моменту її утворення обґрунтував і Ю. С. Шемшученко, зазначаючи, що «функція охорони навколишнього середовища як об'єктивна категорія існує незалежно від її визнання» [16, с. 25, 31].

Саме 70-ті рр. ХХ ст. стали роками визнання функції охорони навколишнього середовища (функції забезпечення сприятливого навколишнього природного середовища, функції охорони природи, функції охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, природоохоронної функції) як однієї із самостійних функцій держави. Правознавці-екологи І. І. Берггольцас, В. С. Броновец, О. А. Кичатова, Ю. Б. Кравченко однозначно висловилися на користь даної позиції [2, с. 148–158; 5; 9, с. 3–11; 11].

Один із фундаторів екологічного права, О. С. Колбасов, аналізуючи завдання держави з охорони природи та забезпечення раціонального використання природних ресурсів, а також чинне законодавство відповідного періоду, робить висновок про достатність підстав для того, щоб розглядати охорону навколишнього природного середовища як самостійну основну функцію соціалістичної держави [10, с. 60]. Теоретична узгодженість позицій багатьох правознавців у зазначеному питанні була обумовлена безсумнівним посиленням природоактивної діяльності держави, що мала місце в 60 – 70-х рр. ХХ ст.

Такими є теоретичні й практичні передумови виділення в подальшому нової екологічної функції держави. У науковій літературі називається п'ять умов виникнення цієї функції. Як пише М. М. Меркулов, для цього «необхідна наявність: 1) держави; 2) відповідної протофункції; 3) дисбалансу екосистеми, що зачіпає інтереси соціуму, який виникає в результаті зміни якості довкілля, що загрожує стану здоров'я суспільства і не дозволяє підтримувати комфортний рівень його життєдіяльності; 4) рівня суспільної свідомості, достатнього для розуміння екологічних проблем; 5) відсутність у держави можливості відмовитися від вирішення проблем, що виникають унаслідок дисбалансу екосистеми». Він вважає, що всі п'ять умов одночасно з'явилися в 60-х рр. ХХ ст. й екологічна функція в сучасному вигляді оформилася саме в цей час [13, с. 105, 113]. Але окрім зазначених, в юридичній літературі вказують на ще одну необхідну умову формування екологічної функції держави – спроможність держави її реалізовувати, зокрема матеріально-технічні, правові, організаційні та інші передумови [8, с. 139].

В юридичній літературі наукове поняття «екологічна функція» визначають по-різному. Одні вчені вважають, що це діяльність держави у сфері взаємодії суспільства і навколишнього природного середовища, що виражається у захисті й збереженні природних ресурсів, їх відтворенні та поліпшенні, а також у раціональному використанні [3, с. 12]. На думку інших

вчених, екологічна функція держави – це самостійний і окремий напрямок його діяльності, який пов'язаний з розпорядженням в інтересах суспільства природними ресурсами й забезпечує екологічну безпеку, сталий економічний і соціальний розвиток держави, раціональне природокористування та охорону природних об'єктів, захист конституційних прав громадян на сприятливе для життя і здоров'я довкілля [14, с. 7].

А. С. Шестерюк виділяє два важливих змістовних напрямки в екологічній функції: 1) забезпечення збалансованого співвідношення екологічних та економічних інтересів суспільства; 2) надання необхідних гарантій для реалізації та захисту прав людини на сприятливе для життя навколишнє середовище [11, с. 27]. На думку М. М. Бринчука, зміст екологічної функції держави становить діяльність з розпорядження в інтересах держави і суспільства природними ресурсами, що знаходяться у власності держави, а також діяльність, спрямована на забезпечення раціонального використання природних ресурсів з метою попередження їх виснаження, охорону навколишнього середовища від деградації її якості, охорону екологічних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб [6, с. 60]. Також існує безліч інших доктринальних визначень екологічної функції держави, які у своїй сукупності надають уявлення про основне її цільове призначення – забезпечити науково обгрунтоване співвідношення економічних та екологічних інтересів суспільства для створення механізму реалізації екологічної безпеки, раціонального природокористування, відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, забезпечення та захисту конституційних екологічних прав громадян (права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, отримання екологічної інформації, відшкодування екологічної шкоди та ін.).

Усе це робить екологічну функцію держави винятково важливою як для національного, так і світового розвитку економіки, фінансів, соціальної структури, політики, культури, особливо в умовах глобалізації як процесу інтенсивного розширення і поглиблення контактів, зв'язків, взаємодії різних країн в економічній, політичній, культурній та інших сферах.

Сучасна форма глобалізації, тобто об'єднання ринків, підприємств, фінансів, культур, а також потоків інформації – це створення всесвітнього суспільства в тому вигляді, в якому воно ніколи не існувало раніше. Головна ознака нової епохи – держави і народи стають все більш залежними один від одного. Жодна нація, жодна держава не може жити сама по собі, не враховуючи інтереси інших націй і держав.

Цьому процесу було приділено особливу увагу на Конференції ООН з екології на рівні глав держав і урядів, що відбулася в Копенгагені у грудні 2010 р. На конференції наголошувалося, що необхідні заходи з охорони навколишнього природного середовища інколи не запроваджуються не тільки через незнання або з егоїзму, але й через так звану «тактику безквиткового

пасажира» деяких країн, які нічого не роблять, наприклад, для скорочення викидів парникових газів в атмосферу, а розраховують на те, що викиди скоротять інші, помилково при цьому забуваючи, що атмосфера – це природний ресурс, який не має державних кордонів [7, с. 15].

Дійсно, екологічні проблеми, що мають за багатьма показниками планетарне значення, зачіпають інтереси міжнародного співтовариства. Вони могли б вирішуватись як в його інтересах, так і, відповідно, в інтересах національних держав. Тим часом забезпечення матеріально-сировинними й енергетичними ресурсами в умовах глобалізації орієнтоване на лідируючі країни, на їх транснаціональні корпорації – тобто провідних акторів транскордонної ринкової діяльності. Останні нерідко ігнорують правила раціонального використання природних ресурсів, забруднюють природне середовище величезними обсягами відходів виробництва і споживання, в інший спосіб, у т. ч. такими, що являють собою крайню – на рівні недалекого майбутнього – загрозу знищення екосистем, роблячи реальністю глобальні катастрофи типу «парникового ефекту», потепління клімату та ін.

Наявність зазначених проблем та їх гострота зумовили припущення, озвучені в юридичній літературі, про необхідність виділення такої нової функції держави, як регулювання глобальних проблем людства, пов'язаної з вирішенням питань, що виникають всередині держави, але в силу своєї значущості та поширеності вимагають спільних зусиль держав, об'єднаних для розв'язання проблем загальнопланетарного характеру. Таку самостійну зовнішню функцію держави, як спільне з іншими державами вирішення глобальних енергетичних, демографічних й, особливо, екологічних проблем сучасності, виділяють багато з учених-правознавців [12, с. 224; 1, с. 8].

Процеси глобалізації в екологічній сфері зумовлюють необхідність наявності нових єдиних центрів з прийняття рішення і, відповідно, влади для багатьох секторів (суб'єктів) сучасних міжнародних відносин. В іншому випадку реальністю стане положення, при якому не держави, а транснаціональні та мультинаціональні корпорації відіграватимуть провідну роль у всіх сферах господарської діяльності й при цьому ігноруватимуть екологічну складову держав. Тому без формування єдиного центру управління досягти позитивних результатів розвитку глобалізованої екології навряд чи можливо.

Таким чином, глобалізація світу й нинішній його постглобалізаційний розвиток у всіх, в т. ч. й екологічній, сферах – це реальні факти. Під їх впливом відбувається трансформація відповідних функцій держави і, в першу чергу, екологічної. Однак трансформуватися вона повинна аж ніяк не в напрямку послаблення функцій національних держав. Цілі оптимальної її реалізації обумовлюють лише можливість добровільної передачі деяких питань у відання компетентних міжнародних органів та організацій. При цьому державний суверенітет таких країн має зберегтися в повному обсязі, зокрема права держав на вільний вихід з такого роду угод і договорів, у т. ч. екологічної спрямованості.

З урахуванням наявних реалій значимість екологічної функції держави повинна зрости до рівня всеосяжної, що визначає суть її діяльності з подальшим переходом людства до іншої, нової цивілізації, яка не просто мала б на меті вирішення завдання дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища та його ресурсів, але й докорінно змінювала б сам імператив існування держави як такої, що призначена для збереження універсальної екосистеми. Майбутня нова цивілізація повинна йменуватися «екологічною цивілізацією».

Створення нової екологічної цивілізації має відбуватись з урахуванням того, що традиційні моделі суспільно-політичного, економічного та соціального устрою, які вже склалися, будуть трансформуватись в нові моделі, що реалізують екологічну функцію на основі як часткового збереження традиційних цінностей, так і створення нових. У зв'язку з цим необхідне подолання споживчої парадигми функціонування суспільства і формування нових якостей людини в екологічних правовідносинах.

В умовах глобалізаційних процесів екологічна функція повинна модернізувати свій діапазон впливу на збереження пріоритетів екологічної домінанти в діяльності держави. При цьому вона має поєднувати в собі такі базові інститути:

– законодавчі – розширення сфери регулювання екологічних відносин з орієнтацією на стандарти й нормативи держав Європейського Союзу, особливо у разі високого ризику, для виконання міжнародних зобов'язань та забезпечення єдиних правил;

– ринкові – розроблений державою механізм (інструментарій) з метою зробити виробників і споживачів чутливими до відповідального використання природних ресурсів, запобігання забрудненню та відходів, поглинання зовнішніх екологічних витрат за допомогою застосування економічних і фінансових стимулів та обмежень, громадянської відповідальності та встановлення таких цін, щоб екологічно сприятливі товари і послуги не опинилися на ринку в невідгідному становищі у порівнянні з забруднюючими або марнотратними конкурентами;

– горизонтальні (підтримуючі інститути) – тобто поліпшені базові й статистичні дані, наукове дослідження та технологічний розвиток (нові менш забруднюючі технології, а також технології та методи для вирішення поточних екологічних проблем), покращене секторальне та просторове планування, інформування і просвіта громадськості та споживачів, професійно-технічна освіта і навчання;

– фінансові механізми (крім бюджетних ліній) – повинні мати прямі екологічні цілі й підтримувати поліпшення навколишнього природного середовища, прагнути до високого рівня захисту, заснованого на принципі попередження та профілактичної діяльності з урахуванням різноманітності ситуацій в різних регіонах, і бути інтегрованими у визначення й виконання інших функцій.

У даному контексті необхідно забезпечити, щоб усі фінансові операції були якомога більш чутливими до екологічних вимог і відповідали не лише фінансовому, а й екологічному законодавству.

Таким чином, мета екологічної функції держави в новому глобалізованому вимірі повинна полягати в підпорядкуванні суспільства екологічному імперативу, трансформація на цій основі сутності держави з абсолютною цільовою та функціональною спрямованістю всієї діяльності на реалізацію цього імперативу при збереженні умов життєдіяльності людства з одночасним вирішенням комплексу завдань національного й міжнародного характеру. На національному рівні: раціональне планування, що передбачає збереження цінних регіонів, включаючи території та об'єкти природно-заповідного фонду та ландшафти, поліпшення міської структури та комунікацій, а також оптимізацію ефективності енергетики і транспорту; контроль за промисловим забрудненням за допомогою використання дозволів на планування, ліцензій на емісії, скиди та види діяльності, прямого доступу до екологічної інформації; управління поведінкою з відходами шляхом підтримки суворого порядку ранжирування як для ослаблення проблем розпорядження відходами, так і збереження енергії та сировини; внутрішній екологічний аудит.

На міжнародному рівні такими завданнями мають стати: всіляке заохочення міжнародної кооперації та поділу тягаря витрат на інтенсивні дослідження з метою вдосконалення оцінки якості навколишнього природного середовища; систематичний аналіз застосування екологічних програм; обмін інформацією про передову практику імплементації законодавства ЄС та інших держав; вдосконалення процедур правозастосування, інспекції, моніторингу екологічного законодавства в державах світового співтовариства та ін.

Вирішення таких завдань – це можливість кардинально змінити ситуацію в екологічній сфері в напрямку забезпечення рівноваги в системі «природа – суспільство – людина» й необхідності екоцентричної орієнтованості держави при використанні відповідних ресурсних складових – правових, організаційних, матеріальних, фінансових, наукових та деяких інших.

Список літератури:

1. Аубакиров-Джолдасбеков А. А. Функции государства в области регулирования глобальных проблем человечества: теоретико-правовые аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. А. Аубакиров-Джолдасбеков. – Алматы, 2009. – 28 с.
2. Бергхольцас И. И. Внешняя природоохранительная деятельность Советского государства / И. И. Бергхольцас // Современная экологическая ситуация: о некоторых философско-правовых проблемах. – Рига : Зинатне, 1978. – С. 148–158.
3. Бобылев А. И. Вопросы общей теории экологического права / А. И. Бобылев, С. А. Балашенко. – Мн. : Изд-во «Университетское», 1991. – 100 с.
4. Бринчук М. М. Концепция развития экологического законодательства Российской Федерации / М. М. Бринчук. – СПб. : Изд-во юрид. ин-та. – 2009. – 168 с.

5. Броневец В. С. Охрана природы – функция Советского социалистического общенародного государства (правовой аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. С. Броневец. – Л., 1980. – 25 с.
6. Брынчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды): учеб. / М. М. Брынчук. – М. : Юрист, 1998. – 688 с.
7. Гетьман А. П. Правовые проблемы экологической политики Европейского союза и Украины: монография / А. П. Гетьман, В. И. Лозо. – Х. : Право, 2014. – 280 с.
8. Карпович Н. А. Экологическая функция государства : в 2 ч. Ч. 1. / Н. А. Карпович. – Мн. : РИВШ, 2011. – 294 с.
9. Кичатова О. А. Природоохранительная функция социалистического государства / О. А. Кичатова // Проблемы правовой охраны окружающей среды в СССР. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 197 с.
10. Колбасов О. С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР / О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1976. – 230 с.
11. Кравченко Ю. Б. Охрана окружающей природной среды как функция Советского государства : автореф. дис. ...канд. юрид. наук / Ю. Б. Кравченко. – Л., 1978. – 20 с.
12. Марченко М. Н. Теория государства и права. Элементарный курс : учеб. пособие : 2-е изд. / М. Н. Марченко. – М. : Норма, 2014. – 384 с.
13. Меркулов М. М. Проблемы экологической функции современного российского государства: теоретико-правовой аспект : дисс. ... канд. юрид. наук / М. М. Меркулов. – Ставрополь, 2002. – 232 с.
14. Сапогин А. Н. Экологическое право Республики Беларусь : курс лекций / А. Н. Сапогин. – Мн. : Агентство Владимира Гревцова, 2007. – 576 с.
15. Тютюкин Ю. И. Природа. Общество. Закон / Ю. И. Тютюкин. – Кишинев : Штиинца, 1976. – 187 с.
16. Шемшученко Ю. С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в СССР / Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1976. – 275 с.
17. Шестерюк А. С. Экологическое право и вопросы кодификации экологического законодательства РФ / А. С. Шестерюк // Экологическое право. – 2001. – № 2. – С. 26–29.

Гетьман А. П. Экологическая функция государства в современных глобализационных процессах.

В статье отмечается, что глобализация мира и нынешнее его развитие во всех, в т. ч. и экологической, сферах – это реальные факты. Под их влиянием происходит трансформация соответствующих функций государства и, в первую очередь, экологической. Ее цель должна заключаться в подчинении общества экологическому императиву, трансформация сущности государства с абсолютной целевой и функциональной их направленности всей деятельности на реализацию этого императива.

Ключевые слова: экологическая функция, глобализация, охрана окружающей среды, экологическое законодательство, международные экологические стандарты.

Getman A. P. Environmental function of the state in modern globalization processes.

The article notes that the globalization of the world and its current development in all areas, including environmental one – these are the real facts. The transformation of the respective roles of the state and, above all, ecological one, takes place under their influence. Its goal should be to subordinate the society to ecological imperative, transformation of the nature of the state with an absolute target and functional orientation of all the activities on the implementation of this imperative.

Key words: environmental function, globalization, environmental protection, environmental legislation, international environmental standards.

Надійшла до редколегії 16.02.2015 р.

Алла Костянтинівна Соколова,
д-р юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.6

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ВОД І ВІДТВОРЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

Статтю присвячено вивченню проблем, пов'язаних з визначенням правових засад управління в галузі охорони вод, використання й відтворення водних ресурсів. Досліджуються нормативні акти, що встановлюють компетенцію державних органів управління у зазначеній сфері. Наводяться рекомендації з удосконалення відповідного законодавства.

Ключові слова: екологічне управління, водне законодавство, управління в галузі охорони вод та їх використання, відтворення водних ресурсів, екологічне законодавство.

Суспільна сутність державного управління й управлінського змісту діяльності органів виконавчої влади, взаємодія останньої з іншими гілками державної влади, співвідношення державного управління й місцевого самоврядування, державного управління й діяльності громадських організацій та об'єднань громадян, спрямованість державного управління на реалізацію прав і свобод людини, відповідальність органів державної влади та їх посадових осіб за свої рішення, дії або бездіяльність перед громадянами, права яких було порушено, набувають особливого значення у світлі євроінтеграційної політики Української держави та її прагнень до вагомій ролі в міжнародному політичному й економічному житті [9, с. 4].

Україна, як суверенна, незалежна, демократична, соціальна правова держава, що стала на шлях розвитку ринкових відносин, не може перебувати осторонь загальнопланетарних процесів становлення екологічної політики, геополітичних і соціально-економічних особливостей розвитку світової спільноти. Для України першочерговим є необхідність зміни пріоритетів у механізмі управління природокористуванням та охороною навколишнього

природного середовища, де в центрі уваги повинна бути людина, для якої Конституція закріпила право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Це вимагає зміни стереотипів щодо суспільних цінностей, гуманізації соціуму. Управління в цій царині має здійснюватися так, щоб забезпечити рівність можливостей розвитку і збереження природних ресурсів, навколишнього природного середовища як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь, гарантувати екологічну безпеку всіх людей, які проживають у певному регіоні, і всього людства на планеті [8, с. 37-38].

Управлінська діяльність у сфері публічних екологічних відносин забезпечує: а) вжиття заходів зі скорочення з повною їх ліквідацією надходжень у довкілля небезпечних для життя і здоров'я індивіда речовин у майбутньому; б) створення екологічно обґрунтованого розміщення й подальшого розвитку продуктивних сил в окремих регіонах і в державі в цілому; в) формування системи спостереження за показниками здоров'я населення з урахуванням стану навколишнього природного середовища; г) створення й розвиток на території держави мережі природно-заповідного фонду з метою збереження еталонів якості довкілля, захисту й охорони історичних і культурних природних цінностей; д) досягнення раціонального природокористування за допомогою землеустрою, лісовпорядкування, паспортизації водних об'єктів, устрою територій заповідного, оздоровчого, історико-культурного й рекреаційного призначення [8, с. 38-39].

Світовий досвід переконливо свідчить, що найуспішніше розвивається та суспільна система, в якій державне управління спрямовано на повне розкриття творчого потенціалу людини шляхом забезпечення її прав і свобод. Реалії сьогодення говорять, що значення державного управління як важливого регулятора суспільних відносин у різних сферах суспільного життя весь час зростає [5, с. 7].

Усе зазначене зумовлює актуальність цієї наукової публікації, її необхідність для поліпшення правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з управлінням у галузі екології, вдосконаленням системи управління охороною й використанням вод і відтворенням водних ресурсів.

Правові питання державного управління охорони навколишнього природного середовища та природокористування були в центрі уваги таких дослідників, як С. О. Балашенко, А. П. Гетьман, О. К. Голіченков, О. І. Красов, Ю. С. Шемшученко та ін. [1; 3 – 6; 10]. Проблеми державного управління у сфері водних відносин вивчалися Н. В. Барбашовою, Л. І. Дембо, О. І. Крассовим, Н. В. Локтевою [2; 7; 10; 11] та іншими науковцями. Між тим питання державного управління охороною вод і відтворенням водних ресурсів майже не вивчались.

Мета цієї статті – наукове обґрунтування необхідності покращання системи державного управління в досліджуваній царині, з урахуванням чого будуть поставлені відповідні завдання, зокрема, щодо підготовки рекомендацій з удосконалення системи екологічного управління й водних відносин.

Ефективне функціонування управління в галузі охорони навколишнього середовища – тверда гарантія збереження екологічної рівноваги, а найголовніше – життя людей і раціонального ресурсокористування. Різноманітні реформи такого управління визначаються завданнями, що виникають на кожному історичному етапі продиктовані потребою максимально погоджувати інтереси людей, забезпечувати проблеми виробництва, населення і світового господарства. Перетворення, що мають місце в управлінні цією галуззю, теж пов'язані з еволюційними процесами всієї системи управління світовим господарством [1, с. 8-9].

У Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2812-VI основним принципом національної екологічної політики названо посилення ролі екологічного управління в системі державного управління в Україні з метою досягнення рівності трьох складників розвитку (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює орієнтування на пріоритет сталого розвитку [12; 2011. – № 3. – Ст. 158].

Як відомо, органи держави виконують специфічну діяльність – державне управління. Згідно зі ст. 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [9] державне управління природокористуванням та охороною довкілля покладено на Кабінет Міністрів України, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві ради й виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, державні органи з охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів та на інші державні органи відповідно до законодавства України.

Серед названих розрізняються державні органи загальної і спеціальної компетенції.

Науковці, розкриваючи правові аспекти у сфері водних відносин, зазначають, що органи загальної компетенції здійснюють координаційно-контрольні й організаційні функції управління щодо використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів. Органи спеціальної компетенції покликані здійснювати розподіл і перерозподіл водних ресурсів, облік і ведення водного кадастру, видачу дозволів на спеціальне водокористування та інші спеціальні функції управління. Установлено, що цим органам при здійсненні ними регулятивної функції повинна відводитися важлива роль з урахуванням специфіки об'єкта регулювання – басейну Дніпра [11, с. 8]. До державних органів управління спеціальної компетенції належать: Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди України); Державне агентство земельних ресурсів України (Держземагентство України); Державне агентство водних ресурсів України (Держводагентство України); Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісагентство України); Державне агентство рибного господарства України (Держрибагентство України); Державна екологічна інспекція України (Держекоінспекція України); Державна служба

геології та надр України (Держгеонадра України); Державне агентство екологічних інвестицій України (Держекоінвест – агентство України).

Основними завданнями Мінприроди України відповідно до Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України, затвердженого Указом Президента України від 13 квітня 2011 р. № 452/2011 [12; 2011. – № 29. – Ст. 1258] є:

– формування державної політики у сферах: (а) охорони навколишнього природного середовища; (б) безпеки, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів; (в) розвитку водного господарства й меліорації земель; (г) державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства про охорону довкілля, раціональне використання, відтворення й охорони природних ресурсів;

– реалізація державної політики в галузях охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів.

Мінприроди України згідно з покладеними на нього завданнями гарантує нормативно-правову регламентацію з питань ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення. У сфері охорони й відтворення вод (поверхневих, підземних, морських) і раціонального використання водних ресурсів воно виконує такі функції:

– забезпечує нормативно-правове регулювання з питань: а) правил, нормативів і норм з охорони й відтворення вод (поверхневих, підземних, морських), б) раціонального використання водних ресурсів і практики їх експлуатації; в) лімітів забору й використання води і лімітів скиду забруднюючих речовин у водні об'єкти; г) надання документів дозвільного характеру; д) розроблення й затвердження нормативів гранично допустимих скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти, методик і методичних указівок з установлення технологічних нормативів у цій сфері; е) умов скидання вод у водні об'єкти й підземні горизонти; є) критеріїв визначення екстремально високого рівня забруднення вод;

– видає дозволи на проведення робіт на землях, зайнятих морями, анулює їх, переоформлює й видає дублікати;

– веде облік підприємств, установ та організацій, які розробляють проекти нормативів гранично допустимих скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти;

– забезпечує у сфері розвитку водного господарства й меліорації земель нормативно-правове регулювання з питань щодо: а) правил, нормативів і норм у цій галузі розвитку водного господарства й меліорації земель і практики їх застосування; б) організації і проведення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель; в) ведення державного водного кадастру; г) переліку водних об'єктів місцевого значення; д) консервації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури; е) проведення планово-по-

переджувальних ремонтів меліоративних систем і споруд; є) надання документів дозвільного характеру.

Окрім дослідження правових аспектів центрального органу державного управління – Мінприроди України та його спеціальної компетенції з регулювання водних відносин існує необхідність вивчення й аналізу компетенції також інших державних органів у цій царині.

Залежно від природних характеристик вод, зокрема поверхневих, державним органом управління в досліджуваній сфері є Держводагентство України. За Положенням про нього, затвердженим указом Президента України від 13 квітня 2001 р. № 453/2011 [12; 2011. – № 29. – Ст. 1259], діяльність центрального органу виконавчої влади спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України. Основними завданнями Держводагентства України є: а) внесення пропозицій щодо формування державної політики щодо розвитку водного господарства й меліорації земель, управління, використання й відтворення поверхневих водних ресурсів; б) реалізація державної політики в галузі управління, використання й відтворення поверхневих водних ресурсів, розвитку водного господарства й меліорації земель та експлуатації державних водогосподарських об'єктів комплексного призначення, міжгосподарських зрошувальних та осушувальних систем.

Функції Держводагентства України:

– узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розроблення пропозицій з удосконалення законодавчих актів, актів Президента й Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств і подача їх в установленому порядку міністрові Мінприроди України для погодження і внесення їх на розгляд Кабміну;

– підготовка проектів міжнародних договорів України, пропозицій щодо їх укладення й денонсації, укладення міжнародних договорів України міжвідомчого характеру, забезпечення виконання зобов'язань, узятих нею за такими договорами з питань, що належать до його компетенції;

– розроблення й участь у реалізації державних цільових, міждержавних і регіональних програм з питань водного господарства, меліорації земель, управління, використання й відтворення поверхневих водних ресурсів;

– розроблення і встановлення режимів роботи водосховищ комплексного призначення, водогосподарських систем і каналів, затвердження правил їх експлуатації;

– забезпечення дотримання режиму роботи водосховищ, водогосподарських систем і каналів;

– здійснення моніторингу якості вод у контрольних створах у районах основних водозаборів комплексного призначення, у водогосподарських системах міжгалузевого й сільськогосподарського водопостачання;

– забезпечення функціонування системи державного моніторингу довкілля в частині проведення радіологічних і гідрохімічних спостережень на водних

об'єктах комплексного призначення, на транскордонних водотоках і водогосподарських системах міжгалузевого й сільськогосподарського водопостачання, в зонах впливу атомних електростанцій;

– проведення моніторингу водних об'єктів за радіологічними показниками на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення;

– вжиття заходів з екологічного оздоровлення поверхневих вод і догляду за ними;

– гарантування виконання прикладних науково-дослідницьких робіт у сфері водного господарства, меліорації земель, управління, використання й відтворення поверхневих водних ресурсів;

– погодження нормативів водопостачання;

– проведення державного обліку водокористування й ведення державного водного кадастру;

– здійснення паспортизації річок і джерел питного водопостачання;

– аналіз якості поверхневих вод та сповіщення органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також населення (через засоби масової інформації) про рівень їх забрудненості;

– організація опрацювання оперативних і довгострокових прогнозів зміни екологічного стану водних об'єктів і меліорованих земель та ін.

Окрім названих функцій слід виділити ті, що пов'язані із запобіганням і ліквідацією наслідків шкідливої дії вод. Для цього Держводагентство України в межах своїх повноважень: а) вживає заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, зменшення руйнівних наслідків повеней, забезпечення безаварійного пропуску паводкових вод і льодоходу; б) забезпечує проведення робіт із запобігання пошкодженню й аваріям на гідротехнічних спорудах загальнодержавних і міжгосподарських меліоративних систем, а також з ліквідації наслідків аварій на цих спорудах; в) здійснює заходи, пов'язані з попередженням шкідливої дії вод і ліквідацією її наслідків, включаючи протипаводковий захист сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь та ін.

Це агентство у процесі виконання покладених на нього обов'язків взаємодіє в установленому порядку з іншими органами виконавчої влади, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, з відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, профспілками й організаціями роботодавців, а також підприємствами, установами та організаціями, виконує інші функції організаційно-розпорядчого характеру, що підписуються Головою Держводагентства України.

Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 391/2011 затверджено Положення про Державну службу геології та надр України [12; 2011. – № 29. – Ст. 1228]. Держгеонадра України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через міністра екології та природних ресурсів України, входить до системи органів виконавчої влади і провадить державну політику у сфері геологічного

вивчення й раціонального використання надр. Відповідно до покладених на неї завдань. Ця служба виконує такі функції:

- видає у законодавчо встановленому порядку спеціальні дозволи на будівництво й експлуатацію підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, у тому числі для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, для захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, для скидання стічних вод;

- здійснює державний геологічний контроль за геологічним вивченням надр держави, за раціональним і ефективним їх використанням, у тому числі за веденням пошуково-розвідувальних та інших робіт з геологічного вивчення підземних вод;

- виявляє недіючі водні свердловини і вживає заходів щодо їх ліквідації або ремонту й подальшого використання;

- проводить моніторинг мінерально-сировинної бази, геологічного середовища й підземних вод;

- веде державний облік підземних вод і водного кадастру та ін.

Держгеонадра України здійснює свої функції безпосередньо й через міжрегіональні територіальні органи, повноваження яких поширюються на декілька областей і які є структурними підрозділами апарату цієї служби. У процесі виконання покладених на неї завдань ця служба взаємодіє в установленому порядку з іншими органами виконавчої влади, допоміжними органами і службами, створеними Президентом України, а також з органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, профспілками працівників та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, підприємствами, установами й організаціями.

За Положенням про морські екологічні інспекції від 4 листопада 2001 р. № 429, затвердженого наказом Мінприроди України [12; 2011. – № 92. – Ст. 3359], Морськими екологічними інспекціями визначені: Державна Азовська морська екологічна інспекція, Державна Азово-Чорноморська екологічна інспекція, Держекоінспекція Північно-Західного регіону Чорного моря, які є територіальними органами Державної екологічної інспекції України, діють у її складі і їй підпорядковуються.

Держекоінспекція України згідно з покладеними на неї завданнями здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням територіальними органами центральних органів виконавчої влади, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в частині виконання вимог і делегованих їм повноважень органами виконавчої влади, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності й господарювання, громадянами України, іноземцями й особами без громадянства, а також юридичними особами-нерезидентами щодо:

- законодавства про охорону й раціональне використання вод і відтворення водних ресурсів щодо реалізації державних, цільових, міждержавних і регіо-

нальних програм з оздоровлення, використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів;

– наявності й дотримання умов виданих дозволів, установлених нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин, лімітів забору й використання води та скидання забруднюючих речовин;

– права державної власності на води;

– додержання правил ведення водокористувачами первинного обліку кількості вод, що забираються з водних об'єктів і скидаються до них, і визначення якості води;

– дотримання встановленого режиму господарської діяльності в зонах санітарної охорони джерел питного й господарсько-побутового водопостачання, водоохоронних зонах, прибережних захисних смугах, смугах відведення й берегових смугах водних шляхів;

– здійснення водокористувачами заходів із запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дошовими, сніговими) водами, що відводяться з їх території;

– вжиття заходів з економного використання водних ресурсів;

– використання вод (водних об'єктів) відповідно до цілей та умов їх надання;

– проведення робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварій, які можуть спричинити погіршення якості води;

– виконання заходів, пов'язаних з попередженням шкідливої дії води й ліквідацією її наслідків;

– використання, відтворення й охорона морського середовища і природних ресурсів внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони й континентального шельфу України, додержання норм екологічної безпеки та ін.

Розглянувши і проаналізувавши конкретні повноваження органів спеціальної компетенції, маємо визнати доречними і своєчасними висновки законодавця, що система державного управління в галузі охорони, використання й відтворення вод потребує невідкладного реформування в напрямку переходу до інтегрованого управління водними ресурсами. Функції управління у цій сфері розподілені між різними центральними органами виконавчої влади, в результаті чого спостерігається їх дублювання, неоднозначного тлумачення положень природоохоронного законодавства й неефективного використання бюджетних коштів [12; 2011. – № 3. – Ст. 158].

Варто зупинитися ще на одному правовому аспекті державного управління в зазначеній царині. Водне законодавство визначає, що державне управління в галузі використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів здійснюється за басейновим принципом на підставі державних, цільових, міждержавних і регіональних програм, однією з яких є Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року, затверджена

Законом України від 24 травня 2012 р. № 4836-VI [12; 2011. – № 46. – Ст. 1800]. Її метою є визначення основних напрямків державної політики у сфері водного господарства для задоволення потреб населення й галузей національної економіки у водних ресурсах, збереження й відтворення водних ресурсів, запровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом, відновлення ролі меліорованих земель у продовольчому й ресурсному забезпеченні держави, оптимізація водоспоживання, запобігання й ліквідація наслідків шкідливої дії вод.

Виконання цієї програми передбачає два етапи: на першому (2013 – 2016 рр.) визначаються межі прибережних захисних смуг згідно з проектами землеустрою, насамперед на водних об'єктах, що є джерелами питного водопостачання, і вживаються першочергові заходи. На другому (2017 – 2021 рр.) заплановано: а) запровадити систему інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом шляхом розроблення й виконання планів управління басейнами річок, застосування економічної моделі цільового фінансування заходів у цих басейнах, утворення басейнових рад річок, а також підвищення ролі існуючих та утворення нових басейнових управлінь водних ресурсів і б) удосконалити систему державного управління водними ресурсами.

Цим документом визначені завдання, спрямовані на екологічне оздоровлення басейну річки Дніпро й поліпшення якості питної води, а саме:

- упорядкування споруд водовідведення на об'єктах житлово-комунального господарства, господарських об'єктах та урбанізованих територіях;
- забезпечення екологічно безпечного функціонування дніпровських водосховищ;
- запобігання забрудненню підземних вод;
- створення більш чистого виробництва, замкнених (безстічних) систем виробничого водопостачання, впровадження мало- і безводних технологій;
- забезпечення повторного використання стічних вод;
- зменшення впливу радіоактивного забруднення на водні об'єкти в зонах відчуження й безумовного (обов'язкового) відселення;
- відтворення й підтримання сприятливого гідрологічного стану річок і ліквідація наслідків шкідливої дії вод;
- удосконалення нормативно-правової бази й організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро.

Як зазначалося, ст. 13 ВК України передбачає, що державне управління в царині використання й охорони вод і відтворення водних ресурсів здійснюється за басейновим принципом. Науковці дійшли висновку, що цей принцип управління водними ресурсами, задекларований у ВК України, вимагає вдосконалення правових механізмів його реалізації, оскільки на практиці існує складна система галузевих і відомчих структур державного управління, що мають переважно галузеву й адміністративно-територіальну, а не басей-

нову спрямованість. На цьому етапі запровадження вказаного принципу управління не визначено тих принципів, згідно з якими можна розподілити управлінські функції між органами басейновими водогосподарськими й адміністративно-територіальними [11, с. 9].

Науковці підкреслюють, що у вирішенні проблеми збереження водних ресурсів та охорони вод вирішальну роль відіграє система управління ними. Особливості організації управління у сфері використання й охорони вод обумовлені специфікою останніх як об'єкта природи. Сприятливий стан води залежить від того, як здійснюється господарська діяльність і використовуються природні ресурси на водозбірній площі в басейні водного об'єкта, тобто на території, стік з якої формує водний об'єкт [10, с. 336].

Це передбачає утворення басейнової ради, завданням якої (як і щодо річкових басейнових рад) є розроблення стратегії управління водними ресурсами щодо забезпечення басейнового збалансованого розвитку водного господарства, охорони вод і відтворення водних ресурсів на підставі погоджених дій суб'єктів природокористування. Слід зазначити, що існуюча в Україні система управління водними басейнами не повною мірою відповідає вимогам європейської Водної рамкової директиви. Здійснений у межах відомчого реформування перехід до басейнового принципу управління водними ресурсами України не знайшов свого адекватного відображення у водному законодавстві, передусім у Водному кодексі України [2, с. 436].

Законодавець, визначаючи стратегічні цілі й завдання державної екологічної політики, вказав, що реформування системи управління у сфері охорони й раціонального використання вод повинно здійснюватися шляхом запровадження інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом [12; 2011. – № 3. – Ст. 158], що є цілком своєчасним і доцільним.

Порядок взаємодії центральних органів державної влади, органів управління басейнами, басейнової ради, регіональних і місцевих органів влади, міжрегіонального співробітництва потрібно регламентувати на рівні нормативного акта [2, с. 436].

Таким чином, можна дійти висновку про нагальну необхідність реформування системи управління в досліджуваній сфері в цілому, причому наголошуємо на підвищенні ролі спеціальних регіональних органів управління охороною й використанням державних природних об'єктів.

Видається, що висловлені пропозиції слід реалізувати шляхом внесення змін і доповнень до водного законодавства, зокрема до Водного кодексу України.

Проведене дослідження основних проблем формування сучасного правового фундаменту управління у сфері регулювання водних відносин, безумовно, не вичерпує усіх питань, пов'язаних з цією тематикою, тож предметом подальших наукових пошуків може бути такий важливий аспект, як, наприклад, державне управління в названій галузі з огляду на тенденції його міжнародно-правової регламентації.

Список літератури:

1. Балашенко С. А. Государственное управление в области охраны окружающей среды : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / С. А. Балашенко. – Мн., 2001. – 39 с.
2. Барбашова Н. Вдосконалення управління прибережною смугою Азовського та Чорного морів / Н. Барбашова, О. Янукович // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 431–438.
3. Гетьман А. П. Доктринальні аспекти правового забезпечення екологічної політики України / А. П. Гетьман // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (9-10 жовт. 2009 р.). – Х. : НЮАУ, 2009. – С. 13–18.
4. Гетьман А. П. Правові засади державної екологічної політики в сфері охорони довкілля / А. П. Гетьман // Досвід і проблеми інкорпорації, імплементації та адаптації екологічного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (25 верес. 2013 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ : ДУ, 2013. – С. 53–71.
5. Голиченков А. И. Экологический контроль : теория, практика правового регулирования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / А. К. Голиченков. – М., 1992. – 48 с.
6. Государственное управление охраной окружающей среды в союзной республике: монография / Ю. С. Шемшученко, Н. Р. Малышева, Н. И. Ерофеев и др. ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – ИГП АН УССР. – К. : Наук. думка, 1990. – 280 с.
7. Дембо Л. И. Основные проблемы советского водного законодательства : монография / Л. И. Дембо. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1948. – 136 с.
8. Екологічне право України : підруч. : [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2013. – 432 с.
9. Коваленко В. В. Основы державного управління : монографія / В. В. Коваленко. – Х. : ТД «Золота миля», 2009. – 320 с.
10. Крассов О. И. Экологическое право : учеб. / О. И. Крассов. – [3-е изд., пересмотр.]. – М. : Норма : ИНФРА – М, 2013. – 624 с.
11. Локтева Н. В. Правове регулювання комплексного використання водних ресурсів Дніпровського басейну : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Н. В. Локтева. – К., 2007. – 19 с.
12. Офіц. вісн. України.
13. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

Соколова А. К. Правовые аспекты государственного управления в области охраны вод и воспроизводства водных ресурсов.

Статья посвящена изучению проблем, связанных с определением правовых основ управления в области охраны, использования вод и воспроизводства водных ресурсов. Исследуются нормативные акты, устанавливающие компетенцию государственных органов управления в указанной сфере. Приводятся рекомендации по совершенствованию указанного законодательства.

Ключевые слова: экологическое управление, водное законодательство, управление в области охраны вод и их использования, воспроизводство водных ресурсов, экологическое законодательство.

Sokolova A. K. Legal aspects of state administration in the field of water conservation and rehabilitation of water resources.

This research is dedicated to issues, related to determining the legal principles of management in the sphere of water protection, use and rehabilitation of water resources. It considers the legislative acts, determining competences of the related state authorities. The research provides recommendations on improving appropriate legislation.

Key words: environmental management, water legislation, management in the sphere of water protection and use, rehabilitation of water resources, environmental legislation.

Надійшла до редколегії 21.12.2014 р.

Ольга Володимирівна Павлова,
аспірантка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.6(477):327

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано питання екологічного народовладдя крізь призму правового регулювання міжнародними нормативними актами. Охарактеризовано поняття, принципи екологічної демократії та встановлено відповідність національного законодавства до міжнародних норм права.

Ключові слова: екологічна демократія, принципи екологічної демократії, Орхуська конвенція, Комітет з дотримання Орхуської конвенції, проект Маастрихтської декларації.

Екологічна демократія – нове для теорії екологічного права та законодавства поняття, яке дає можливість реалізувати права громадян у формуванні екологічного суспільства, де народовладдя спрямоване не лише на політичну сферу, а й на реалізацію невід’ємних прав на безпечне для життя і здоров’я навколишнє середовище, екологічну поінформованість суспільства та ін.

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення та формування засад екологічної демократії в Україні та спроможність України забезпечити повноцінну реалізацію прав своїх громадян у цій сфері з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників та тенденцій розвитку.

Д. Гьочман у сучасних дебатах про теорію демократії відзначає, що екологічна демократія зацікавлює своєю новизною, тому потребує детальної розробки [1].

Важливим у цьому аспекті є думка О. С. Колбасова про необхідність термінологічного взаєморозуміння як необхідної умови спільної роботи вчених і практиків у процесі розвитку екологічного права [2, с. 27]. Тому з метою усунення термінологічних невідповідностей у поняттях, що містять фактично ідентичні компоненти або лише часткове відображення цілого поняття, видається найбільш раціональним сформулювати поняття «екологічна демократія».

Наразі немає офіційного визначення поняття «екологічної демократії», проте В. Є. Борейко спробував сформулювати його як політичний устрій держави, при якому враховуються права не тільки людей, а й тварин, рослин, мікроорганізмів, екосистем [3, с. 2]. Таке визначення є занадто широким для сфери правових відносин людини та об'єктів навколишнього природного середовища.

Г. Парола поділяє екологічну демократію за сферою реалізації на світову (глобальну) та територіальну (локальну). Екологічні цілі у міждержавних відносинах досягаються шляхом укладення міжнародних договорів, тому, на думку Г. Парола, усі теоретичні елементи глобальної екологічної демократії зосереджені в Орхуській конвенції, тобто глобальна екологічна демократія визначає екологічні права та обов'язки людини на світовому рівні. Тоді як локальна екологічна демократія необхідна для вирішення іншої категорії екологічних проблем, наприклад, ерозія ґрунтів, забруднення вод, захист природного біорізноманіття та ін. [4, с. 3-4, 27].

Варто погодитися з думкою Г. Парола, що екологічна демократія вимагає від держави надання громадянам «прозора» визначених екологічних прав на чисте та здорове навколишнє природне середовище, а також процесуальних екологічних прав [4, с. 28].

На основі зазначеного доцільно запропонувати таке визначення екологічної демократії (у широкому значенні) – це політична організація влади народу, при якій забезпечується: рівна участь усіх і кожного в управлінні державними і суспільними справами; законність у функціонуванні всіх суб'єктів політичної системи суспільства; права і свободи людини відповідно до міжнародних стандартів, – задля забезпечення збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

У вузькому значенні екологічна демократія – це політичний устрій народовладдя, у якому інтереси громадянського суспільства реалізуються крізь призму охорони та регулювання правовідносин (прав та обов'язків громадян) щодо об'єктів навколишнього природного середовища.

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, (далі – Орхуська конвенція) є особливим міжнародно-правовим інструментом створення екологічної демократії за рахунок створення умов для залучення громадськості до процесу захисту і поліпшення стану навколишнього природного середовища. Її мета спрямована на захист права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту [5].

Орхуська конвенція набрала чинності в Україні 30.10.2001 р. (підписана 25.06.1998 р.) та відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України набула статусу

частини національного законодавства країни [6, ст. 141]. Її варто розглядати не тільки як механізм захисту навколишнього середовища, але і як інструмент розвитку демократії, як засіб для розширення можливостей державних органів і громадянського суспільства: вона є першим кроком розвитку екологічної демократії як у національному законодавстві, так і на міжнародній арені.

Конвенція визначає три принципи екологічної демократії суспільства:

- 1) доступ до екологічної інформації;
- 2) участь громадськості в прийнятті екологічно значущих рішень;
- 3) вільний доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища.

Доступ до екологічної інформації відповідно до Конвенції полягає у тому, що кожна людина незалежно від віку, національності та місця проживання може звернутися в державний орган з інформаційним запитом, не пояснюючи причин потреби в цій інформації. Крім того, державні органи відповідно до вимог Конвенції зобов'язані активно поширювати екологічну інформацію, робити її оперативною і доступною.

Закріплення принципу участі громадськості в процесі прийняття екологічно значимих рішень покладає обов'язки на органи державної влади, місцевого самоврядування залучити до процесу прийняття рішень громадян, яких ці рішення безпосередньо торкнуться.

Принцип доступу до правосуддя зобов'язує державу гарантувати застосування належних механізмів правосуддя і юридичного захисту громадян, чий права, передбачені Конвенцією, були порушені.

Державні органи, надаючи інформацію, сприяють підвищенню рівня інформованості громадськості та більш якійсній її участі в процесі прийняття рішень. Громадська участь забезпечує підтримку урядових дій і знижує можливість опозиції урядовим і підприємницьким планам розвитку. Участь громадськості дозволяє державним органам отримати більше інформації та розширити спектр можливих рішень, запобігаючи тим самим екологічним проблемам, для подолання яких можуть знадобитися великі кошти в майбутньому [7, с. 12].

В аспекті правової реалізації закріплених норм Конвенції слушною є думка професора В. В. Петрова: «Між ідеєю закону, закладеною в його нормах, і матеріалізацією цієї ідеї існує велика різниця, яка свідчить про те, що не завжди положення закону реалізуються на практиці» [8, с. 161].

Основною перепорою на шляху до реалізації положень Орхуської конвенції є невиконання зобов'язань саме державними органами влади, і переходити на новий щабель екологічних відносин у міжнародній спільноті, невід'ємною частиною якої є Україна, буде неможливо. Цим самим новим етапом є проект Маастрихтської декларації [9]. Цей документ представлений на сайті ООН під назвою «Маастрихтська декларація (Прозорість як рушійна сила екологічної демократії)».

Робочій групі було запропоновано розглянути проект Маастрихтської декларації з метою досягнення згоди щодо тексту та його подання для роз-

гляду і затвердження на спільному засіданні п'ятої сесії Наради Сторін Орхуської конвенції.

Основною особливістю цього документа є те, що, на думку експертів ООН, він забезпечить міцну основу для ефективного залучення урядами широкого кола зацікавлених суб'єктів у процес прийняття рішень, даючи тим самим ключ до ефективного екологічного керівництва.

Відповідно до п. 9 проекту Маастрихтської декларації для ефективності керівництва екологічними питаннями на міжнародному рівні є потреба в їх урегулюванні. Орхуська конвенція і Протокол до неї залишаються єдиними юридично зобов'язуючими горизонтальними міжнародними документами, розробленими для реалізації принципу Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. Сприяння використанню їх принципів на міжнародних форумах з питань, що стосуються навколишнього середовища, як і раніше, має істотне значення. Цей висновок справедливий не тільки щодо форумів, які безпосередньо займаються питаннями навколишнього середовища як такими, але й форумів, які займаються суміжною тематикою, наприклад, міжнародних фінансових установ і організацій торгового профілю, у випадку яких прозорість процесів прийняття рішень, що впливають на навколишнє середовище, має першорядне значення [10].

Прозорі національні та багатосторонні процеси, які будуть спиратися на вклад як урядів, так і зацікавлених суб'єктів, міжнародні організації, науково-освітні установи, парламенти, місцеві органи влади і приватний сектор, будуть мати вирішальне значення для встановлення орієнтованого на інтереси людей розвитку [10].

Громадськість не може бути відокремлена від навколишнього природного середовища. Професор С. М. Кравченко зазначала, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території і об'єкти, які посилено охороняються, є на території декількох держав, що потребує координації їх зусиль. Природними передумовами міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища є обмеженість ресурсів та просторових меж біосфери [11, с. 5].

Унеможливорює участь України в розвитку міжнародних принципів екологічної демократії наявність недоліків у впровадженні норм Орхуської конвенції.

У березні 2014 р. Комітет з дотримання Орхуської конвенції (далі – Комітет) опублікував проект звіту про дотримання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією [12]. Комітет з дотримання Орхуської конвенції пропонує позбавити Україну прав і привілеїв за Конвенцією.

У звіті V/9п (абзац 37-38) Комітет відзначає участь України, продемонстровану у міжсесійний період листуванням з Комітетом та корисними звітами про виконану роботу [12]. Однак Комітет шкодує, що станом на даний час законодавство, запропоноване Україною для вирішення питань по недотриманню, закріплених Народою Сторін у пункті 1 рішення II/5b, досі залишається на рівні проекту. Комітет глибоко стурбований дуже повільним прогресом Укра-

їни у прийнятті законодавчих та практичних заходів, необхідних для вдосконалення сфер свого законодавства і практики, які були визнані як такі, що не відповідають Конвенції і, таким чином, у виконанні вимог рішень II/5b [13], III/6f [14], IV/9h [15] і V/9n [12] щодо України.

На основі своїх міркувань і оцінок, Комітет доходить висновку, що оскільки законодавчі заходи, запропоновані Стороною на виконання вимог п. 2 рішення II/5b, залишаються тільки у вигляді проекту, Україна не виконала вимог і рішення II /5b і п. 5 рішення IV/9h Наради Сторін. Це означає, що Україна залишається в стані недотримання п. 1 ст. 4 Конвенції про доступ до інформації, численних положень ст. 6 щодо участі громадськості в процесі прийняття рішень та п. 1 ст. 3, що вимагає від держави створення і підтримки чіткої, прозорої та злагодженої структури для виконання положень Конвенції.

Разом з тим, у своєму листі до новопризначеного Міністра екології та природних ресурсів України виконавчий секретар Європейської Економічної Комісії ООН зазначає, що факт прийняття закону, спрямованого на приведення законодавства України у відповідність до положень Конвенції буде вирішальним для рекомендацій, які будуть надані Комітетом Нараді Сторін влітку [16].

Відповідно до Плану дій щодо виконання Рішення № III/6f Наради Сторін Орхуської конвенції, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 р. № 1628-р [17], заплановано розробити і затвердити нормативно-правові акти про поширення інформації про стан довкілля, а також підзаконний акт щодо мережі державної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи для надання доступу до екологічної інформації. Поки що проекти цих нормативно-правових актів не були подані. Проте був поданий проект постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок надання та оприлюднення екологічної інформації» [18]. Він мав охоплювати і надання інформації за запитом, і активне поширення інформації, проте, він не містить шляхів розв'язання вищевикладених проблем.

До головних проблем, що стосуються регулярних звітів про стан довкілля, належать: нерегулярна підготовка звітів, обмежений доступ громадськості до процесу підготовки національних звітів, відсутність розвитку широкого інформування про стан підготовки національних звітів, проектів, неефективне поширення національних звітів (особливо друкованих варіантів).

Не вистачає також інформації про вид та сферу охоплення екологічної інформації, якою володіють відповідні державні органи, основні терміни та умови доступності цієї інформації та процес отримання цієї інформації (включаючи відсутність її на офіційних веб-сторінках відповідних державних органів).

Офіційні веб-сторінки Міністерства охорони навколишнього природного середовища і деяких його регіональних управлінь, а також веб-сторінки деяких відповідних органів влади є складними для користувачів, на них важко проводити пошук і бракує відповідної оновленої інформації.

На сайті Міністерства екології та природних ресурсів України представлено один Звіт «Про підсумки роботи міністерства та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів у 2011 році» [19], в якому визначено, що відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» розроблено та розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р, № 577-р затверджено головний механізм реалізації Стратегії – Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр., де визначено конкретні заходи поетапного досягнення стабілізації і поліпшення стану навколишнього природного середовища України, екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17.08.2011 р. № 877 «Деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України» [20] затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо реалізації пріоритетів розвитку сфери охорони навколишнього природного середовища.

Порядок визначає механізм використання коштів, передбачених у спеціальному фонді державного бюджету за програмою 3511650 «Реалізація програм допомоги ЄС» та отриманих від Європейського Союзу в рамках виконання зазначеної Угоди.

Окрім того, був створений проект «Допомога Україні у впровадженні Конвенції Еспо та Орхуської конвенції» [21], який вперше представили громадськості на засіданні Громадської Ради при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища на початку грудня 2009 р. Проект фінансується Європейською комісією з 2009 р. До виконання проекту залучено європейських та українських експертів.

Але, як показує практика, європейська спільнота не задоволена виконанням вимог Комісії в Україні.

Підвищення розуміння необхідності активного поширення інформації, а також необхідності підтримувати громадськість, яка бажає одержувати екологічну інформацію, можна досягнути шляхом здійснення навчання та інших заходів.

Одна з проблем пов'язана з необхідністю забезпечення володіння відповідними державними органами інформацією, яка лежить в основі цього рішення (і гарантувати її доступність).

На думку М. Г. Єрмолова, відсутність повноцінної комунікації між державою та громадськістю призводить до взаємної недовіри, і екологічна шкода стає реальним соціальним збитком [22, с. 167]. Але, на думку автора, сучасна громадськість здатна до конструктивної комунікації.

Міністерство екології та природних ресурсів України надало для громадського обговорення проекти постанов та законів, метою яких є виконання вимог Орхуської конвенції. Наприклад, проект Закону України «Про ратифікацію поправок до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 08.11.2013 р., проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку проведення моніторингу навколишнього природного середовища підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та Положення про автоматизовану інформаційно-аналітичну систему моніторингу навколишнього природного середовища та забезпечення доступу до екологічної інформації» від 25.02.2013 р., проект Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо реалізації положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 16.01.2013 р.) [23].

Проекти потребують суттєвого доопрацювання і не охоплюють належним чином практичні проблеми, пов'язані з реалізацією в Україні принципів Конвенції про доступ до інформації.

Також існує необхідність забезпечити прозорість у дозвільному процесі, включаючи доступ до дозволів (екологічні дозволи: дозволи на використання природних ресурсів, дозволи на викиди (у повітря, воду) та документи, на основі яких такі дозволи видаються, а також можливість участі громадськості у дозвільному процесі.

Вважається доцільним, щоб положення про участь громадськості були детальніше розроблені в рамках роботи, направленої на реалізацію Постанови Кабінету Міністрів щодо затвердження Плану дій з реалізації Рішення Сторін Орхуської конвенції III/6f, № 1626-I від 27 грудня 2008 р. [24].

Проблеми реалізації положень Конвенції перебувають у площині практичного застосування чинного законодавства. Чинні вимоги щодо участі громадськості в екологічній демократії застосовуються дуже обмежено. Практика засекречування остаточних рішень має бути серйозно переглянута. Недоступність остаточних рішень органів виконавчої влади означає недотримання положень Орхуської конвенції.

Нове регулювання участі громадськості повинне передбачати детальну та чітку процедуру, яка б охопила питання, визначені Комітетом з дотримання Орхуської конвенції, разом зі змістом та формою повідомлення громадськості, часовими рамками для консультацій, доступом до проектної документації, формою консультацій з громадськістю, участю громадськості в екологічному дозвільному процесі та іншими питаннями.

Україна має відносно сильну та всеохоплюючу нормативно-правову базу для реалізації права доступу до інформації. Майже всі проаналізовані

показники в цьому відношенні відповідають вимогам. Але у сфері реалізації норм виникає більше проблем, наприклад, немає чітких протоколів поширення екологічної інформації, майже відсутнє нормування спільного прийняття рішень з громадськістю у вирішенні екологічних питань та брак коштів для проектів організацій, основною метою яких є захист навколишнього природного середовища.

Таким чином, екологічною демократією є політичний устрій народовладдя, у якому інтереси громадянського суспільства реалізуються крізь призму охорони та регулювання правовідносин щодо об'єктів навколишнього природного середовища. Експертні дослідження, проведені Комітетом з питань реалізації Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, Міністерством екології та природних ресурсів України та іншими організаціями виокремлюють різні проблемні питання, пов'язані з усіма трьома принципами впровадження екологічної демократії в Україні. З метою забезпечення майбутніх дій потрібно встановити ряд пріоритетів та стратегічних цілей, щоб працювати над виявленими проблемами. Тому основною метою є прийняття відповідних норм законодавства України – законів, постанов та інших нормативно-правових актів, які урегулюють проблемні питання невідповідності національного законодавства міжнародним нормам права.

Список літератури:

1. Гечман Д. Теория демократии [Электронный ресурс] / Д. Гечман // Геополитика. – 2013. – № 2. – Режим доступа : http://геополитика_рф/2013_02/131010glochman_teorii_demokratii.pdf.
2. Колбасов О. С. Терминологические блуждания в экологии / О. С. Колбасов // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 27–37.
3. Борейко В. Экологическая демократия невозможна без соблюдения прав природы (интервью с директором Киевского эколого-культурного центра, заслуж. природоохранником Украины В. Борейко) / В. Борейко; беседовал К. Савицкис // Гуманитарный экологический журнал. – 2011. – № 1. – С. 1–4.
4. Parola Giulia. Towards Environmental Democracy / Giulia Parola. – LL.M. Master Degree Thesis. – Faculty of Law, University of Iceland. – 2009. – 80 p.
5. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). – ООН; Конвенція, Перелік, Міжнародний документ від 25.06.1998 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_015/conv.
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР// Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Єжи Є. Н. Оцінка впливу на довкілля та участь громадськості: аналітичний порівняльний огляд європейського й українського законодавства та рекомендації щодо впровадження європейських стандартів в Україні / Є. Н. Єжи, Д. К. Скрильніков. – Львів : ЕПЛ, 2013. – 96 с.
8. Петров В. В. Экологическое право : учебник для вузов / В. В. Петров. – М. : БЕК, 1995. – 557 с.
9. Аннотированная предварительная повестка дня восемнадцатого совещания, которое состоится в Маастрихте, Нидерланды, и откроется в воскресенье, 29 июня 2014 г. – ECE/MP.PP/WG.1/2014/8 [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.unecse.org/fileadmin/DAM/env/pp/wgp/WGP_18/ECE_MP.PP_WG.1_2014_8_RUS.pdf.

10. Маастрихтская декларация (Прозрачность как движущая сила экологической демократии). – ЕСЕ/МР.РР/2014/CRP.7; ЕСЕ/МР.РР.ТР/2014/CRP.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unecese.org/fileadmin/DAM/env/pp/mop5/HLS/ECE.MP.RP.2014_crp_7-crp_1_r.pdf.

11. Кравченко С. М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підруч. / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн ; за заг. ред. С. М. Кравченко. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2002. – 336 с.

12. UNECE [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unecese.org/env/pp/pubcom.html>.

13. Draft decision V/9n concerning compliance by Ukraine with its obligations under the Convention – ЕСЕ/МР.РР/2014/L.23. – Economic and Social Council. – 27 May 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unecese.org/fileadmin/DAM/env/pp/mop5/Documents/Category_I_documents/ECE.MP.RP.2014.L.23.e.final.pdf.

14. Report of the Compliance Committee on its Second meeting of the Parties/Decision II/5b. – Compliance by Ukraine with its obligations under the Convention// ЕСЕ/МР.РР/2005/2/Add.8. – 13 June 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unecese.org/env/pp/compliance/compliancecommittee/ccimpldocsukraine.htm>.

15. Report of the Compliance Committee on its Third meeting of the Parties III/6f. – Compliance by Ukraine with its obligations under the Convention. – ЕСЕ/МР.РР/С.1/2011/2/Add.8. – United Nations Economic and Social Council. – 24 August 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unecese.org/env/pp/compliance/compliancecommittee/ccimpldocsukrainemop3.html>.

16. Report of the Compliance Committee on its Fourth meeting of the Parties IV/9h – Decision IV/9h of the Meeting of the Parties on compliance by Ukraine with its obligations under the Convention(ЕСЕ/МР.РР/2011/2/Add.1. – 01.07.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unecese.org/environmental-policy/treaties/public-participation/aarhus-convention/envpptfwg/envppcc/envppccimplementation/fourth-meeting-of-the-parties-2011/ukraine-decision-iv9h.html>.

17. ГО «Екологія. Право. Людина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epl.org.ua/novini/anons/backPid/1/article/6670/>.

18. Про затвердження плану дій щодо виконання рішення Сторін Орхуської конвенції III/6f / Кабінет Міністрів України; Розпорядження, План від 27.12.2008 р. № 1628-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/1628-2008-%D1%80>.

19. Звіт «Про підсумки роботи міністерства та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів у 2011 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menr.gov.ua/docs/about.../Zvit_2011.doc.

20. Деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України» / Кабінет Міністрів України; Постанова, Порядок від 17.08.2011 р. № 877 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 63. – Ст. 2499.

21. Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2010/20100730_1_uk.htm.

22. Ермолов Н. Г. Экологическая политика в современной России: состояние и тенденции развития : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Н. Г. Ермолов. – Краснодар, 2014. – 213 с.

23. Міністерство екології та природних ресурсів // Проекти регуляторних актів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/index.php/normbaza/regulatory/554-proekty-rehuliatornykh-aktiv>.

24. Про затвердження плану дій щодо виконання рішення Сторін Орхуської конвенції III/6f / Кабінет Міністрів України; Розпорядження, План від 27.12.2008 р. № 1628-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1628-2008-p>.

Павлова О. В. Влияние международного законодательства на развитие экологической демократии в Украине.

В статье проанализированы вопросы экологической демократии сквозь призму правового регулирования международными нормативными актами. Охарактеризовано понятие, принципы экологической демократии и установлено соответствие национального законодательства с международными нормами права.

Ключевые слова: экологическая демократия, принципы экологической демократии, Орхусская конвенция, Комитет по соблюдению Орхусской конвенции, проект Маастрихтской декларации.

Pavlova O. V. The impact of international law for the development of ecological democracy.

This paper assesses the ecological democracy issues in the light of international law regulation. The concept of ecological democracy is developed through the principles of ecological democracy and consistency of the national legislation with international law.

Key words: ecological democracy, the principles of ecological democracy, Aarhus Convention, the Compliance Committee of the Aarhus Convention, Draft Maastricht declaration.

Надійшла до редколегії 14.11.2014 р.

Юлія Анатоліївна Чуприна,

здобувачка

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

м. Харків

УДК 340.15(477)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ

У статті розкрито основні напрямки, етапи становлення та розвитку водного законодавства, проаналізовано базові комплексні акти, розглянуто формування і розвиток системи державних органів управління водними ресурсами, простежено формування корпусу актів про відповідальність за охорону та раціональне використання водних ресурсів.

Ключові слова: водне законодавство України, раціональне використання водних ресурсів, охорона водних багатств.

Актуальність даної статті зумовлена необхідністю системної історико-правової розробки водного законодавства ХХ ст. з виділенням основних напрямків його розвитку. Дослідженнями в галузі водного законодавства, а отже

й окремими питаннями його історії, займалися такі вчені, як: Г. А. Аксєнєв, В. І. Андрейцев, А. П. Гетьман, Г. К. Гінс, Л. І. Дембо, О. С. Колбасов, В. І. Корєцький, Д. О. Сиваков, А. К. Соколова, Д. С. Флексор, М. В. Шульга та ін. Виявлення динаміки розвитку водного законодавства дозволяє проаналізувати його нинішній стан в системі сучасного права і намітити перспективи його подальшої еволюції.

Ретроспективно у водному законодавстві можна виділити два основних напрямки: акти щодо раціоналізації використання водних ресурсів і норми, що гарантують пріоритетну охорону особливо цінних водних багатств.

Так, «Декрет про землю» 1917 р., з якого по суті починається радянське законодавство, яке і мало перевагу в Україні у ХХ ст., хоч і встановлював нові форми власності на природні багатства, але в рамках попередньої парадигми розвивав основи для обох аспектів.

Декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 19.02.1918 р. закріпив тенденцію раціоналізації водокористування, яка отримала подальший розвиток у Декреті РНК «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, поміщицьких земель» від 03.04.1920 р. та постанові ВУЦВК «Про ліквідацію приватної власності на землю, воду та інші природні багатства» від 29.12.1922 р.

Початок пріоритетної охорони й заповідного режиму вод закріпив Декрет РНК «Про перехід маєтків, сільськогосподарських підприємств і ділянок землі, що мають у культурно-просвітницькому та промисловому відношенні загальнодержавне значення, у відання Народного Комісаріату Землеробства» від 01.10.1918 р. Цей охоронний пріоритет розвивається в Декреті РНК УСРР «Про оголошення частин колишнього маєтку Фальц-Фейна «Асканія-Нова» і «Елізаветфельд» народним заповідником» 1919 р. [1] та Декреті РНК УРСР «Про Асканія-Нова» від 08.12.1921 р. Статус водних ресурсів у заповідних зонах врегулювала постанова Української економічної наради «Про державний рибний заповідник «Антоніна» від 11.02.1922 р. Наступним кроком у цьому напрямку стала постанова РНК УРСР «Про зміну п. 4 Постанови «Про утворення Приморського заповідника на берегах Чорного та Азовського морів» від 10.01.1931 р. Проміжний підсумок розвитку заповідної справи підвела постанова РНК «Про державні природні заповідники УРСР» від 19.09.1935 р. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо упорядкування державних заповідників і пам'яток природи на території УРСР» 1946 р. була покликана врахувати особливості охорони водних багатств в повоєнний час [2]. Надалі ціла низка законодавчих актів закріпила систему і режим охорони вод, який певною мірою діє і понині.

Встановлюється порядок часткової або повної заборони використання особливо цінних водних об'єктів. Щоб уникнути негативного впливу на заповідні води виділяються особливі охоронні зони, розширюється сама мережа заповідників і заказників.

Значну роль у розвитку заповідної охорони водних багатств у 70-ті рр. ХХ ст. почали відігравати міжнародні конвенції, учасником яких була й Україна, та національні акти, прийняті на виконання прийнятих зобов'язань.

Близько до охоронного пріоритету примикали акти про особливу роль водних ресурсів у розвитку садівництва, функціонуванні лікувальних місцевостей (рекреаційних зон) і в підтримці зелених насаджень у населених пунктах. Встановлювалися гігієнічні вимоги до зон рекреації водних об'єктів.

Системоутворюючим фактором розвитку водного законодавства, основою вибудовування ієрархії складових його норм і критерієм виявлення етапів еволюції цієї галузі є особлива категорія базових комплексних актів. Особливо рельєфно ці акти виділяються у другій половині ХХ ст. До них можна віднести постанову Ради Міністрів УРСР «Про охорону природи на території УРСР» від 03.06.1949 р., постанову ЦК і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо упорядкування використання та посилення охорони водних ресурсів СРСР» від 22.04.1960 р. № 425 і постанову ЦК і Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо упорядкування використання та посилення охорони водних ресурсів Української РСР» від 21.06.1960 р.

Особливе місце в системі водного законодавства належить Закону УРСР «Про охорону природи» [3], та, у розвитку його, Закону УРСР «Про внесення змін і доповнень в Закон про охорону природи УРСР» 1964 р., постанові Ради Міністрів УРСР «Про поліпшення охорони природи, раціонального використання та відновлення природних багатств УРСР» від 08.05.1964 р. та Указу Президії ВР України «Про внесення змін і доповнень в Закон про охорону природи УРСР» від 25.08.1970 р. На цій нормативній основі вибудовується і інституціональна структура на чолі з Державним комітетом Ради Міністрів УРСР з охорони природи, Міжвідомчою науково-технічною Радою з комплексних проблем охорони природи і Комісією Верховної Ради з охорони природи.

Наступним етапом у розвитку водного законодавства став Закон СРСР «Про затвердження Основ водного законодавства СРСР» від 10.12.1970 р. і Закон УРСР з Постанови Верховної Ради УРСР «Про затвердження Водного кодексу УРСР» від 09.06.1972 р. Велике значення у реалізації норм Водного кодексу мало створене в 1971 р Міністерство меліорації і водного господарства Української РСР і Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Водного кодексу Української РСР» від 20.10.1972 р.

Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів республіки» від 08.05.1973 р. нормативно закріпила державну політику у сфері охорони водних та інших природних ресурсів. Інституалізується громадська підтримка екологічної політики України, вводиться водний кадастр, державна охорона водних ресурсів часто коригується постійним контролем за виконанням Закону про охорону природи і водного законодавства, значну роль в якому починає відігравати Державний комітет України по водному господарству. Удосконалю-

ються правила охорони вод та діяльність Державного комітету по водному господарству [4]. У 1995 р приймається Водний кодекс України [5] і намічаються перспективи подальшого вдосконалення державного управління в галузі використання, охорони вод та відтворення водних ресурсів.

Інтенсивно відбувається процес формування та розвитку системи державних органів управління водними ресурсами та об'єктами, тісно пов'язаними з охороною вод. Починаючи з 1933 р в умовах розбудови промисловості й сільського господарства в законодавстві особлива увага приділяється обліку водних і пов'язаних з ними ресурсів, підготовці кадастру, вдосконалюється структура органів та їх повноваження. Відбувається диференціація органів управління окремими секторами водного господарства. Регулюванням використання вод займаються як спеціальні органи – Держкомітет Ради Міністрів УРСР по водному господарству, так і відомства таких суміжних галузей, як рибна промисловість або геологія та охорона надр, пов'язані з ґрунтовими водами. Особлива увага приділяється регламентації відводу природних ресурсів для спеціальних потреб.

Виходом на новий рівень управління стала постанова Ради Міністрів УРСР «Про затвердження Положення про Державний Комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи» від 25.03.1968 р. і створення міжвідомчих центрів у цій сфері. Розширюється діапазон спеціалізованих міністерств і відомств. Розробляються схеми комплексного використання та охорони вод. Встановлюється порядок заборони використання водних об'єктів, що мають особливе державне значення або особливу наукову чи культурну цінність, а також видачі дозволів на спеціальне водокористування або надання водних об'єктів у відособлене користування. Удосконалюється система державного контролю за використанням та охороною вод. До охорони вод та інших природних багатств активно залучається громадськість (постанова Ради Міністрів УРСР від 18.09.1962 р. «Про затвердження Статуту Українського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств»). Удосконалюється державний облік вод і їх використання. Зміцнюється кадровий склад водоохоронних органів. Особлива увага приділяється порядку використання земель водного фонду та регламентації робіт у його рамках. Державний моніторинг вод неминуче передбачає формування державного водного кадастру [6], паспортизацію річок і водних шляхів, вдосконалення звітності щодо виконання приписів, а також контроль за ризиками у водному господарстві.

Із здобуттям незалежності у водному законодавстві України значну роль почали відігравати міжнародні угоди, акти на їх виконання і національні норми, що відповідають світовим тенденціям в охороні водних ресурсів.

Цікаво простежити, як у законодавстві формується корпус актів про відповідальність за охорону та раціональне використання водних ресурсів. Ця сфера стала предметом уваги Кримінального кодексу УРСР 1922 і 1927 рр. (ст. 99 та ін.). Норми кримінального, адміністративного та інших кодексів коректува-

лися відповідно з бурхливими соціально-економічними процесами наступних десятиліть. У деяких випадках адміністрування в цій сфері обмежувалося на користь судового розгляду справ. З'являються спеціальні норми відповідальності з регламентацією відшкодування заподіяної шкоди.

Що стосується систематизації в цій галузі, то кодифікація норм водного законодавства певною мірою відбувалася в рамках Земельного кодексу УСРР 1922 р., Закону «Про ліси» 1923 р. та інших галузевих кодексів, але спеціальний Водний кодекс, за прикладом Гірничого кодексу 1928 р., прийнятий у той час не був.

Особливий напрямок складають акти щодо регулювання індустріального, аграрного та побутового використання водних ресурсів. Ці аспекти враховуються при плануванні розвитку народного господарства. Встановлюється системний нагляд за водоймами зі створенням органів спеціальної компетенції [7]. Закріплюються норми охорони чистоти вод, які вживаються для питного, господарського та технічного водозабезпечення, а також для впорядкування користування водними ресурсами [8]. Регламентується плата за спуск стічних вод і вводяться штрафи за порушення встановленого порядку. Визначаються заходи відновлення особливо забруднених водних об'єктів. Впорядковується загальний порядок використання водних ресурсів промисловістю, комунальним і сільським господарством, а також міжгалузєва взаємодія. З метою недопущення заподіяння шкоди водним ресурсам регламентується порядок прийому в експлуатацію об'єктів, пов'язаних з водокористуванням. Особлива увага приділяється охороні вод у системі іригації з встановленням плати за використання води для зрошення. Затверджуються стандарти гранично допустимих скидів, вводяться платежі за спеціальне використання водних ресурсів.

Діапазон правового регулювання доповнюється і вимогами розвитку атомної енергетики. Національне законодавство України збагачується нормами міжнародного права [9]. Надзвичайні ситуації змушують брати під контроль техногенні ризики у водному господарстві та нормативно забезпечувати попередження аварій.

У межах індивідуального, аграрного та побутового використання вод виділяються акти щодо інженерного облаштування водойм і забезпечення його надійної та безпечної експлуатації.

Значну увагу законодавець приділяє забезпеченню санітарного контролю за станом вод. Створюються органи загальної та спеціальної компетенції для його здійснення [10]. Встановлюється режим, методи і засоби санітарної охорони вод різних категорій.

Серія норм, що регламентують раціональне використання водних ресурсів, простежується і в рибоохоронному законодавстві. Насамперед законодавство закріплює нормальний біологічний режим водойм і акваторій, і попереджає таким чином забруднення і погіршення якості водних ресурсів. З цією ж метою формується система управління рибним господар-

ством. Низку норм спрямовано, з одного боку, на охорону вод від промислового забруднення, а з іншого – на збільшення рибних запасів. Особлива увага приділяється охороні цінних видів риби, підвищенню продуктивності водойм і порядку дозволу на їх використання. Встановлюється особливий режим використання акваторії заказників.

Особливий підрозділ водного законодавства регулює режим річок як резервуара прісної води, транспортних шляхів і місця існування риб та іншої водної фауни. Особлива увага приділяється малим річкам, система яких забезпечує родючість ґрунтів, сприятливий клімат, повноводність великих річкових артерій. Створюються спеціальні водоохоронні зони, вдосконалюється класифікація річок, засновується їх паспортизація.

Значна увага у водному законодавстві приділяється охороні морів, морського узбережжя, захисту від забруднення морського середовища і рятування морських акваторій у цілому. Вагому роль починають відігравати міжнародні конвенції, підписані Україною, та похідні національні акти в розвиток світових трендів [11]. Виділяються також положення, спрямовані на охорону життя людей, які відпочивають на морському узбережжі.

До другої половини XX ст. у результаті потужного індустріального ривка попередніх десятиліть, післявоєнної відбудови економіки і пов'язаного з цим інтенсивного споживання водних ресурсів ставиться питання про доступ до додаткових водних об'єктів. Постановою Ради Міністрів УРСР «Про порядок використання для водопостачання бурових свердловин, які ліквідуються при виконанні геологорозвідувальних робіт» від 01.03.1955 р. № 228 покладено початок низці актів про охорону особливої категорії ґрунтових вод. З цією метою поряд з нормативною базою створюються і спеціальні відомства в цій сфері [12], здійснюється класифікація і прогноз експлуатаційних запасів підземних водних ресурсів (постанова Ради Міністрів СРСР «Про затвердження класифікації експлуатаційних запасів і прогнозних ресурсів підземних вод» від 25.02.1983 р. № 177), регламентується порядок їх охорони та використання. Особливий аспект водоохоронних відносин виділяється й у сфері регулювання боротьби з ерозією ґрунтів.

Таким чином, два магістральні напрями розвитку водного законодавства – пріоритетна охорона цінних водних багатств і раціоналізація водокористування – в часовому поділі на етапи згідно з базовими актами виявилися в цілому діапазоні сфер: 1) охорона вод в заповідниках і заказниках; 2) формування системи державного управління водним господарством; 3) контакт національних актів з міжнародними угодами; 4) встановлення норм відповідальності за порушення водного законодавства; 5) регламентація індустріального, аграрного та побутового використання водних ресурсів; 6) акти про інженерне облаштування водойм; 7) забезпечення санітарного контролю за станом вод; 8) раціональне використання водних ресурсів в рибоохоронному законодавстві; 9) водний режим річок і морів; 10) охорона джерел ґрунтових вод; 11) регулювання водного балансу у сфері боротьби з ерозією ґрунтів.

Список літератури:

1. Про оголошення частин колишнього маєтку Фальцфейна «Асканія-Нова» і «Єлізавет-фельд» народно-заповідним парком : Декрет РНК УСРР від 03.04.1919 р. // ЗУ УСРР. – 1919. – № 16. – Ст. 176.
2. Об утверждении Положения о государственных заповедниках Украинской ССР : постановление СМ УССР от 05.10.1962 г. // СП УССР. – 1962. – № 10. – Ст. 141.
3. Про охорону природи Української РСР : Закон УРСР от 30.06.1960 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 175.
4. Питання Державного комітету України по водному господарству [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.1992 р. № 251. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP910316.html.
5. Водный кодекс Украины від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=213/95-%C2%D0>.
6. Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.1996 р. № 413. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-96-%D0%BF>.
7. О государственной санитарной инспекции : постановление ВУЦИК и СНК УССР от 28.04. 1934 г. // СУ УССР. – 1934. – №17. – Ст. 139.
8. Об охране чистоты вод : постановление СНК УССР от 25.11.1932 г. // СП УССР. – 1932. – № 33. – Ст. 211.
9. Європейська угода про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення від 19.01.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_342.
10. О санитарных органах республики : постанова СНК УССР от 01.06.1923 г. // СУ УССР. – 1923. – № 22-23. – Ст. 31.
11. Про участь України в Міжнародній конвенції щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою, 1969 р. : постанова Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 496.
12. Об утверждении положения о Главном управлении геологии и охраны недр при СМ УССР : постановление СМ УССР от 11.09.1962 г. // СП УССР. – 1962. – № 9. – Ст. 123.

Чуприна Ю. А. Основные направления развития водного законодательства Украины в XX веке.

В статье изложены основные направления, этапы становления и развития водного законодательства, проанализированы базовые комплексные акты, рассмотрены формирование и развитие системы государственных органов управления водными ресурсами, прослежено формирование корпуса актов об ответственности за охрану и рациональное использование водных ресурсов.

Ключевые слова: водное законодательство Украины, рациональное использование водных ресурсов, охрана водных богатств.

Chupryna Y.A. The main direction of development the water legislation in Ukraine in XX century.

The article outlines the main directions, stages in the development of water legislation, analyzed the basic complex acts, considered the formation and development of the system of public water management authorities, traced the formation of the body acts on the responsibility for the protection and rational use of water resources.

Key words: water legislation of Ukraine, the rational use of water resources, protection of water resources.

Надійшла до редколегії 17.02.2015 р.

Ганна Аркадіївна Кім,
здобувачка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.6:502.211-582(477)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ОХОРОНИ І ВІДТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ, ЗАНЕСЕНИХ ДО ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено вивченню проблем, пов'язаних із дослідженням формування, стану та тенденцій розвитку правового забезпечення відносин, що виникають з охорони, використання, відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України за період із 1990 р. до теперішнього часу.

Ключові слова: рослинний світ; природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; екологічне законодавство; об'єкти рослинного світу.

Своєчасність теми визначає один із головних програмних документів у галузі екологічного права «Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та здійснення екологічної безпеки», затверджений постановою Верховної Ради України від 05.03.1998 р. [23]. Сучасна екологічна ситуація в Україні у цьому документі характеризується як кризова. Підтвердженням можна вважати: зокрема, нівелювання систем природокористування, зниження різноманіття екосистем і біоти, зумовлене порушенням традиційного користування рослинним світом, відсутність нормативно-правової бази стійкого розвитку територій, на яких зростають природні рослинні угруповання [21]. Зазначені природні рослинні угруповання (об'єкти рослинного світу) як раз і занесені до Зеленої книги України.

Актуальність статті пояснюється також потребою вивчення проблем формування та розвитку законодавчої бази щодо регулювання правовідносин, що раніше не досліджувалися, у сфері охорони і відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, та необхідністю подальшого удосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Метою цієї статті є проведення комплексного науково-теоретичного аналізу генези законодавчого забезпечення правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, формулювання наукових висновків та рекомендацій щодо удосконалення законодавства у зазначеній сфері. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступне завдання: на основі вивчення і аналізу нормативних і наукових джерел дослідити формування, стан і тенденції розвитку правового забезпечення відносин, що виникають з охорони, використання, відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Науково-теоретичною основою публікації стали праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених у сфері екологічного права: В. І. Андрейцева [1], Г. І. Балюк [2], А. П. Гетьмана [3], С. В. Єлькіна [4], А. Б. Іскоян [5], О. І. Красова [6], В. К. Попова [3], А. К. Соколової [7], Ю. С. Шемшученка [8], які вивчали окремі питання правового режиму об'єктів рослинного світу, зокрема, лісів чи нелісової рослинності тощо.

У доктрині екологічного права за часів незалежної України правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, не був предметом комплексного дослідження та, відповідно, питання законодавчого забезпечення правовідносин у зазначеній сфері не вивчалися в історичному аспекті.

Як слушно зауважують науковці, зокрема С. О. Боголюбов, аналіз поступового, поетапного розвитку регулювання використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, історичних джерел, зіставлення колишніх та теперішніх офіційних документів дозволяють встановити та оцінити динаміку вирішення екологічних проблем, визначити сучасне місце екологічного права у сучасній загальній системі права, з'ясувати причини, наслідки, масштаб діяльності людини в галузі забруднення та охорони навколишнього середовища, виправити помилки минулого, програмуючи недопущення їх у майбутньому [9, с. 41].

Розглядаючи це питання, вбачається за доцільне окремо зупинитися на тому, що нормативно-правовому закріпленню відносин щодо охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, передувала активна науково-дослідна діяльність фахівців із природничих наук.

Теоретичне обґрунтування необхідності охорони типових корінних фітоценозів нарівні з рідкісними вперше було запропоновано Є. М. Лавренком ще у 1967 р. [10]. Ідея розробки «Зеленої книги» виникла і втілена в життя саме в Україні. До речі, зроблено це було завдяки наполегливості і зусиллям фахівців у галузі природничих наук. Історія її створення пройшла два етапи:

науковий та нормативно-правовий. Розглянемо кожен етап окремо. В Україні у 1983 р. С. М. Стойко [11] вже публікує список рідкісних рослинних угруповань Українських Карпат, що підлягають охороні. Уперше у 1987 р. Зелена книга України опублікована у вигляді монографії [12].

Як уже наголошувалося, законодавство у сфері регулювання та охорони рослинних природних угруповань теж має свою історію. Щоб розглянути правові питання охорони рослинних угруповань, слід провести аналіз складу і структури законодавства про рослинний світ у цій галузі, встановити тенденції та проблеми розвитку, а також визначити основні шляхи його вдосконалення.

Сама ідея збереження рідкісних природних ресурсів, окремих видів тварин і рослин, про це вже неодноразово згадувалося, має глибоке історичне коріння. Як слушно зауважує А. П. Гетьман, методологічним підґрунтям вирішення проблем охорони довкілля, які постають перед державою, є науково-теоретичні та правові розробки, що здійснювалися вченими-юристами протягом багатьох років [13, с. 11].

Сучасний період розвитку українського законодавства про рослинний світ почався у 1990 р. Після проголошення Україною суверенітету та незалежності в державі розпочинається новий етап законотворення у подальшому вдосконаленню напрацьованих за довгі роки правових основ охорони довкілля. Уперше необхідність вирішення цієї проблеми було передбачено у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., прийнятій Верховною Радою УРСР [13, с. 16]. Декларація [14] виступає базовим документом, який проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Проявом державного суверенітету є той факт, що Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки й порядок використання природних ресурсів. Відповідно до цього акта Україна самостійно визначає правові режими природних ресурсів та комплексів. У цьому документі хоча і не вживається термін «рослинний світ», а тим більше «рослинні угруповання», проте, використовується термін «природні ресурси» як загальне поняття.

Загальне ж еколого-правове регулювання базується на нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. [15]. Цей Закон є основоположним для екологічної галузі законодавства, оскільки в ньому окреслено принципи положення щодо реалізації екологічної політики держави, які з часом були конкретизовані й розвинені у відповідних екологічних законах. Цей документ визначає підгалузі екологічного законодавства (земельну, водну, лісову), а також зупиняється на питаннях використання тваринного і рослинного світу. Так, у ст. 4 Закону згадуються окремі складові рослинного світу: «ліс» та «інша рослинність», а у ст. 64 при визначенні об'єктів, занесених до Червоної книги України, вживається термін «рослини». З вищенаведеного можна зробити висновок, що законодавець не розглядає рослинний світ самостійним природним об'єктом, а також не згадує про його основну складову – природні рослинні угруповання.

Конституція України [16] у ст. 13 проголошує, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. На жаль, тут не міститься повного переліку природних ресурсів нашої держави, як бачимо, відсутній рослинний світ як об'єкт права власності, що ускладнює визначення правового становища конкретних природних об'єктів чи їх складових, як наприклад, природних рослинних угруповань. Конституція України, крім зазначених положень, визначила основні питання регулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), частиною якого є й рослинний світ.

Безпосередньо питання нормативного забезпечення досліджуваних відносин передбачено у наступних документах. Так, особливою передумовою підготовки та затвердження Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні від 22.09.1994 р. № 177/94-ВР [17] слід назвати незадовільний екологічний стан. У документі наголошується, що здебільшого безсистемний техногенний вплив призвів до значного руйнування усталеного навколишнього природного середовища, значною мірою позначився на генофонді природи України. На сьогодні збереглося близько 30 відсотків природної рослинності, яка перебуває на різних стадіях трансформації [17]. Окрім того, названий програмний документ зупиняється на важливості наукових розробок фахівців щодо узагальнення та дослідження наявних особливо цінних представників природної рослинності України – рослинних природних угруповань. У той же час, зважаючи на завдання та спрямованість цього нормативного акта, найефективнішим способом охорони вказаних природних об'єктів визначено саме розширення та підвищення репрезентативності мережі природно-заповідного фонду.

Також у Програмі безпосередньо вказано, що для поліпшення юридичного забезпечення розвитку заповідної справи в Україні у першочерговому порядку необхідно: розробити і прийняти законодавчі акти про рослинний світ та про систему територій, що особливо охороняються; надати Переліку рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, нормативного характеру та забезпечити його періодичне видання. Особливу тривогу викликає стан справ із збереженням генофонду рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин. До другого видання Червоної книги України занесений 381 вид тварин (близько 60 % з них – безхребетні), 351 вид рослин та грибів, у тому числі 429 видів судинних рослин, які становлять понад 12 % всієї дикорослої фауни. Порівняно з першим виданням (1976 р.) кількість видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, збільшилася майже в чотири рази. Стосовно рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги, їх загальна кількість становить 127 угруповань.

Згодом Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку ведення Зеленої книги України» (1997 р.) було передбачено необхідність визначення: 1) категорій рідкісних, зникаючих і типових природних рослинних угруповань, що потребують охорони; 2) шляхів здійснення охорони природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України; а також 3) створення Національної комісії з питань Зеленої книги України, проведення експертизи та узагальнення пропозицій про внесення до Зеленої книги України та вилучення з неї природних рослинних угруповань [18].

Першим нормативно-правовим актом, положення якого безпосередньо стосувалися питань ведення Зеленої книги України, був наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України «Про затвердження Положення про Зелену книгу України» (1997 р.) [19]. У цьому Наказі, зокрема, встановлено, що Зелена книга України є державним документом, в якому зведені відомості про сучасний стан рідкісних, зникаючих і типових природних рослинних угруповань, що потребують охорони і мають важливе значення як складова біологічного різноманіття. Крім суто облікової функції, Зелена книга також виступає підставою для розробки заходів щодо охорони та невиснажливого використання природних рослинних угруповань. Важливими, на наше переконання, слід назвати приписи законодавця щодо: визначення видів та категорій природних рослинних угруповань, які є цінними з наукової точки зору та вносяться до цієї книги; встановлення функцій державного управління в досліджуваній сфері (контролю); порядку включення та виключення цих об'єктів з даної книги тощо.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що саме наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України «Про затвердження Положення про Зелену книгу України» (1997 р.) [19] було започатковано формування нормативної бази щодо регулювання відносин з охорони рідкісних, зникаючих і типових природних рослинних угруповань.

Важливим моментом у справі охорони рослинних природних угруповань та рослинності взагалі стало прийняття Закону України «Про рослинний світ» (1999 р.) [20]. Саме цією подією ознаменувалася нова віха у формуванні флористичного законодавства щодо користування, охорони й відтворення об'єктів рослинного світу. Концептуальним положенням названого Закону є визнання рослинного світу самостійним природним об'єктом, його правового статусу, основних елементів та ін. [7, с. 31-32]. У Законі наведена дефініція поняття «рослинний світ» як сукупності усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території, що є по суті природним визначенням цього об'єкта. У своїй монографії «Флористичне право України: проблеми формування та розвитку» А. К. Соколова запропонувала наступне визначення поняття, яке нами розглядається. Отже, рослинний світ – це об'єкт права власності, суверенних прав; це сукупність диких рослин, а також грибів та утворених ними угруповань, які зростають у стані природної свободи на території України, а також у межах внутрішніх мор-

ських вод і територіального моря, континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони України, щодо якого встановлено відповідний правовий режим, який забезпечує їх належне використання [21, с. 30].

Як уже згадувалося, природні рослинні угруповання закон також визначає як складову рослинного світу та формулює їх поняття. Цей акт дуже важливий для визначення екологічної, господарської, наукової, оздоровчої, рекреаційної цінності тих природних рослинних угруповань, що занесені до Зеленої книги України. Так, у ньому вказується, що названі природні рослинні угруповання мають статус «загальнодержавного значення». Також ст. 26 даного Закону серед способів забезпечення охорони рослинного світу передбачає занесення саме типових природних рослинних угруповань до Зеленої книги України, на сьогодні порядок ведення якої визначається новим Положенням про Зелену книгу України. Отже, чинна Зелена книга України [18] є державним документом, в якому зведені відомості про сучасний стан рідкісних, зникаючих і типових природних рослинних угруповань, що потребують охорони і мають важливе значення як складова біологічного різноманіття. Слід зауважити, що біологічне (біотичне) різноманіття являє собою сукупність усіх видів рослин, тварин і мікроорганізмів, їх угруповань та екосистем у межах території України, територіальних та внутрішніх морських вод, виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу [21]. Таким чином, тільки три види рослинних угруповань можуть бути занесені до цієї книги: 1) рідкісні; 2) такі, що знаходяться під загрозою зникнення; 3) типові.

Ведення Зеленої книги має практичне і наукове значення ще й тому, що вона містить таку інформацію: біноміальну наукову назву рослинного угруповання, його синфітосозологічний індекс, клас, категорію, статус, поширення в Україні, фізико-географічні умови, біотоп, фітоценотичну, аутофітосозологічну та ботаніко-географічну значущість, ценотичну структуру та флористичне ядро, потенціал відновлюваності, вид режиму збереження, обґрунтування необхідності здійснення охорони, біотехнічні і созотехнічні рекомендації, джерела інформації, картосхему поширення угруповання.

Але у цьому нормативно-правовому акті, на жаль, не знайшли закріплення положення, присвячені регулюванню відносин щодо права власності, користування, відтворення та відповідальності за порушення законодавства у цій сфері. Врахування законодавцем наведених прогалин буде сприяти належному правовому забезпеченню регулювання досліджуваних відносин.

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне наголосити, що окрім вищезазначених актів, які безпосередньо присвячені регулюванню досліджуваних правовідносин, на сьогодні можна виділити декілька груп нормативних актів, положення яких опосередковано регламентують зазначені відносини. Йдеться про нормативні акти, присвячені регулюванню правовідносин у сфері: функціонування екомережі [23] тощо; забезпечення біорізноманіття [24] тощо; охорони, використання об'єктів та територій природно-заповідного фонду [25] тощо; охорони, відтворення найбільш цінних видів рослин і тварин [26] тощо.

Таким чином, на підставі сказаного можна зробити висновки, що за часів незалежної України створена правова база щодо регулювання суспільних відносин з охорони об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, започаткована саме у 1994 р. Йдеться про необхідність розробки та прийняття спеціального акта – Положення про Зелену книгу України, яке було затверджено у 1997 р. На сьогодні прийняте нове Положення про цю книгу (2002 р.). Також правову основу регламентування вказаних відносин становлять вищезазначені чотири групи нормативно-правових актів. Аналіз законодавства у зазначеній сфері свідчить про нагальність його удосконалення, зокрема, слід розробити та прийняти єдиний нормативний акт – Закон України «Про Зелену книгу України».

Як справедливо наголошують науковці, джерела екологічного права, їх еволюція, особливості сфери правового регулювання та чинників впливу на формування викликають своєрідний і неабиякий інтерес. Це передусім стосується вивчення і специфіки джерел екологічного права, їх впливу на суспільні відносини [27, с. 4].

Отже, вивчення генези законодавства незалежної України у сфері охорони, відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, дозволяє стверджувати, що наведені міркування не вичерпують усіх аспектів порушеної проблеми.

Список літератури:

1. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія / В. І. Андрейцев. – Донецьк : Нац. ун-т, 2011. – 373 с.
2. Балюк Г. І. Екологічне право України : консп. лекцій у схемах (Заг. і Особл. частини) : навч. посіб. / Г. І. Балюк ; Мін-во освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 192 с.
3. Гетьман А. П. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу / А. П. Гетьман, В. К. Попов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 51–53.
4. Елькин С. В. История становления правовых основ сохранения использования растительного мира / С. В. Елькин // Уч. записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2005. – Т. 18 (57). – № 1. – С. 124–134.
5. Искоян А. Б. Правовое регулирование использования и охраны растительного мира (нелесной растительности) / А. Б. Искоян ; Ереван. гос. ун-т ; под ред. О. С. Колбасова. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 132 с.
6. Крассов О. И. Право лесопользования в СССР / О. И. Крассов ; АН СССР, Ин-т гос-ва и права ; отв. ред. О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1990. – 238 с.
7. Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія / А. К. Соколова. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
8. Екологічне право України : акад. курс : підручник / НАН України, Ін-т держави і права В. М. Корецького, Київ. ун-т права ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид. – К. : Юрид.думка, 2008. – 720 с.
9. Боголюбов С. А. Актуальные проблемы экологического права : учеб. для магистров : (Серия «Магистр») / С. А. Боголюбов. – М. : Юрайт, 2011. – 607 с.
10. Лавренко Е. М. Ботаническая география и фитоценология (геоботаника) / Е. М. Лавренко, В. М. Свешникова // Развитие биологии в СССР / под ред. Б. Е. Быховского, С. Р. Микулинского и др. – М. : Наука, 1967. – С. 41–64.

11. Стойко С. М. Экологические основы охраны редких, уникальных и типичных фитоценозов / С. М. Стойко // Ботанич. журнал. – 1983. – Т. 69. – № 11. – С. 1574–1583.
12. Зеленая книга Украинской ССР : моногр. // подг. кол. авт. под общ. ред. Ю. Р. Шеляга-Сосонко. – К. : Наук. думка, 1987. – 216 с.
13. Гетьман А. П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А. П. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–18.
14. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
15. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
16. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
17. Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні від 22.09.1994 р. № 177/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 48. – Ст. 430.
18. Про затвердження Порядку ведення Зеленої книги України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.01.1997 р. № 46-р (втратило чинність на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.01.2010 р. № 101-р) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/baseei/ua-tmtiyt.html>.
19. Про затвердження Положення про Зелену книгу України [Електронний ресурс] : наказ М-ва охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 19.02.1997 р. № 17. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
20. Про рослинний світ : Закон України № 591-ХІV від 09.04.1999 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 22-23. – Ст. 198.
21. Словник юридичних термінів екологічного законодавства України. – Х. : Одиссей, 2010. – 160 с.
22. Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та здійснення екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 р. № 188/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст. 248.
23. Про загальну програму формування національної екологічної мережі на 2000 – 2015 рр. : Закон України від 21.09.2000 р. № 4731-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
24. Про Концепцію збереження екологічного різноманіття [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.1997 р. № 439. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/439-97-%D0%BF>.
25. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
26. Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 р. № 3055-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 201.
27. Гвоздик П. О. Джерела екологічного права України : монографія / П. О. Гвоздик ; відп. ред. Н. Р. Малишева. – К. : Алєрта, 2012. – 304 с.

Ким А. А. Историко-правовые основы формирования и развития законодательства по охране и воспроизводству объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины.

Статья посвящена изучению проблем, связанных с исследованием формирования, состояния и тенденции развития правового обеспечения отношений, возникающих по охране, использованию, воспроизводству объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины за период с 1990 г. по настоящее время.

Ключевые слова: растительный мир; природные растительные сообщества, занесенные в Зеленую книгу Украины; экологическое законодательство; объекты растительного мира.

Kim A. A. *Actual problems of ownership of flora objects listed in the Green Book of Ukraine.*

This article is devoted to the study of issues related to the study of formation, status and trends of legal support of relations that arise out of protection, use, and reproduction of flora objects listed in the Green Book of Ukraine for the period from 1990 till the present day.

Key words: flora; natural flora groups, listed in the Green Book of Ukraine; environmental legislation; flora objects.

Надійшла до редколегії 03.12.2014 р.

Євгенія Миколаївна Копиця,
аспірантка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.6.023

НОРМУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

У статті досліджуються нормативно-правові основи нормування в галузі охорони атмосферного повітря та аналізується його місце у системі засобів правового регулювання у досліджуваній сфері. У результаті аналізу чинного законодавства виявлено існуючі недоліки у понятійно-категоріальному апараті інституту нормування та запропоновано шляхи їх усунення на основі положень наукових досліджень.

Ключові слова: нормування, правове регулювання, охорона, атмосферне повітря.

Атмосферне повітря є життєво важливим компонентом навколишнього природного середовища, невід'ємною частиною середовища проживання людини, рослин, тварин. За останнє століття негативний антропогенний вплив на цей природний компонент привів до істотного погіршення його якості, що відбивається і на здоров'ї населення, і на стані довкілля в цілому.

За даними державної статистичної звітності, у 2013 р. в Україні у розрахунку на одну особу викинуто в атмосферу 148 кг забруднюючих речовин, 5,1 т діоксиду вуглецю, який відноситься до парникових газів, скинуто 38 м³

забруднених стічних вод, утворено 9,9 т відходів, у тому числі 20 кг відходів I-III класів небезпеки. Понад 64 % небезпечних речовин, що потрапили у повітря, припало на стаціонарні джерела забруднення промислових підприємств. Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення у 2013 р. у повітря надійшло 2,4 млн т забруднюючих речовин, переважна частина з яких (2196,3 тис. т, або 90,6 %) – це викиди автомобільного, 46,1 тис. т, або 1,9 % – залізничного, 7,8 тис. т, або 0,3 % – авіаційного, 6 тис. т, або 0,2 % – водного транспорту та 168,5 тис. т, або 6,9% – виробничої техніки. Порівняно з 2012 р. збільшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу відмічалось у 6 регіонах країни, а саме: у Вінницькій (на 48,2 тис. т, або на 48 %), Запорізькій (на 38,3 тис. т, або на 19 %), Івано-Франківській (на 6,2 тис. т, або на 3 %), Харківській (на 12,7 тис. т, або на 6 %), Хмельницькій та Черкаській (відповідно на 0,9 тис. т та на 3,7 тис. т, або на 5 %) областях [1].

За таких умов принципового значення набувають правові засоби охорони атмосферного повітря, адже саме створення дієвої та ефективної нормативно-правової бази є одним із найважливіших способів реалізації державної політики у сфері охорони атмосферного повітря. Законодавство про охорону атмосферного повітря є складовою екологічного законодавства і спрямоване на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище [2, с. 254].

У свою чергу, слід відзначити, що у механізмі екологічного права інститут нормування займає особливе місце. Він містить критерії правомірності поведінки суб'єктів екологічних правовідносин, оскільки конкретизує ознаки складів адміністративних (і не тільки) екологічних правопорушень, зафіксованих у бланкетних правових нормах, виступає як критерій правомірності (проти-правності) поведінки суб'єктів екологічних правовідносин.

На теперішній час створено досить широку законодавчу і наукову базу для розвитку правової охорони атмосферного повітря. Вона ґрунтується, у тому числі, і на тих принципах і основах, що були закладені і закріплені ще законодавством СРСР, а також у відповідних наукових пропозиціях і рекомендаціях. Вдосконаленню законодавства у галузі охорони атмосферного повітря були присвячені наукові дослідження таких видатних вчених, як: М. М. Бринчук, О. С. Колбасов, Н. В. Барбашова, В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, А. І. Жмотов, М. І. Малишко, В. Л. Мунтян, В. В. Петров, В. К. Попов, Ю. С. Шемчушенко, М. В. Шульга, Н. Р. Малишева, В. К. Рибачек та ін. Слід зазначити, що існуючі наразі науково-правові дослідження в сфері охорони атмосферного повітря є нечисленними, а дослідженню інституту нормування як одного із базових елементів у механізмі правової охорони атмосферного повітря і досі не приділено достатньої уваги.

Провідна роль нормування як засобу правового регулювання відносин у сфері охорони атмосферного повітря визнається і законодавством, і пра-

вовою доктриною. Стаття 31 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає нормування використання природних ресурсів, ст. 5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» відводить нормуванню відповідне значення у контексті правової охорони атмосферного повітря. Поза сумнівом, цим роль нормування у регулюванні атмосфероохоронних відносин не обмежується.

Так, на думку Н. В. Барбашової, у законодавстві України, яке регулює забезпечення екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності, одним із трьох основних нормативних блоків є стандартизація, нормування і контроль забруднення навколишнього середовища [3, с. 8].

М. М. Бринчук зазначає, що нормування та стандартизація з давніх пір використовуються в якості одного з основних заходів або інструментів охорони довкілля, який завдяки урегульованості в природоохоронному законодавстві стає правовим [4, с. 428].

В. К. Рибачек визнає інститут нормування в галузі охорони атмосферного повітря одним із стрижневих елементів в механізмі правової охорони атмосферного повітря, пропонуючи всі інші складові цього механізму (оцінку впливу на навколишнє середовище, екологічну експертизу, екологічний аудит, моніторинг та ін.) розглядати як похідні, орієнтовані на забезпечення дотримання відповідних нормативів [5, с. 9].

Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що інститут екологічного нормування складає основу еколого-правового механізму, а основоположне значення цього інституту полягає у тому, що саме він визначає вимоги до стану навколишнього природного середовища. Ця обставина зумовлює доцільність поглибленого вивчення сутності інституту нормування як засобу правового регулювання відносин у сфері охорони атмосферного повітря, дослідження особливостей чинного законодавства цієї сфери і виявлення можливих недоліків.

Аналізуючи нормативно-правові акти, що регулюють порядок нормування у сфері охорони атмосферного повітря, вважаємо за необхідне провести аналіз основних законів, які займають центральне місце у механізмі правового регулювання охорони атмосферного повітря. До таких законів, у першу чергу, належить Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., який є визначальним для усєї галузі екологічного права і таким, який встановлює правові основи інституту нормування в сфері охорони навколишнього середовища.

У ст. 31 цього Закону визначається мета екологічного нормування, що являє собою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Статтею 33 цього Закону встановлюється, що екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів [6].

Таким чином, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» дає підстави для визнання нормування як діяльності із встановлення нормативів, норм, правил, вимог. Однак згадані положення, на наш погляд, не відрізняються чіткістю, однозначністю і є дещо суперечливими.

На думку В. І. Андрейцева, за допомогою нормування встановлюються якісні та кількісні показники, можливі рівні (гранично допустимі показники (величини) можливого впливу), а також нормативи [7, с. 27-28].

Дещо ширшим є визначення екологічного нормування як такого, що запроваджується з метою обмеження і контролювання антропогенних впливів на навколишнє природне середовище і є комплексом заходів для встановлення граничних меж, в яких можуть коливатися параметри показників, що характеризують стан природного середовища [8, с. 187].

Екологічне нормування є обмеженням негативного впливу на навколишнє природне середовище шляхом встановлення обов'язкових нормативів такого впливу. А екологічні нормативи – це закріплені законодавством норми, які регулюють природоохоронні і природоресурсні відносини, спрямовані на задоволення екологічних потреб суспільства і забезпечення оптимальної якості навколишнього природного середовища.

Законом України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., який сьогодні діє в редакції від 21 червня 2001 р., були визначені правові, організаційні та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря. Саме цей Закон безпосередньо визначає основи правового регулювання нормування у галузі охорони атмосферного повітря.

Однак вважаємо за доцільне відзначити похідний характер вимог щодо встановлення нормативів у даній галузі від визначеного у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» поняття екологічної безпеки як стану навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Статтею 5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» встановлюються наступні нормативи: нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря; нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел; нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел; технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин [9].

Порядок розроблення та затвердження нормативів у галузі охорони атмосферного повітря встановлюється Кабінетом Міністрів України відповідно до цього Закону. Так, Порядок розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 1780 від 28.12.2001 р. Даний Порядок визначає вимоги розроблення та затвердження

нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупність, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел. Нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел визначаються з метою дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання та газоочисних установок, вимог національного законодавства і законодавства Європейського Союзу та розробляються на одиницю маси за одиницю часу, на одиницю продукції чи сировини [10].

Для оцінки стану забруднення атмосферного повітря встановлюються нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря та нормативи гранично допустимих викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин, рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів у межах населених пунктів, у рекреаційних зонах, в інших місцях проживання, постійного чи тимчасового перебування людей, об'єктах навколишнього природного середовища з метою забезпечення екологічної безпеки громадян і навколишнього природного середовища: нормативи якості атмосферного повітря, гранично допустимі рівні впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних факторів і біологічного впливу на стан атмосферного повітря населених пунктів. Для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватись більш суворі нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря (ст. 6 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»).

Варто звернути увагу на те, що прийняття Закону України «Про охорону атмосферного повітря» стало суттєвим кроком на шлях до створення якісної нормативно-правової бази у сфері охорони атмосферного повітря [11, с. 5]. Проте врегулювати всі питання правової охорони атмосферного повітря в ньому не вдалося. Зокрема, у Законі не надається визначення терміна «нормування». А як зазначається в юридичній літературі, одна із причин низької ефективності екологічного законодавства – якість тексту нормативно-правового акта. Результативність правового регулювання залежить від того, наскільки однаковим є застосування юридичних понять і термінів [12, с. 41].

Проблема термінологічного визначення тривалий час була і залишається в межах наукових дискусій. І це не випадково, оскільки, як зауважив О. С. Колбасов, на сьогоднішній день триває складний процес пошуку необхідних слів, що найкращим чином виражають сутність правових категорій та явищ [13, с. 27]. На думку А. П. Гетьмана, використання в законодавстві відповідних понять пов'язане з вирішенням концептуальних і практичних питань застосування норм права, визначення шляхів кодифікації та уніфікації законодавства України [14, с. 111; 15, с. 580–592]. Таким чином, проблема юридичної термінології як складової частини юридичної техніки має велике значення в сучасний період для становлення і розвитку української державності [16, с. 5].

Як було виявлено вище, визначення терміна «нормування» не знайшло свого відображення і у комплексному Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». Тому вбачається доцільним навести результати наукових досліджень з цього питання, визначаючи ступінь його розробки та обґрунтованості.

У правовій доктрині існує декілька підходів до тлумачення поняття «нормування». Так, існують твердження, що нормування слід визнавати діяльністю із встановлення певних стандартів, які охоплюють поняття «норма», «норматив» та «правило» [17, с. 39; 18, с. 75]. В інших теоретичних дослідженнях нормування визначається як встановлення «нормативів (норм, правил і вимог) у відповідності до вимог законодавства» [4, с. 285].

Деякі науковці виділяють два розуміння нормування: вузьке та широке [10, с. 26; 19, с. 379; 20, с. 374]. У широкому розумінні нормування як засіб правового регулювання є діяльністю із встановлення певних обов'язкових якісних та кількісних показників, які можуть позначатися як нормативи, норми, технічні норми, техніко-юридичні норми, правила, вимоги, регламенти тощо. Вузьке розуміння нормування ґрунтується на тому, що термін «нормування» вживається в законодавстві зазвичай разом із терміном «стандартизація», причому ці поняття розглядаються як однопорядкові (див., напр., розділ VII Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інші акти чинного законодавства). Виходячи з того, що стандартизація є поняттям достатньо визначеним і пов'язується із виданням особливого різновиду нормативно-правових актів – нормативних документів із стандартизації (стандартів), можна вважати, що нормування є діяльністю із видання інших різновидів нормативних документів, крім нормативних документів зі стандартизації, що іноді називаються «нормами».

Співвідношення понять стандартизації та нормування можливо також розглядати і з іншої точки зору. Так, стандарти становлять загальний і обов'язковий напрям єдиного підходу до визначення стану атмосферного повітря за допомогою встановлення правил, нормативів та вжиття інших заходів. А нормативи, в свою чергу, конкретизують стандарти охорони атмосферного повітря [21, с. 16].

У науковій літературі також сформовано розуміння поняття «екологічне нормування», яке являє собою діяльність уповноважених державних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища, інших центральних органів виконавчої влади щодо розроблення та затвердження меж допустимого впливу на довкілля хімічного забруднення, фізичних, біологічних та інших шкідливих факторів, що походять від стаціонарних пересувних джерел, а також меж використання природних ресурсів та дозволених природно-перетворюючих заходів [22, с. 410].

Безумовно, викладені міркування вчених є слухними, втім, на нашу думку, найбільш оптимальним та найближчим до сутності нормування як засобу правового регулювання охорони навколишнього природного середовища і, відпо-

відно, охорони атмосферного повітря вбачається визначення нормування як врегульованої правовими нормами процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів із розробки якісних та кількісних показників (нормативів) властивостей об'єктів права у складі проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у встановленому порядку [23, с. 13].

На основі всього вищевикладеного можемо зробити наступний висновок. Із прийняттям законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря» слід констатувати, що законодавство у сфері охорони атмосферного повітря є достатньо задовільним. Зокрема, закріплено основні положення правового регулювання нормування, визначена його мета та засади його реалізації.

Однак, на наш погляд, одним із найбільших недоліків законодавства України у досліджуваній сфері є відсутність термінологічного визначення базового поняття «нормування», що не може не призводити до викривлення його розуміння, і як результат – і до неефективного застосування в процесі реалізації заходів, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища в цілому і атмосферного повітря зокрема. До того ж, розглянуті нами доктринальні тлумачення характеризуються певними розбіжностями у підходах.

Вирішення цієї проблеми вбачаємо насамперед у визначенні цього терміна законодавцем із урахуванням положень наукових досліджень у цій сфері та його затвердженні шляхом внесення змін до законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря».

Список літератури:

1. Аналітична доповідь державної служби статистики «Довкілля України у 2013 р.» // Публікація документів Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/ns_rik/analit/arhiv.htm.
2. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища) / В. В. Костицький – К. : Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи ; УСП МСБ «Eusmeu», 2003. – 772 с.
3. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарчої діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Н. В. Барбашова. – К., 1999. – 18 с.
4. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учеб. для высш. юрид. учеб. завед. / М. М. Бринчук. – М. : Юристъ, 2002. – 688 с.
5. Рибачек В. К. Правова охорона атмосферного повітря за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. К. Рибачек. – К., 2010. – 20 с.
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ// Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
7. Андрейцев В. І. Проблеми права екологічної безпеки (Концептуальні засади) / В. І. Андрейцев. – К. : Київ. ун-т, 1999. – 34 с.
8. Природоохоронні технології. Ч. 1: Захист атмосфери : навч. посіб. / Л. І. Северин, В. Г. Петрук, І. І. Безвозюк, І. В. Васильківський. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – 363 с.
9. Про охорону атмосферного повітря : Закон України // Відом. Верх. Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.

10. Порядок розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2001 р. № 1780 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 1. – Ст. 9.

11. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону атмосферного повітря» / Г. І. Балюк, І. С. Гриценко, Т. Г. Ковальчук та ін. ; за заг. ред. Г. І. Балюк. – К. : Юрінком, 2011. – 286 с.

12. Новикова Е. В. Теоретические проблемы развития экологического законодательства в республике Казахстан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Е. В. Новикова. – М., 1999. – 45 с.

13. Колбасов О. С. Терминологические блуждания экологии / О. С. Колбасов // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 27–37.

14. Гетьман А. П. Проблеми юридичної термінології в екологічному законодавстві України / А. П. Гетьман // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : Право. – 2002. – С. 111–113.

15. Гетьман А. П. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації / А. П. Гетьман // Вісник АПрН України. – 2003. – № 3 (34). – С. 580–592.

16. Гетьман А. П. Регіональний екологічний контроль: теорія правового регулювання : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Здоровко. – К. : Ін-т законодав. передбачень і правової експертизи, 2004. – 216 с.

17. Петров В. В. Экология и право / В. В. Петров. – М. : Юрид. лит., 1981. – 224 с.

18. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха / М. М. Бринчук. – М. : Наука, 1985. – 174 с.

19. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – 5-те вид., змін. і доп. – К. : Алерта, 2013. – 544 с.

20. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / за заг. ред. О. М. Шуміла. – Х. : Фактор, 2006. – 592 с.

21. Екологічна стандартизація і сертифікація: навч. посіб. / Н. К. Блінова, В. І. Мохонько, С. О. Саломашіна, О. В. Суворін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 124 с.

22. Екологічне право України. Академічний курс : підруч. / за заг. ред. Ю. С. Шемчушенка. – К. : ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2008. – 720 с.

23. Мірошніченко А. М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / А. М. Мірошніченко. – К., 2004. – 19 с.

Копиця Е. Н. Нормирование как способ правового регулирования в сфере охраны атмосферного воздуха.

В статье исследуются нормативно-правовые основы нормирования в области охраны атмосферного воздуха и анализируется его место в системе средств правового регулирования в исследуемой сфере. В результате анализа действующего законодательства выявлены существующие недостатки в понятийно-категориальном аппарате института нормирования и предложены пути их устранения на основе положений научных исследований.

Ключевые слова: нормирование, правовое регулирование, охрана, атмосферный воздух.

Kopytsia I. M. Normalization as a means of legal regulation in the field of ambient protection.

The paper studies legal normative grounds for normalization in the field of ambient air protection and analyses its place in the system of legal regulation means in the field under question. Analysis of legislation in force revealed certain drawbacks in conceptual instruments of normalization institute, and ways of their elimination are proposed on the basis of scientific research provisions.

Key words: normalization, legal regulation, protection, ambient air.

Надійшла до редколегії 04.12.2014 р.

Олег Володимирович Бурцев,
здобувач
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.412.2

ВСТАНОВЛЕННЯ МЕЖ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ГАРАНТІЯ ВИРІШЕННЯ МЕЖОВИХ СПОРІВ

На підставі аналізу системи джерел права розкрито поняття встановлення та відновлення меж земельних ділянок, охарактеризовано їх співвідношення та визначено їх роль при вирішенні земельних межових спорів.

Ключові слова: земельний спір, земельний межовий спір, межування, межа земельної ділянки, встановлення межі земельної ділянки, відновлення межі земельної ділянки.

Земельно-правові відносини, що складаються сьогодні, а також їх врегулювання регламентовані земельним законодавством. Аналіз змісту Земельного кодексу України дозволяє стверджувати, що серед усієї сукупності земельних спорів значне місце займають межові спори. Незважаючи на те, що в юридичній літературі дану категорію спорів розглядають як «безперспективні» [5, с. 223], вбачається, що в сучасних умовах такий вид спорів виникає дедалі частіше, а отже, виникла необхідність у формуванні нового підходу щодо їх вирішення.

Дійсно, дослідження проблеми вирішення земельних межових спорів протягом тривалого часу не втрачають своєї актуальності. Така ситуація обумовлюється тим, що ці спори за сучасних умов реформування набувають іншого змісту, мають свої особливості, які вимагають глибокого їх вивчення та аналізу з подальшою розробкою пропозицій щодо вдосконалення механізму їх вирішення.

Дослідження правових спорів, зокрема земельних, уже проводились багатьма науковцями. Зокрема, про це йдеться у працях таких науковців, як: А. П. Гетьман, Г. І. Балюк, П. Ф. Кулинич, Л. В. Лейба, Н. Р. Малишева, А. М. Мірошниченко та ін. Однак автори торкалися питань земельних спорів

у цілому, детальний аналіз межових спорів, зокрема щодо ролі встановлення (відновлення) меж земельної ділянки при вирішенні земельних спорів, не проводився. Тому з'ясування особливостей земельних межових спорів в означеному аспекті сьогодні є досить актуальним.

З'ясування сутності змісту межового спору неможливе без розуміння поняття «земельний спір» в цілому. При цьому необхідно підкреслити, що висловлені в літературі положення щодо визначення цього поняття не є однозначними. Такий стан справ зумовлений стрімкими та суттєвими змінами в земельному законодавстві, які значно збагатили та вплинули на зміст земельних правовідносин. Це стосується і земельних спорів, у тому числі межових, які виникають сьогодні, набувають іншого змісту та нових ознак.

У літературі обґрунтовується висновок, що земельні спори – це особливий вид правових відносин, в основі яких знаходиться вирішення правового конфлікту, що проявляється у процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення земельних прав, їх охорони (захисту), у зв'язку з порушенням прав та законних інтересів (чи їх визнанням) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок, та інших суб'єктів земельних правовідносин [4].

У межах усієї сукупності земельних спорів окрему самостійну групу становлять межові спори. Це передусім зумовлено їх особливостями та певною специфікою. Щоб виділити їх, необхідно визначити ту ознаку, яка об'єднувала б їх або, навпаки, дозволяла б диференціювати. Об'єднуючим фактором, який свідчить, що межові спори належать до категорії земельних, виступає те, що ці спори, як і інші, є спорами про право, які виникають у межах спірних матеріальних правовідносинах. Водночас ознакою, яка дозволяє виокремити межові спори в самостійну групу, є підстава, тобто те, з приводу чого вони виникають. А нею виступають межі земельної ділянки (земельних ділянок). У процесі врегулювання такого конфлікту з'ясовується як конкретний перелік прав та обов'язків суб'єктів земельних правовідносин, так і їх обсяг щодо об'єкта спору (земель у межах території України, земельних ділянок, їх частин і прав на них) відповідно до встановлених (відновлених) меж. Саме встановлення (відновлення) межі земельної ділянки та закріплення її межовими знаками виступає одним із правових засобів індивідуалізації цієї ділянки як об'єкта земельних прав, що дуже важливо при вирішенні земельного межового спору.

Земельний кодекс України, визначаючи систему органів, що вирішують земельні спори, як окремий їх вид називає спори щодо меж земельних ділянок. Зокрема, це спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей; щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та додержання громадянами правил добросусідства; спори щодо розмежування меж районів у містах; а також спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів.

Регламентация на законодавчому рівні окремого виду земельних спорів зумовлює необхідність з'ясування сутності та особливостей таких спорів. Вра-

ховуючи те, що означений вид земельних спорів стосується меж земельних ділянок, які і є ознакою, що характеризує даний вид спорів, необхідно мати чітке уявлення про те, що являють собою межі земельних ділянок.

Земельна ділянка як об'єкт земельних правовідносин не матиме повної характеристики, якщо її межі не будуть встановлені. Про це свідчить і земельне законодавство, бо формування земельної ділянки законодавець нерозривно пов'язує з визначенням її площі, встановленням меж та внесенням інформації про неї до Державного земельного кадастру.

Механізм встановлення (відновлення) меж земельних ділянок визначено Земельним кодексом України [1], Законом України «Про землеустрій» [8] та Інструкцією про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками, затвердженою наказом Державного комітету України із земельних ресурсів 18.05.2010 р. № 376 [2] (далі – Інструкція).

Згідно з Інструкцією *межею земельної ділянки* є умовна замкнена лінія, що розмежовує земельні ділянки [2]. У науковій літературі межею земельної ділянки також запропоновано вважати сукупність ліній, що утворює замкнений простір і розмежовує земельні ділянки [6, с. 265].

Встановлення меж земельних ділянок, меж земель тих чи інших територій адміністративно-територіальних утворень забезпечується межуванням земель, яке Законом України «Про землеустрій» (ст. 1) визначається як комплекс робіт із встановлення чи відновлення в натурі (на місцевості) меж адміністративно-територіальних одиниць, меж земельних ділянок власників, землекористувачів, у тому числі орендарів, із закріпленням їх межовими знаками затвердженого зразка [8].

Межі земельної ділянки встановлюються відповідно до топографо-геодезичних і картографічних матеріалів на основі технічної документації із землеустрою, якою визначається місцеположення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Згідно із чинним законодавством необхідно розрізнити встановлення та відновлення меж земельних ділянок. При цьому спільною ознакою, яка характеризує як встановлення, так і відновлення меж земельної ділянки, є те, що вони здійснюються з метою визначення в натурі (на місцевості) метричних даних земельної ділянки, а також поворотних точок її меж та їх закріплення межовими знаками. Крім того, і для визначення меж земельних ділянок, і для їх відновлення характерне проведення комплексу робіт у межах здійснення кадастрової зйомки, яка включає: а) геодезичне встановлення меж земельної ділянки; б) погодження меж земельної ділянки з суміжними власниками та землекористувачами; в) відновлення меж земельної ділянки на місцевості; г) встановлення меж частин земельної ділянки, які містять обтяження та обмеження щодо використання землі; г) виготовлення кадастрового плану.

Встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) є завжди первинним відносно відновлення меж та здійснюється на підставі розробле-

ної та затвердженої технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), технічної документації із землеустрою щодо поділу та об'єднання земельних ділянок або проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки.

Комплекс робіт із встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) включає: підготовчі роботи, топографо-геодезичні, картографічні роботи та роботи із землеустрою, камеральні роботи, складання і оформлення матеріалів технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), а також встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) та закріплення їх межовими знаками. Процедура закріплення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) межовими знаками, визначення їх видів регламентується Інструкцією (розділ 3).

Як правило, закріплення межовими знаками меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) здійснюється виконавцем у присутності власника (користувача) земельної ділянки, власників (користувачів) суміжних земельних ділянок або уповноваженої ним (ними) особи.

Повідомлення власників (користувачів) суміжних земельних ділянок про дату і час проведення робіт із закріплення межовими знаками меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) здійснюється виконавцем завчасно, не пізніше ніж за п'ять робочих днів до початку робіт із закріплення межовими знаками меж земельної ділянки в натурі (на місцевості). Воно надсилається рекомендованим листом, кур'єрською поштою, телеграмою чи за допомогою інших засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення.

Власники (користувачі) суміжних земельних ділянок, місце проживання або місцезнаходження яких невідоме, повідомляються про час проведення робіт із закріплення межовими знаками поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) через оголошення у пресі за місцезнаходженням земельної ділянки. Закріплення межовими знаками меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) може здійснюватися за відсутності власників (користувачів) суміжних земельних ділянок у випадку їх нез'явлення, якщо вони були належним чином повідомлені про час проведення вищезазначених робіт, що зазначається у акті прийомки-передачі межових знаків на зберігання.

Відповідно до Земельного кодексу України основою для відновлення меж є дані земельно-кадастрової документації. Відновлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) здійснюється при повній (частковій) втраті в натурі (на місцевості) межових знаків, їх пошкодженні, яке унеможливорює використання межових знаків, а також при розгляді земельних спорів між власниками (користувачами) суміжних земельних ділянок. За наявності земельно-кадастрової документації відновлення меж фактично відбувається в порядку, передбаченому для їх встановлення, тобто відновлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) здійснюється на підставі раніше розробленої та затвердженої (відповідно до закону) документації із землеустрою. У разі відсутності такої

документації розробляється технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Власник земельної ділянки має право вимагати від власника сусідньої земельної ділянки сприяння встановленню твердих меж, а також відновлення межових знаків у випадках, коли вони зникли, перемістилися або стали невиразними.

Якщо ж неможливо виявити дійсні межі, їх встановлення здійснюється за фактичним використанням земельної ділянки. Іноді фактичне використання ділянки з'ясувати неможливо. У такому разі кожному виділяється однакова за розміром частина спірної ділянки. У ситуації, коли в такий спосіб визначення меж не узгоджується з виявленими обставинами, зокрема, зі встановленими розмірами земельних ділянок, то межі визначаються з урахуванням цих обставин. Передача межових знаків на зберігання власнику (користувачу) земельної ділянки здійснюється за актом прийомки-передачі межових знаків на зберігання.

Межі земельної ділянки позначаються на місцевості не тільки межовими знаками, вони також можуть додатково прив'язуватися шляхом проведення лінійних промірів до кутів будинків і споруд, центрів люків оглядових колодязів, опор ліній електропередачі й зв'язку.

Певний інтерес викликає спільне користування межовими об'єктами та спорудами (стіни, паркани, стежки, природні об'єкти тощо). Власники (користувачі) земельних ділянок мають право на спільне користування межовими об'єктами та спорудами, якщо їх приналежність одному з них не доведена і не може бути встановлена. Спільне користування межовими спорудами власниками сусідніх земельних ділянок базується на домовленості між ними. Витрати на утримання споруди в належному стані сусіди несуть у рівних частинах. До того часу, поки один із сусідів зацікавлений у подальшому існуванні спільної межової споруди, вона не може бути ліквідована або змінена без його згоди. При цьому досить поширеною є ситуація, коли власники або користувачі суміжних земельних ділянок не можуть дійти згоди щодо місцезнаходження спільної межі. Це досить часто й стає причиною так званих сусідських конфліктів. Як показує практика, виникнення межових спорів пов'язане з незнанням або ж недодержанням власниками землі та землекористувачами правил добросусідства, а також відсутністю належно оформлених документів, які підтверджували б право власності або користування земельною ділянкою. Із приводу спорів щодо меж земельних ділянок, які є наслідком недотримання правил добросусідства, то їх вирішення, як правило, ґрунтується на правових приписах гл. 17 Земельного кодексу України. При цьому ст. 103 ЗК України, яка закріплює тлумачення змісту інституту добросусідства, є неефективною, бо не визначає порядку, змісту та доцільності погодження меж.

Що стосується межових спорів, предметом яких є місцезнаходження межі земельної ділянки, то належне вирішення такого виду спорів нерозривно пов'язане з встановленням чи відновленням останньої.

З огляду на механізм встановлення меж земельної ділянки (земельних ділянок) можна зробити висновок, що межі земельної ділянки відіграють важливу роль у її індивідуалізації, визначенні просторової обмеженості тієї чи іншої території, а також прав щодо них. Саме встановлення меж на місцевості є визначальним етапом і слугує основою проведення конкретних дій чи процедур для передачі земельних ділянок у власність чи користування. Сказане дає підстави стверджувати, що встановлення (відновлення) меж земельної ділянки є гарантією належного вирішення земельного межового спору.

Разом з тим в умовах сьогодення практика свідчить про те, що нерідко виникають проблеми щодо встановлення меж земельної ділянки на місцевості. Основним чинником, який впливає на виникнення таких проблем, є невиправданий часом прискорений режим реформування земельних відносин. Мова йде про те, що у непоодиноких випадках не в повному обсязі виконувалися, а то і взагалі відкладалися на невизначений строк роботи щодо ідентифікації земельних ділянок, встановлення їх площі та меж [3]. Така ситуація стала підґрунтям виникнення межових спорів. Так, у сучасних умовах власники або землекористувачі стикаються з ситуацією, коли наявна площа та межі їх земельних ділянок не співпадають із задекларованими у правовстановлюючих документах. А іноді з'ясовується, що належні їм земельні ділянки значною мірою накладені на суміжні земельні ділянки.

Крім того до зазначених чинників також можна віднести і відсутність та застарілість генеральних планів населених пунктів, схем планування територій, що унеможлиблює якісне встановлення меж земельних ділянок. Відсутність чітких меж адміністративно-територіальних утворень та їх не закріплення межовими знаками також спричиняє виникнення межових спорів. При цьому викликає певний подив, що на рівні Земельного кодексу України, а саме ст. 176 регламентовано, що межі адміністративно-територіальних одиниць посвідчуються державним актом України, форма та порядок видачі якого встановлюються Верховною Радою України. Зазначена норма на сьогоднішній день потребує певного уточнення, бо суперечить нормам Закону України «Про Державний земельний кадастр» [7].

Отже, встановлення (відновлення) належним чином меж земельних ділянок можна вважати гарантією при вирішенні межових земельних спорів. Проте це можливе лише за умови правового та фінансового забезпечення оптимізації землевпорядних робіт щодо встановлення (відновлення) меж земельних ділянок та вирішення питання щодо необхідності встановлення меж відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Урегулювання цих питань підвищить ефективність вирішення земельних межових спорів.

Список літератури:

1. Земельний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 25. – Ст. 354.
2. Інструкція про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками, затв. наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 18.05.2010 р. № 376 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 46. – Ст. 1519.

3. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види / П. Ф. Кулинич // Земельне право України. – 2011. – № 3. – С. 14–21.
4. Лейба Л. В. Земельні спори та порядок їх вирішення : монографія / Л. В. Лейба ; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Право, 2007. – 160 с.
5. Настіна О. І. Медіація як спосіб вирішення земельних спорів / О. І. Настіна // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 17-18 травня 2013 р.) – Хмельницький : Хмельн. ун-т управління та права, 2013. – С. 223–226.
6. Пейчев К. П. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України / К. П. Пейчев. – Х. : Фактор, 2011. – С. 265.
7. Про Державний земельний кадастр : Закон України № 3613-VI від 07.07.2012 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 8. – Ст. 61.
8. Про землеустрій : Закон України № 858-VI від 22.05.2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 282.

Бурцев О. В. Установление границ земельного участка как гарантия решения межевых споров.

На основании анализа системы источников права раскрыто понятие установления и восстановления границ земельных участков, охарактеризовано их соотношение и определена их роль при решении земельных межевых споров.

Ключевые слова: земельный спор, земельный межевой спор, межевание, граница земельного участка; установление границы земельного участка, восстановление границы земельного участка.

Bourtsev O. V. Establishing boundaries of the land as a guarantee of hoar land disputes.

Based on the analysis of the sources of law, reveals the concept of establishing and restoring land boundaries, characterized their relationship and to determine their role in the solution of boundary land disputes.

Key words: land dispute, land landmark dispute, boundary and the boundary of the land; establishing the boundaries of land, restoring the boundaries of land.

Надійшла до редколегії 30.10.2014 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Олександра Володимирівна Паровишник,
аспірантка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 342.95-056.26

ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ ІНВАЛІДІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу актуальних питань адміністративно-правового регулювання, пов'язаного з освітою інвалідів. Автором висвітлено певні окремі проблеми в даній сфері та представлені аргументовані пропозиції можливих шляхів їх вирішення. Підкреслено позитивні напрями розвитку інклюзивної освіти в країні та зазначено умови її ефективного запровадження та функціонування в майбутньому.

Ключові слова: інвалід, дитина-інвалід, освіта, право на освіту, нормативно-правова база, адміністративно-правове регулювання.

Актуальність дослідження питань, пов'язаних з освітою інвалідів, обумовлена належним усвідомленням значення освіти для людей, які в силу наявності відповідних вад не можуть на належному рівні брати участь у навчальному процесі, але для яких освіта є важливим чинником повноцінної участі у суспільному житті. Очевидно, що особи з інвалідністю є членами суспільства, які потребують особливого ставлення та мають особливі потреби в тому числі і в сфері освіти.

В усіх розвинених країнах світу освіті інвалідів приділяється досить велика увага. Україна як держава, що прагне інтегруватися до європейського простору, також приділяє даній сфері значну увагу. Відповідно до цього деякі аспекти освіти інвалідів суттєво актуалізуються та потребують наукових пошуків у цьому напрямку.

Питання адміністративно-правового регулювання прав інвалідів у сфері освіти фрагментарно розглядалися в працях вітчизняних та іноземних науковців різних галузей права, в тому числі і в галузі адміністративного права. Під час дослідження зазначеної проблематики приділялася увага працям В. Авер'янова, В. Андрущенко, Д. Бахраха, Ю. Битяка, І. Голосніченка, В. Колпакова, О. Кузьменко, Р. Шаповала та ін.

Метою статті є розгляд та аналіз адміністративно-правового регулювання у сфері освіти інвалідів, а також вивчення проблем, що стосуються різних аспектів отримання освітніх послуг інвалідами в нашій країні.

У ст. 53 Конституції України закріплено, що кожен має право на освіту. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пілг учням і студентам [1].

В Основному Законі України та інших нормативно-правових актах зазначається, що особам з інвалідністю гарантується право на отримання освіти у державних та комунальних навчальних закладах з урахуванням їх особливостей, здібностей, можливостей, бажань та інтересів. Але в силу недосконалості нормативно-правової бази, неналежного матеріально-технічного забезпечення отримання освіти інвалідами не завжди відповідає гідному та якісному рівню.

Освіта інвалідів є важливим підґрунтям для загальної інтеграції таких осіб у суспільство, оскільки вона додає впевненості особі з обмеженими можливостями у собі та своїй значущості для суспільства. Сучасний етап еволюції освіти осіб з інвалідністю, суть якого полягає в реалізації принципу «від рівних прав – до рівних можливостей, від інституалізації – до інтеграції», в Україні відзначається низкою таких особливостей:

- забезпеченням рівного доступу до якісної освіти, права вибору особами з інвалідністю різних типів навчальних закладів, форм навчання;

- трансформацією шкіл-інтернатів у заклади інноваційного типу;

- зростанням навчально-реабілітаційних центрів, в яких дітям з особливими потребами та їх батькам надається відповідна комплексна, зокрема психолого-педагогічна допомога; суттєвою відмінністю таких центрів є те, що у багатьох з них зустрічаються діти різних нозологічних груп, часто з комплексними проблемами розвитку;

- розширенням практики інтегрованого та інклюзивного навчання осіб з інвалідністю у загальноосвітніх школах та дошкільних установах, вищих навчальних закладах, позитивного досвіду та реальних потреб населення (в Україні зберігається мережа спеціальних шкіл і дошкільних закладів для різних категорій дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку);

- все більшим зростанням уваги до проблем якомога ранньої діагностики і забезпечення своєчасної комплексної медико-психолого-педагогічної корекції відхилень у розвитку дитини;

– посиленням корекційно-розвивального компоненту в оновленому змісті і завданнях освіти дітей з особливими потребами відповідно до державних стандартів і програм;

– введенням у штатні розклади освітніх та реабілітаційних установ осіб із інвалідністю посад психологів для забезпечення ефективності психологічного супроводу процесів особистісно зорієнтованої спеціальної освіти [2, с. 9].

Вважаємо, що для досягнення більш високого та ефективного рівня освіти осіб з вадами здоров'я потрібно посилити інформаційне забезпечення реалізації прав на освіту інвалідів в Україні, наприклад, проводити перед кожним навчальним роком презентації освітніх закладів з наданням повної інформації щодо матеріально-технічного забезпечення та підготовки педагогічного складу навчальних закладів для прийняття та належного надання освіти особам з особливими освітніми потребами, причому з урахуванням кожної окремої групи таких людей відповідно до різноманітних нозологічних форм захворювань.

Доцільно внести зміни у ст. 56 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ щодо обов'язків педагогічних та науково-педагогічних працівників, а саме зобов'язати постійно підвищувати їх професійний рівень у сфері компетентності викладання особам з інвалідністю та їх виховання.

Статути вищих навчальних закладів мають містити окремі положення щодо можливостей та особливостей надання інвалідам освітніх послуг. При цьому слід мати на увазі, що такими особливостями є: виховання інвалідів, відповідне кадрове забезпечення, створення освітньо-реабілітаційного простору у таких закладах, належна матеріально-технічна база для забезпечення адаптації учнів – осіб з особливими потребами з огляду на їх індивідуальні особливості.

Не менш важливим для виховання і становлення дитини як особистості є дошкільне виховання та отримання загальної середньої освіти дітьми-інвалідами. У ч. 1 ст. 21 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» вказано, що дошкільне виховання, навчання інвалідів здійснюється в загальних або спеціальних дошкільних та навчальних закладах. Поряд з цим у п. 3 ст. 9 Закону України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. зазначено, що загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати у своєму складі класи (групи) з вечірньою (заочною), дистанційною формою навчання, класи (групи) з поглибленим вивченням окремих предметів, спеціальні та інклюзивні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами [3]. Примітно, що в Законі України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. № 2628-III [4] взагалі не передбачено створення подібних груп для виховання дітей-інвалідів. Таким чином, беручи до уваги те, що інтеграцію інвалідів у суспільство потрібно розпочинати з дитинства для забезпечення більшої її ефективності, доцільно додати до зазначеного вище Закону України статтю, якою передбачалося б утворення спеціалізованих груп при дошкільних закладах для дітей-інвалідів з кваліфікованим педагогічним персоналом, що буде гарантувати дитині-інваліду дошкільного віку різнобічний розвиток відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб, формування особистісних моральних якостей, можливість набуття життєвого досвіду та інтеграції у суспільство.

Особливе значення в адміністративно-правовому регулюванні освіти інвалідів відіграють Концепція розвитку інклюзивної освіти [5] і Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах [6], які врегульовують комплекс питань, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу та створенням відповідних умов для навчання, приведення системи освітньої роботи у відповідність до потреб дитини і сім'ї. Як зазначає А. О. Агабабян, при розробці зазначеного вище Порядку було використано досвід 22 експериментальних загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладів [7].

Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу. Інклюзія передбачає пристосування шкіл та їх загальної освітньої філософії та політики до потреб усіх учнів як обдарованих дітей, так і тих, які мають особливі потреби. Інклюзія потребує змін на всіх рівнях освіти. Суспільство повинно враховувати та пристосовуватись до індивідуальних потреб людей, а не навпаки [8, с. 123].

Безумовно, що інклюзивна освіта грає велику роль у процесі адаптації дитини-інваліда у навчальне середовище і є першим кроком до успішної та ефективної освіти таких дітей. До основних принципів інклюзивної освіти відносять такі:

- всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;
- школи мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання;
- забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розробки відповідних навчальних планів, застосування організаційних заходів, розробки стратегії викладання, використання ресурсів і партнерських зв'язків зі своїми громадами;
- діти з особливими освітніми потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання [9, с. 9].

На жаль, на практиці залучення дітей-інвалідів до повноцінного навчання є досить складним в нашій країні. Цей факт зумовлює потребу удосконалення діючої державної політики в сфері освіти та чинної нормативно-правової бази, яка регламентує питання надання освітніх послуг інвалідам, у тому числі й питання впровадження інклюзивного навчання. З огляду на це, вважаємо доцільним додати до Закону України «Про освіту» розділ «Інклюзивна освіта» з чіткими правовим регулюванням даного виду навчання, встановленням критеріїв компетенції фахівців, які повинні працювати в даній сфері, прав та обов'язків учнів з особливими потребами, критеріїв матеріально-технічного забезпечення закладів, які працюють за такою системою.

Зазначимо, що важливим при запровадженні інклюзивної освіти є забезпечення психологічного клімату в навчальному колективі. На сьогодні в силу певного рівня культури, матеріальних аспектів, особливостей стосунків у сім'ї,

виявів дитячого нігілізму тощо питання забезпечення необхідної толерантності щодо до дітей з особливими потребами в навчальному колективі набуває все більшого значення. Очевидно, що без нормального морально-психологічного клімату будь-які новації у навчальному процесі можуть мати суто формальний характер, а їх результативність може стати під питанням. Іншими словами, ефективність будь-яких нововведень інколи зводиться нанівець через відкриті або приховану дискримінацію осіб з інвалідністю у навчальному колективі. Саме ці питання повинні стати нарізним каменем при науковому осмисленні та практичній апробації новітніх навчальних методик, у тому числі й тих, що торкаються інклюзивної освіти. Враховуючи зазначене вище, вважаємо, що адаптація дітей-інвалідів у колективах із застосуванням новітніх методик повинна здійснюватися поступово, з самого раннього віку, коли формується ставлення до інших членів колективу, в тому числі й до дітей з вадами здоров'я.

Наприкінці зазначимо, що підвищення рівня освіти в країні позитивно впливає не тільки на кожну окрему особу взагалі, а й на суспільство в цілому. Впровадження нових технологій, інноваційних розробок та новацій у всі сфери життєдіяльності створює і для сучасного освітнього простору міцне підґрунтя. Це важливо для навчання осіб з особливими потребами, тому що для них отримання належної освіти є першим кроком до нормального життя, без обмежень та дискримінації.

Список літератури:

1. Конституція України : [прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р.] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Освіта осіб з інвалідністю в Україні: Тематична національна доповідь / Мін-во освіти і науки України, Ін-т інновац. технологій і змісту освіти ; за заг. ред. В. М. Синьова, М. П. Драгоманова, В. В. Засенка та ін. – К., 2010. – 418 с.
3. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
4. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2628-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
5. Концепція розвитку інклюзивної освіти : затв. наказом М-ва освіти і науки України від 1 жовт. 2010 р. № 912 // Інформ. вісн. М-ва освіти і науки України. – 2010. – № 34-35-36. – С. 42–50.
6. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах : постанова Кабінету міністрів України від 15 серп. 2011 р. № 872 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 62. – Ст. 2475.
7. Агабабян А. О. Освіта людей з особливими потребами : нормативно-правовий аспект [Електронний ресурс]. / А. О. Агабабян – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/6/02.pdf>.
8. Міщик Л. І. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання / Л. І. Міщик // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф., Хмельницький, 27 квітня 2012 р. / Хмельницький ін-т соц. технологій відкритого міжнар. ун-ту розвитку людини «Україна». – Хмельницький, 2012. – С. 122–125.
9. Колупаєва А. А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Л. О. Савчук. – К. : Вид. група «АТОПОЛ», 2011. – 274 с.

Паровышник А. В. К вопросу административно-правового регулирования в сфере образования инвалидов в Украине.

Статья посвящена анализу актуальных вопросов административно-правового регулирования, касающихся образования инвалидов. Автором рассмотрены отдельные проблемы в данной сфере и представлены аргументированные предложения возможных путей их решения. Освещены положительные аспекты развития инклюзивного образования в стране и указаны условия его эффективного внедрения и функционирования в будущем.

Ключевые слова: инвалид, ребенок-инвалид, образование, право на образование, нормативно-правовая база, административно-правовое регулирование.

Parovyshnyk O. V. Concerning administrative law regulation in the field of the disabled people education in Ukraine.

The article is dedicated to analysis of actual questions of administrative law regulation in field of the disabled people education. The author covered separate problems in the given field and presented reasoned offers of possible ways of their solution. The author underlined positive aspects of inclusive education development in the country and pointed conditions of its effective introduction and functioning in the future.

Key words: a disabled person, a disabled child, education, right for education, regulatory basis, administrative law regulation.

Надійшла до редколегії 04.02.2015 р.

Олена Борисівна Червякова,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 342.95 :324:005.334

ВПЛИВ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

У статті розглядаються актуальні проблеми впливу корупційних ризиків на забезпечення доступу до інформаційних ресурсів. Визначено об'єктивні та суб'єктивні фактори, що сприяють виникненню корупційних ризиків, проаналізовано шляхи їх зменшення. Акцентовано увагу на необхідності зміцнення державного контролю за виконанням вимог закону про забезпечення прозорості у державному управлінні, у тому числі й шляхом створення (визначення) спеціального органу.

Ключові слова: корупційні ризики, інформаційні ресурси, доступ до суспільно необхідної інформації, державний контроль.

Сучасні дослідження свідчать про небезпеку, яку несе корупція суспільству: загрозу верховенству права, підрив соціальної справедливості, шкоду економічному розвитку, послаблення моральних основ суспільства та стабільності його демократичних інститутів, порушення конституційних прав громадян, у тому числі й на інформацію. В той же час, як зазначається у Засадах державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – 2017 рр. [1; 2014. – № 46. – Ст. 2047], ефективний доступ до інформації, якою володіють органи публічної влади, інші суб'єкти, є важливою передумовою для запобігання корупції, виявлення та припинення корупційних діянь. Особливого значення набуває інформація, яка становить суспільний інтерес, а саме: відомості про використання публічних коштів, розпорядження державним або комунальним майном, особисті доходи, майно, видатки та зобов'язання фінансового характеру.

Серед заходів запобігання корупції важливу роль відіграє своєчасне виявлення та прогнозування корупційних ризиків¹ (факторів) й нейтралізація чинників, які підживлюють їх існування, у тому числі й у сфері обігу інформаційних ресурсів. Під такими ризиками розуміють обставини (явища, процеси) у діяльності посадових та службових осіб державних органів, які створюють ситуацію для їх можливої корупційної поведінки, породжують корупційні правопорушення або сприяють їх розповсюдженню [3, с. 272-273]. У теорії права поширена думка, що ризик є суб'єктивно-об'єктивною категорією [4, с. 22], яка являє небезпеку виникнення несприятливих наслідків особистого або суспільного характеру через обрання особою варіантів поведінки. Враховуючи корупційні ризики, можна констатувати, що особа, уповноважена на виконання функцій держави, через існуючі об'єктивні та суб'єктивні чинники змушена «балансувати» між суспільними (державними) та особистими (корпоративними) інтересами.

З наукових джерел впливає, що окремі вчені досліджували корупцію як суспільне явище і засоби запобігання їй (В. М. Гаращук, О. О. Кальман, О. М. Литвак, М. І. Мельник, Є. В. Невмержицький, М. І. Хавронюк та ін.). Представники конституційного та адміністративного права присвятили наукові пошуки проблемам реалізації громадянами права на доступ до публічної інформації (И. Л. Бачило, М. С. Демкова, Б. А. Кормич, Т. А. Костецька, А. І. Марущак, О. В. Нестеренко, В. О. Серьогін, Т. М. Слинько та ін.). Проте питання впливу корупційних ризиків на забезпечення доступу до інформаційних ресурсів не отримали належного висвітлення.

Зазначене актуалізує дослідження корупційних ризиків у сфері обігу інформаційних ресурсів з метою визначення деяких чинників, які впливають на найбільш ймовірну корупційну поведінку суб'єктів, а також засоби їх нейтралізації, що й обумовило обрання теми даної статті. Автор ставить за мету проаналізувати деякі «вузькі» місця доступу громадян до інформації, унормування державного контролю в цій сфері й запропонувати шляхи забезпечення подальшої відкритості й прозорості суспільно необхідної інформації.

¹ У даному випадку ми розглядаємо ризик як можливу небезпеку [2, с. 1527].

Як відомо, пріоритетними нормами міжнародного права визнані, зокрема, такі сфери правового регулювання державної антикорупційної політики, як державна та муніципальна служба, законотворча, судова та правоохоронна діяльність, бюджетний процес, приватизація державного та комунального майна, державні закупівлі, реєстрація та ліцензування певних видів діяльності, експертиза та сертифікація товарів та послуг, надання та отримання міжнародної фінансової й гуманітарної допомоги, а також інша діяльність, яка становить суспільний інтерес [5, с. 402]. Якщо взяти за основу таке ранжування, можна констатувати, що до можливих корупційних ризиків може бути віднесено брак прозорості інформаційних ресурсів, що обертаються у зазначених сферах (рішень, які приймаються, необґрунтоване обмеження доступу до публічної інформації про діяльність органів державної влади, інших уповноважених осіб тощо).

Йдеться, перш за все, про обов'язок владних структур оприлюднювати суспільно необхідну інформацію, а саме: про загрозу територіальній цілісності України; щодо забезпечення реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків; яка свідчить про можливість порушення прав людини; введення громадськості в оману; про шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо. Такі відомості є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення (ст. 29 Закону України «Про інформацію») [1; 2011. – № 32. – Ст. 313]. Ще одним шляхом забезпечення доступу до публічної інформації є реалізація громадянами відповідного конституційного права (ст. 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [1; 2011. – № 32. – Ст. 314]). Проте у досліджуваній сфері частина положень зазначених законів має оціночний характер, що на практиці сприймається неоднозначно і у більшості випадків унеможливує доступ до такої інформації.

Проаналізувавши практику різних країн світу щодо підстав та умов обмеження доступу до інформації, експерти міжнародної організації «Article 19»¹ вивели правило, згідно з яким обмеження можна вважати легітимним лише на підставі закону, воно має бути зрозумілим, описуватися чітко і підлягати суворій перевірці стосовно таких категорій, як «шкода» і «суспільні інтереси». Тому всі індивідуальні запити щодо здобуття інформації від публічних органів мають прийматися, якщо публічні органи не зможуть довести, що ця інформація підпадає під дію обмеженого режиму винятків. Відмова ж у доступі до інформації буде невинуватою, якщо публічні органи не зможуть довести, що інформація пройшла суворий трискладовий тест, а саме : 1) має стосуватися легітимної мети, передбаченої законом; 2) її оприлюд-

¹ «Article 19» була заснована в Лондоні (1987 р.) для забезпечення свободи поглядів і свободи інформації у всьому світі американським журналістом Родеріком МакАртуром. Сьогодні ця організація має понад 80 партнерів у різних країнах світу. Зокрема, в Україні її партнерами є : «ЕкоПраво-Київ», «ЕПЛ (Екологія-Право-Людина)». – Львів, «Харківська правозахисна група» та ін. [6].

нення загрожуватиме спричиненням суттєвої шкоди зазначеній легітимній меті; 3) шкода, що може бути завдана, має бути вагомішою, ніж суспільний інтерес в отриманні інформації [7, с. 15–17].

Утвердження інституту прозорості у практиці державного життя є багаторічною тенденцією в розвитку групи країн світу, суспільний устрій яких прийнято характеризувати як ліберально-демократичний [8, с. 58]. Особливого значення він набуває як один із заходів запобігання та протидії корупції. Так, серед Двадцяти керівних принципів у боротьбі з корупцією, прийнятих 6 листопада 1997 р. Комітетом Міністрів РЄ, важливе місце займає забезпечення прозорості у сфері державного управління, зокрема, шляхом прийняття відповідних процедур перевірки діяльності їх органів з тим, щоб засоби масової інформації могли вільно отримувати та розповсюджувати інформацію, яка стосується корупції [5, с. 179]. Конвенція ООН проти корупції, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї від 31 жовтня 2003 р., наголошує на необхідності посилення прозорості та сприяння залученню населення у процесі прийняття рішень, забезпечення ефективного доступу до інформації, проведення заходів щодо інформування населення, які сприяють створенню атмосфери нетерпимості щодо корупції; повазі, заохоченні та захисті свободи пошуку, отримання, опублікування та розповсюдження інформації про корупцію [5, с. 57]. Зокрема, йдеться про прийняття кожною державою таких заходів внутрішнього законодавства, які можуть знадобитися для посилення прозорості в його публічній адміністрації, в тому числі й стосовно її організації, функціонування, та, у належних випадках, процесів прийняття рішень. Такі заходи, між іншим, охоплюють: а) прийняття процедур або правил, які дозволяють населенню отримати у належних випадках інформацію про рішення та юридичні факти, які зачіпають інтереси населення; б) спрощення адміністративних процедур для полегшення публічного доступу до компетентних органів, які приймають рішення, та в) періодичні звіти про небезпеку корупції у публічній адміністрації (ст. 10 Конвенції ООН проти корупції).

Як зазначає Комітет ООН по контролю за наркотиками та попередженню злочинності, якщо погодитися з тим, що інформація – це влада, то полегшення доступу до інформації дає громадянському суспільству можливість здійснювати нагляд за державою. Доступ до інформації є потужним механізмом підзвітності, а там, де є підзвітність, якість прийняття рішень має підвищуватися: «гласність справедливо рекомендується як засіб проти соціальних хвороб. Сонячне світло ... є найкращим дезінфекційним засобом, а електричне світло – найкращим поліцейським» [5, с. 260]. Звідси випливає, що національні законодавчі акти та правила, пов'язані з інформацією, мають базуватися на принципі «громадяни мають знати».

Свого часу представниками Львівської школи права за наслідками дослідження шляхів перетворення обмеження права на доступ до інформації на його порушення було зроблено висновок, що останнє відбувається через хибну правозастосовну діяльність органів влади, а саме на етапі необґрунтованого

нормативного закріплення таких меж (обмежень): 1) прийняття переліків інформації, що не є публічною, які суперечать Закону; 2) віднесення до службової інформації тієї публічної інформації, обмеження доступу до якої взагалі заборонено; 3) видання органами виконавчої влади розпоряджень, постанов та інших рішень, які мають гриф «ДСК» та ін. [9]. По суті, зазначені обмеження можуть розглядатися як корупційні ризики в інформаційному середовищі, й до них слід віднести й відсутність контролю за виконанням розпорядниками інформації вимог законодавства в цій сфері.

Розглянемо деякі з цих ризиків докладніше. Частина 1 ст. 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації» (далі – Закон), яка сформульована не в імперативній формі, наголошує, що до службової може належати (підкреслено нами) така інформація: 1) що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрівідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напрямку діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень; 2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Звідси випливає, що суспільне значення інформації, як обґрунтовано підкреслює О. В. Нестеренко, мусять вирішувати: 1) розпорядник інформації за запитом про надання інформації, віднесеної до інформації з обмеженим доступом або до конфіденційної; 2) суд у разі розгляду скарги на законність віднесення певної інформації до інформації з обмеженим доступом або конфіденційної тощо [10, с. 128].

Проте маємо певні розбіжності між духом та буквою зазначеного Закону: перелік відомостей, що становлять (не можуть становити, а вже становлять) службову інформацію, складають органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти владних повноважень, у тому числі на виконання делегованих (ч. 3 ст. 9 Закону). Тим самим зводяться нанівець здобутки норм міжнародного права щодо «права громадськості знати».

Корупційним ризикам в сфері обігу інформаційних ресурсів сприяє й бездіяльність органів влади та відсутність належних важелів впливу з боку інститутів громадянського суспільства. Зокрема, Указом Президента України від 5 травня 2011 р. № 547/2011 «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації» [11; 2011. – № 35. – Ст. 1433] на Кабінет Міністрів України поклалися обов'язки, зокрема: а) підготувати разом із СБУ та внести на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо вдосконалення законодавчих актів щодо доступу до інформації з обмеженим доступом та відповідальності за порушення таких актів; б) розробити та внести на розгляд Верховної Ради України законопроекти щодо здійснення державного контролю за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації та ін. Однак невиконання зазначених положень зумовило

брак належних організаційно-правових умов для вільного доступу до інформації внаслідок необґрунтованого надання їй режиму обмеженого користування. В свою чергу, відсутність чітких обмежувальних бар'єрів доступу до службової інформації створює правову невизначеність у цій сфері і призводить до зловживань та свавілля з боку відповідальних осіб¹.

Стаття 17 Закону України «Про доступ до публічної інформації» передбачає такі види контролю в інформаційній сфері : парламентський (здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, тимчасові слідчі комісії, народні депутати України), громадський (здійснюється депутатами місцевих рад, громадськими радами, громадянами особисто шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо), державний (здійснюється відповідно до закону). Стосовно останнього виду контролю зазначимо, що оскільки на законодавчому рівні це питання залишається невизначеним й відсутній єдиний державний орган, який має здійснювати контроль за виконанням вимог закону, то для з'ясування форм та методів державного контролю в цій сфері необхідно проаналізувати підзаконні нормативно-правові акти. Так, відповідно до Положення про Міністерство інформаційної політики України (далі – МІП), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р. [13], основним завданням МІП є забезпечення інформаційного суверенітету держави, зокрема, з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні² та за її межами, а також забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів. Серед іншого на МІП покладається й обов'язок вживати заходів до захисту інформаційних прав громадян (п. 4 Положення). Проте відповідні важелі для такої діяльності МІП не надані.

З другого боку, Міністерство юстиції України та його органи на місцях мають можливість під час державної реєстрації нормативно-правових актів перевіряти виконання вимог ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» в частині оприлюднення проектів нормативно-правових актів та рішень органів місцевого самоврядування, втім Положення про державну

¹ На сьогоднішній час в Україні правовий режим службової інформації врегульований на рівні Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 [11; 1998. – № 48. – Ст. 1764]. Відповідно до неї переліки відомостей, що становлять службову інформацію (конфіденційну інформацію, що є власністю держави), затверджуються центральними та місцевими органами виконавчої влади, у яких утворюються або у володінні, користуванні чи розпорядженні яких перебувають ці відомості. Вочевидь, що оскільки нормативно-правові акти з цих питань зачіпають права, свободи та законні інтереси громадян в інформаційній сфері, вони відповідно до Указу Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [12] підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України та його територіальних органах. В іншому випадку відповідно до ст. 57 Конституції України такі акти не підлягають оприлюдненню і не є чинними.

² Впадає в око неузгодженість терміна «суспільно важлива інформація» терміну, який вживає законодавець у ст. 29 Закону «Про інформацію» – «суспільно необхідна інформація».

реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731 [14], такий обов'язок не передбачає.

Що стосується органів прокуратури України, працівники яких згідно зі ст. 255 КУпАП мають виключне право (крім порушення права на інформацію відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 212-3 КУпАП (порушення права на інформацію та права на звернення), то новий Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [15] не покладає на неї функції нагляду за додержанням і застосуванням законів так само, як і розгляд звернень громадян. А тому виявлення таких правопорушень прокурорами стає вкрай проблематичним.

Зазначене актуалізує питання про створення (визначення) державного органу контролю за додержанням права на доступ до інформації, про що наголошується у Засадах державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – 2017 рр. Йдеться про виконання рекомендації Групи держав проти корупції (GET) щодо покращення права громадян на доступ до офіційних інформаційних ресурсів через створення незалежного спеціального (позасудового) механізму перегляду рішень про відмову у доступі до публічної інформації. Звернення до досвіду інших країн підтверджує необхідність функціонування такого загальнодержавного органу¹. Існуюча ж в Україні тотальна секретність, бюрократизація державного апарату, відрив владних рішень від потреб суспільства і впливу громадської думки перешкоджають успішному функціонуванню механізмів суспільного консенсусу та здійсненню публічного контролю за діяльністю органів державної влади, отже, і подальшому утвердженню в Україні демократичних принципів державності [17]. Можна стверджувати, що рівень відкритості є основним критерієм демократичності будь-якої держави, адже права і свободи людини і громадянина можуть бути гарантовані і захищені лише за наявності вільного доступу до інформації в усіх сферах суспільного життя, забезпечення вияву громадської думки, адекватної подіям, які відбуваються, ефективному впливу громадян на державну владу з метою здійснення нею необхідних соціальних функцій. Тож у будь-якому разі створення умов для забезпечення ефективного доступу до інформаційних ресурсів органів публічної влади є важливим складником запобігання й протидії корупції, у тому числі й шляхом нейтралізації корупційних ризиків.

Список літератури:

1. Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.
2. Первый толковый БЭС. – С-Пб. : Норинт ; М. : ИД «РИПОЛ классик», 2006. – 2144 с.
3. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.

¹ Наприклад, у Канаді відповідно до Закону про доступ до інформації важливим елементом його застосування є введення посади Комісара (омбудсмена) з питань інформації [16]

4. Мамчун В. В. Правоприменительный риск / В. В. Мамчун. – Н. Новгород : Городец, 1999. – 142 с.
5. Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмытием преступных доходов : сб. док. / сост. В. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 640 с.
6. Официальный сайт международной неправительственной организации «Artikle-19» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.artikle19.org/>.
7. Право громадськості знати. Принципи законодавства про свободу інформації // Міжнар. стандарти забезпечення свободи вираження поглядів : зб. публікацій Артикле 19 / за ред. Т. Шевченко, Т. Олексик. – К. : Фенікс, 2008. – С. 15–17.
8. Анисимцев Н. В. Япония : обеспечение прозрачности («транспарентности») административно-государственного управления / Н. В. Анисимцев // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 58–65.
9. Рабінович П. М. Здійснення прав людини : проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) / П. М. Рабінович, І. М. Панкевич ; Пр. Львів, лаб. прав людини і громадянина НДУ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України. Сер. 1, дослідж. та реф. – Львів : Астрон, 2001. – Вип. 3. – 108 с.
10. Нестеренко О. Інформація в Україні : право на доступ / О. Нестеренко. – К. : Акта, 2012. – 306 с.
11. Офіц. вісн. України. – 2011. – № 35. – Ст. 1433.
12. Бюл. законодавства та юрид. практики. – 1999. – № 3. – С. 210.
13. Урядовий кур'єр.
14. Збір. пост. Уряду України. – 1993. – № 1-2. – Ст. 28.
15. Закон України «Про прокуратуру» (відповідає офіц. текстові) – К. : Алерта, 2014. – 124 с.
16. Институты транспарентности государственного управления : канадский опыт для России / под ред. О. В. Афанасьевой и С. В. Кабышева. – М. : Формула права, 2006. – 205 с.
17. Жаровська І. М. Теоретико-правові проблеми інформаційної відкритості органів державної влади / І. М. Жаровська // Життя і право. – 2004. – № 2. – С. 9–13.

Червякова Е. Б. Влияние коррупционных рисков на обеспечение доступа к информационным ресурсам: постановка вопроса.

В статье рассматриваются актуальные проблемы влияния коррупционных рисков на обеспечение доступа к информационным ресурсам. Определены объективные и субъективные факторы, содействующие возникновению коррупционных рисков, и проанализированы способы их уменьшения. Акцентировано внимание на необходимости усиления государственного контроля за исполнением требований закона об обеспечении прозрачности в государственном управлении, в том числе и путем создания (определения) специального органа.

Ключевые слова: коррупционные риски, информационные ресурсы, доступ к общественно необходимой информации, государственный контроль.

Cheruyakova O. B. Effects of corruption risks on access to information resources: the question.

The article examines the impact of actual corruption risks in providing access to information resources. Defined objective and subjective factors contributing to the corruption risks and the ways of their reduction. Attention is focused on the need to strengthen state control over the implementation of the law on ensuring transparency in government, including through the creation (definition) special authority.

Key words: corruption risks, information resources, access to public information required, state control.

Надійшла до редколегії 13.02.2015 р.

Віталій Васильович Мацюк,
здобувач
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ

УДК 343.34

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру. Встановлено проблемні питання правового регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку у цих умовах. Доведено фактичну підставу та необхідність уведення в південно-східних регіонах України надзвичайних адміністративно-правових режимів.

Ключові слова: правове регулювання, службово-бойова діяльність, сили охорони правопорядку, надзвичайні ситуації соціального характеру, надзвичайний стан.

Теперішня складна воєнно-політична та соціально-економічна обстановка у регіонах держави безпосередньо впливає на рівень політичної та суспільної стабільності в Україні. Останні події у південно-східних регіонах демонструють готовність частини населення до крайніх радикальних дій. Як наслідок, існує загроза територіальній цілісності України під час ведення гібридної війни.

В основі виникнення й розвитку надзвичайних ситуацій соціального характеру лежить порушення в силу різних причин рівноваги суспільних відносин, які зароджують соціальні та військові конфлікти. Їх каталізаторами можуть бути різні обставини, що викликають соціальну напруженість у суспільстві: безробіття, корупція, кримінал, масові заворушення, акти тероризму, економічні та політичні кризи, соціальна нерівність тощо.

Поява надзвичайних ситуацій соціального характеру є гострим проблемним питанням забезпечення внутрішньої безпеки і вимагає від уряду прийняття своєчасних, адекватних та ефективних управлінських рішень. На органи державної влади, сили охорони правопорядку та органи місцевого самоврядування у розрізі виконання завдань національної безпеки покладаються завдання щодо

забезпечення охорони громадського порядку та здійснення заходів громадської безпеки в межах своїх повноважень. Головними суб'єктами забезпечення внутрішньої безпеки в умовах виникнення надзвичайних ситуацій соціального характеру є сили охорони правопорядку. Саме тому стаття присвячена розгляду проблем правового регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру.

Дослідженню службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку у надзвичайних ситуаціях соціального характеру присвячено чимало праць. Так, у роботах С. О. Кузніченка, О. М. Бандурки, В. В. Конопльова, В. А. Лаптія, М. В. Корнієнка, В. М. Плішкіна, Ю. В. Дубка, О. М. Шмакова, І. О. Кириченка, С. В. Белая ґрунтовно досліджені питання службово-бойової діяльності під час уведення надзвичайних адміністративно-правових режимів. С. В. Печерицею, Д. С. Савочкіним, Ю. С. Горбуновим, В. Н. Цукатовим, В. В. Устиновим та ін. проаналізовано нормативно-правові акти щодо протидії терористичним актам. Однак комплексного вивчення проблем правового регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру досі не проведено.

Метою публікації є всебічний аналіз правового регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку у надзвичайних ситуаціях соціального характеру та виявлення проблемних питань і прогалин у нормативно-правовому забезпеченні.

Надзвичайні ситуації, викликані явищами соціального характеру, вимагають комплексного вирішення, а також участі різних відомств та владних структур у забезпеченні правопорядку, захисті інтересів держави і громадян, усуненні тяжких наслідків. Проблема захисту населення від негативного впливу надзвичайних ситуацій соціального характеру є однією з найважливіших функцій держави на сучасному етапі розвитку України.

Значну частину нормативно-правових актів України присвячено превентивним заходам, метою яких є запобігання виникненню надзвичайних ситуацій соціального характеру.

У ст. 37 Конституції України встановлено, що утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права та свободи людини, здоров'я населення, забороняється.

Згідно зі ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України у сфері врегулювання надзвичайних ситуацій соціального характеру належать: затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію.

Стаття 106 Конституції України закріплює повноваження Президента України у сфері врегулювання надзвичайних ситуацій соціального харак-

теру, зокрема Президент: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони держави; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану.

Статтею 107 Конституції України визначено статус Ради національної безпеки і оборони України – це координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Компетенції та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законами України «Про основи національної безпеки України» та «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Особливого значення набувають нормативно-правові акти, що регулюють службово-бойову діяльність сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру. Такими є закони України: «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», «Про Національну гвардію України», «Про прокуратуру», «Про Збройні Сили України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про аварійно-рятувальні служби» та ін. У цих законах визначаються призначення, функції, принципи та правові засади діяльності, структура, обов'язки та права відповідних силових структур, у тому числі в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру. Необхідно зазначити, що аналіз цих законів виявив прогалину у міжвідомчій взаємодії сил охорони правопорядку, особливо в умовах виникнення надзвичайних ситуацій соціального характеру. Деякі статті цих законів носять лише декларативний характер щодо взаємодії, не передбачають ніяких відповідних механізмів.

Питання щодо міжвідомчої взаємодії гостро постало у ході проведення антитерористичної операції на сході України. Справа в тому, що існують тільки міжвідомчі чи внутрішньоструктурні підзаконні нормативно-правові акти (накази, положення, інструкції, практичні рекомендації тощо), які носять здебільшого рекомендаційний характер, коли мова йде про міжвідомчу взаємодію. На рівні закону чинним є тільки Закон України від 30.06.1993 р. «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», де розділ 5 присвячено взаємодії спеціальних підрозділів у боротьбі з організованою злочинністю та інших державних органів. Однак у цьому Законі недостатню увагу приділено умовам надзвичайних ситуацій соціального характеру. Особливої уваги у розрізі поставленого питання заслуговує те, що наразі виявилися нормативно-правові прогалини щодо нормативно-правового забезпечення службово-бойової діяльності частин та підрозділів Національної гвардії України як новоствореного військового формування з правоохоронними функціями.

Перейдемо до розгляду нормативно-правових засад надзвичайних ситуацій. Основоположним нормативним актом, що закріпив методологічні основи такого явища, як надзвичайна ситуація, є Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. № 5403-VI, який регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від

надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності [1]. Крім того, ч. 2 ст. 5 закріплено чотири види надзвичайних ситуацій залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити їх виникнення на території України: надзвичайні ситуації техногенного характеру; надзвичайні ситуації природного характеру; соціальні надзвичайні ситуації; воєнні надзвичайні ситуації. А ч. 3 цієї ж статті закріплено критерій класифікації надзвичайних ситуацій на рівні. Так, залежно від обсягів заповдіяних надзвичайною ситуацією наслідків, обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначаються такі рівні: державний; регіональний; місцевий; об'єктовий. Стосовно даного питання в Україні діє також постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями» від 24 березня 2004 р. № 368 [2]. Варто зазначити, що п. 1 Постанови передбачається, що класифікація надзвичайних ситуацій за їх рівнями здійснюється для забезпечення організації взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій у процесі вирішення питань, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями та ліквідацією їх наслідків. Серед перелічених суб'єктів взаємодії можна виокремити сили охорони правопорядку як головні суб'єкти забезпечення внутрішньої безпеки.

Перелік нормативно-правових актів продовжує Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 від 01.01.2011 р. [3], в якому дано визначення надзвичайної ситуації соціального характеру – це порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування, або пов'язане із зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми тощо. Класифікатор передбачає таку структурну класифікацію надзвичайних ситуацій соціального характеру:

– збройні напади, захоплення й утримування об'єктів державного значення (найважливіших і важливих державних об'єктів) або реальна загроза здійснення таких акцій;

– посягання на життя державного чи громадського діяча;

– напад, замах на життя членів екіпажу повітряного або морського (річкового) судна, викрадення (спроба викрадення), знищення (спроба знищення) такого судна, захоплення заручників з-поміж членів екіпажу чи пасажирів;

– установа вибухового пристрою у багатолюдному місці, установі (організації, підприємстві), житловому секторі, транспорті;

– надзвичайні ситуації, пов'язані зі зникненням чи викраденням зброї та небезпечних речовин з об'єктів їх зберігання, використання, перероблення або під час транспортування.

Не менш важливим нормативно-правовим актом для визначення поняття і класифікації надзвичайних ситуацій є Класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій, затверджені наказом МНС України 12.12.2012 р. № 1400 [4]. Так, наразі в південно-східних регіонах України трапляються надзвичайні ситуації, які відповідають таким класифікаційним ознакам надзвичайних ситуацій соціального характеру:

- збройний напад, захоплення та утримування будівель органів державної влади;
- збройний напад на дипломатичне чи консульське представництво;
- збройний напад, захоплення та утримування будівель правоохоронних органів;
- збройний напад, захоплення та утримування будівель телерадіоцентрів та вузлів зв'язку;
- збройний напад, скоєний на об'єкти військового призначення;
- збройний напад, захоплення і утримання будівель державних закладів;
- виявлення вибухового пристрою (іншого смертоносного пристрою масового ураження, за винятком застарілих боєприпасів) у громадському місці, установі, організації, підприємстві, житловому секторі, на транспорті, що призвело до евакуації населення;
- вибух (здіяння) вибухового пристрою (іншого смертоносного пристрою масового ураження, за винятком застарілих боєприпасів) у громадському місці, установі, організації, підприємстві, житловому секторі, на транспорті, що призвело до загибелі або травмування населення.

Правове регулювання відносин, що виникають в умовах виникнення кризових явищ соціального характеру, здійснюється за допомогою нормативно-правових актів, що регламентують застосування заходів надзвичайного характеру. Надзвичайні ситуації соціального характеру вимагають нормативного впливу, що відрізняється від існуючого в нормальних умовах. Правове регулювання у таких умовах визначається спеціальними адміністративно-правовими режимами, які вводяться з метою нормалізації обстановки у найкоротший термін, усунення загроз небезпеки, повернення до повсякденної системи управління, надання допомоги постраждалим, ліквідації і локалізації надзвичайних ситуацій [5].

Деякими науковцями висловлювалася пропозиція про становлення права надзвичайних ситуацій як окремої комплексної галузі права, проте вона дотепер не знайшла широкої підтримки в Україні [6, с. 54].

Правове регулювання в умовах надзвичайних ситуацій пов'язано з поняттям надзвичайного спеціального адміністративно-правового режиму. Базову характеристику таких режимів наводить Бахрахов Д. М. Надзвичайні режими – «це спеціальні правові режими життєдіяльності населення, здійснення господарської діяльності і функціонування органів влади на території, де трапилася надзвичайна ситуація» [6, с. 54].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово

вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства. Надзвичайний стан передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Існують дві підстави введення адміністративно-правового режиму надзвичайного стану: фактична підстава (явище, яке включене у відповідний перелік) та юридична (відповідний акт державної влади). Відповідно до Закону надзвичайний стан за умов виникнення надзвичайних ситуацій соціального характеру може бути введений у разі:

- здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;
- виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- виникнення масових беспорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;
- спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;
- масового переходу державного кордону з території суміжних держав;
- необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Отже, аналіз класифікації надзвичайних ситуацій соціального характеру відповідно до Класифікатора надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 від 01.01.2011 р. [3], класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій, затверджених наказом МНС України від 12.12.2012 р. № 1400 [4], та умов введення надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» доводить, що наразі у південно-східних регіонах України існують всі фактичні підстави для введення надзвичайного стану.

Під час введення надзвичайного стану законодавство передбачає створення спеціальних тимчасових органів – комісій, адміністрацій, комітетів, штабів, комендатур, яким надаються повністю або частково розпоряджувальні та виконавчі повноваження органів виконавчої державної влади території, на якій введено надзвичайний режим. Одночасно зі збільшенням повноважень держави в умовах адміністративно-правового режиму надзвичайного стану

обмежуються права і свободи громадян. Так, відповідно до ст. 14 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» для координації дії органів державної влади та сил охорони правопорядку, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану з питань підтримання правопорядку і забезпечення безпеки громадян на відповідній території згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану на місцях можуть створюватися оперативні штаби, до складу яких можуть включатися представники Служби безпеки України, центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, внутрішніх справ, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування на чолі з комендантами територій.

Як наслідок введення надзвичайного стану в південно-східних регіонах України відповідно до ст. 20 Закону буде дозволено залучати військові формування до здійснення заходів правового режиму надзвичайного стану. Забезпечення громадського порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах надзвичайного стану здійснюється силами і засобами органів Міністерства внутрішніх справ України, в тому числі Національної гвардії України, військ Цивільної оборони, Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

На наше глибоке переконання, наразі для здійснення ефективної службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку та використання законодавчо дозволених форм та способів необхідно запроваджувати надзвичайні адміністративно-правові режими у кризових регіонах держави.

Необхідними додатковими заходами сьогодні може бути таке:

– запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);

– перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;

– заборона призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військового комісаріату;

– обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;

– тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій – також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;

– заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;

– регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;

– особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;

– порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Таким чином, викладене уможливорює наступні висновки.

1. У зв'язку з ситуацією на південному сході України та значним зростанням числа терористичних актів у сусідніх регіонах, загостренням військових конфліктів та інших надзвичайних ситуацій, що породжуються соціально-економічними та суспільно-політичними чинниками, а також глобальним порушенням укладу життя населення в Україні, політика держави повинна бути спрямована на формування і розвиток нормативно-правової бази з питань правового регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру.

2. Аналіз нормативно-правових актів виявив прогалини у міжвідомчій взаємодії сил охорони правопорядку, особливо в умовах виникнення надзвичайних ситуацій соціального характеру. Цей факт пояснює виникнення проблем щодо ефективної взаємодії під час проведення антитерористичної операції на сході України. Особливо відчутною є проблема взаємодії частин та підрозділів Національної гвардії України (новоствореного військового формування) з іншими суб'єктами забезпечення внутрішньої безпеки держави.

3. Основним доцільним рішенням щодо нормалізації ситуації у південно-східних регіонах України є введення особливих адміністративно-правових режимів на цих територіях.

Подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення нормативно-правових особливостей службово-бойової діяльності Служби безпеки України та Національної гвардії України у надзвичайних ситуаціях соціального характеру.

Список літератури:

1. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.20.2012 р. № 5403-VI [Електронний ресурс] // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 34-35. – Ст. 458. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/page>.

2. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 р. № 368 – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-%D0%BF>.

3. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010, затв. наказом від 11.10.2010 р. № 457 / Офіційне вид. – К. : Держстандарт України, 2010. – 23 с.

4. Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс] : наказ МНС України від 12.12.2012 р. № 1400. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0040-13>.

5. Кузніченко С. О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : монографія / С. О. Кузніченко. – Сімферополь : КРП “Видавництво “Крим-навчпеддержвидав”, 2009. – 500 с.

6. Кузніченко С. О. Державне управління в надзвичайних ситуаціях: проблеми правового забезпечення / С. О. Кузніченко // Юридичний вісник. – Одеса : Одеська нац. юрид. акад., 2010. – 3 (16). – С. 52 – 56.

Мацюк В. В. Правовое регулирование служебно-боевой деятельности сил охраны правопорядка в условиях чрезвычайных ситуаций социального характера.

Проведен анализ нормативно-правового обеспечения служебно-боевой деятельности сил охраны правопорядка в условиях чрезвычайных ситуаций социального характера. Установлены проблемные вопросы правового регулирования служебно-боевой деятельности сил охраны правопорядка в этих условиях. Доказано фактическое обоснование и необходимость введения в юго-восточных регионах Украины чрезвычайных административно-правовых режимов.

Ключевые слова: правовое регулирование, служебно-боевая деятельность, силы охраны правопорядка, чрезвычайные ситуации социального характера, чрезвычайное положение.

Matsyuk V. V. Legal issues of service and combat activities security forces in social emergency situations.

The analysis of regulatory support service and combat activity of the forces of law and order in social emergency situations is realised. The basic problems are determined for of legal regulation of service and combat activity of the forces of law and order in social emergency situations. The main ground is proved for need to introduce in the south-eastern regions of Ukraine emergency legal and administrative regimes.

Key words: legal regulation, service and combat activities, forces of law and order, social emergency situations.

Надійшла до редколегії 18.12.2014 р.

Мушфік Іскандер огли Дамірчиєв,
канд. юрид. наук, асистент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 347.73

ЗМІСТ ТА МЕТА ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

У статті досліджується мета та зміст фінансової діяльності. Зосереджується увага на співвідношенні категорій «публічна фінансова діяльність» та «фінансова діяльність держави», розглядається взаємозв'язок фінансової діяльності з фінансовою системою.

Ключові слова: фінансова діяльність; фінансова система; фінанси; передумови фінансової діяльності.

Проблема визначеності публічної фінансової діяльності (дуже часто до неї застосовують в якості синоніму фінансову діяльність держави) є однією із принципових засад з'ясування природи фінансово-правового регулювання взагалі. Треба мати на увазі, що це не питання сучасного етапу розвитку науки фінансового права, хоча воно залишається вельми актуальним і сьогодні. Через з'ясування змісту фінансової діяльності в свій час будувалася галузева природа фінансового права. Не зупиняючись на глибинному історичному дослідженні поглядів на це, хотілося б навести декілька положень.

Досконалим, усталеним підходом в цьому питанні за радянських часів вважалося визначення фінансової діяльності, яке наводив Ю. А. Ровінський. Він під фінансовою діяльністю бачив правомірні дії органів держави, які спрямовані на мобілізацію, розподіл і використання радянською державою грошових коштів, що складають частину національного доходу СРСР і утворюють загальнодержавний фонд, необхідний для здійснення функцій соціалістичної держави, тобто фінансова діяльність – це особливий вид державної діяльності, в сфері якої складаються грошові відносини, що регулюються фінансовим правом [4, с. 17]. Принциповим, на наш погляд, в цьому підході є посилення на правомірність фінансової діяльності, тобто наявність об'єктивних підстав, коли публічний суб'єкт може вимагати безумовного виконання обов'язків всіма іншими учасниками. Слушним є і зв'язок фінансової діяльності з особливим видом державної діяльності, яка, переважно, реалізується через уповноважені державні органи.

Е. Д. Соколова об'єктивну необхідність категорії «фінанси» та «фінансова система» розглядає як обов'язкові передумови виникнення та здійснення особливого виду людської діяльності. Такий особливий вид людської діяльності розглядається у діях держави, муніципальних утворень, господарюючих суб'єктів, які спрямовані на формування, розподіл та використання різних фондів грошових коштів [5, с. 40]. В цілому ми підтримуємо подібну позицію, але хотілося б дещо уточнити.

Виникає питання: чи можемо ми розірвати єдність, узгодженість та пов'язаність таких конструкцій, як «фінанси», «фінансова система» та «фінансова діяльність» і на підставі цього робити висновки про фінанси та фінансову систему як передумову фінансової діяльності. На наш погляд, до такого висновку прийти складно. Вбачається, що ці три явища відображають одні і ті самі відносини, але з різними акцентами та в різному сенсі. Складно уявити фінансову систему без фінансової діяльності, виходячи хоча б із загального призначення права регулювати поведінку учасників відносин. Фінансова система, виходячи з цього, існує не виключно як статичне явище, що поєднує елементи, які до неї входять. Фінансова система є сукупністю елементів, які і формуються, і існують саме через фінансову діяльність.

Ще більше сумнівів у запропонованому співвідношенні «фінанси» та «фінансова діяльність». Розглядаючи фінанси як відносини щодо обігу певного типу майна – грошових коштів, ми знову повертаємося та наштотвуємося на поняття фінансової діяльності. При цьому хотілося б наголосити, що

фінанси це не завжди виключно гроші. П. С. Пацурківський аргументовано підкреслює, «... що хоч фінанси і є невід'ємною частиною грошових відносин, вони докорінно відрізняються від грошей як за змістом, так і за своїми функціями... Фінанси ж – економічний інструмент розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту і національного доходу, знаряддя контролю за створенням і використанням фондів грошових коштів» [3, с. 30]. Хоча при цьому нам складно погодитись, що фінанси є частиною грошових відносин. Скоріше навпаки, бо певна сукупність майнових фінансових відносин передбачає відсутність грошей як таких.

Трохи нижче П. С. Пацурківський вказує: «до цього варто зауважити, на нашу думку, що грошова система в суспільстві, як і самі гроші, стихійно виникають і формуються ще до історичного виникнення держави» [3, с. 30]. Нам складно з цим погодитись. По-перше, тому що навряд чи аргументовано наголошувати на стихійному виникненні грошей – для цього мають бути відповідні об'єктивні передумови. По-друге, треба розмежовувати відносини обміну, при яких виникав загальний еквівалент вже в ході існування державних утворень, і гроші як найбільш досконалий загальний еквівалент, що виникає лише на останньому етапі розвитку форм власності.

Безумовно, у більшості випадків доцільна характеристика фінансів через «грошові» категорії та конструкції. У той же час, акцентованість на грошовому змісті фінансових відносин не виключає і того, що воно передбачає використання цілої низки категорій, які не пов'язані безпосередньо з грошима, а лише обумовлюють або передбачають їх використання. Може йтися, перш за все, про застосування відповідних майнових конструкцій, на базі яких утворюється можливість визначити грошові зобов'язання. Наприклад, лише наявність певного виду майна та його вартісного вираження виступає підставою визначення грошової суми податку при майновому оподаткуванні.

Безпосередній зв'язок між грошовими та майновими категоріями характеризується і застосуванням окремих забезпечувальних заходів при виконанні податкових (саме грошових) обов'язків. Так, спрямування (у виді податків) грошей до відповідних дохідних частин бюджетів спирається на можливість використання специфічного майнового примусу – податкової застави. У цій ситуації певні різновиди майна використовуються як гарантуючі засоби надходження грошових коштів.

Для досягнення цілей фінансової діяльності держави М. В. Карасьова пропонує створити фінансові відносини або впорядкувати їх, або забезпечити їх розвиток [1, с. 136]. На наш погляд, впорядкування та забезпечення розвитку фінансових відносин дійсно може мати місце. Впорядкування варто здійснювати шляхом адекватних правових норм, відповідності чинного законодавства тим положенням, які реально існують у суспільстві. Розвиток логічно бачити в реалізації стимулюючої та прогностичної функції права. Фінансові відносини існують об'єктивно, і завдання права адекватно їх відобразити правовими засобами та забезпечити еволюційний, ефективний розвиток.

Вельми специфічним виглядає погляд на природу фінансової діяльності держави О. І. Худякова. Визначаючи фінансову діяльність держави, він наголошує, що це діяльність держави, яка виступає в цілому або в особі уповноважених на те органів щодо створення грошової інфраструктури держави та забезпечення її належного функціонування, а також щодо формування, розподілення та організації використання державних грошових фондів [7, с. 16-17]. Треба підкреслити, що його погляди завжди відрізнялись відповідною специфікою, авторським баченням тих чи інших проблем. Щодо деяких можна зробити висновок, що він випередив свій час, щодо окремих складно однозначно погодитися. Стосовно вищевикладеного визначення фінансової діяльності держави хотілося б уточнити декілька обставин.

По-перше, вважаємо за доцільне змінити місцями два акценти в цьому визначенні: щодо грошової інфраструктури та щодо мети та змісту фінансової діяльності. Ми вважаємо, що організація грошової інфраструктури має другорядне, похідне значення від організації обігу публічних коштів. Безумовно, при цьому не варто забувати і різні аспекти бачення змісту грошей і, відповідно, грошової інфраструктури. Проблема правового регулювання грошей чимало уваги приділяється і в приватному, і в публічному праві. Але зрозуміло, що при визначенні публічної фінансової діяльності ми залуцаємо й публічний аспект характеристики грошей та грошової інфраструктури. В той же час, головним залишається саме обіг публічних коштів.

По-друге, ми визнаємо, що авторський акцент на організацію використання державних грошових фондів має стосуватися не лише останньої стадії обігу публічних грошових фондів, а й двох попередніх. Для формування, розподілення та використання державних грошей необхідно утворити відповідну сукупність органів, чітко розмежувати повноваження між ними, які відображали б специфіку їх участі саме на окремій стадії, закріпити відповідні процедури реалізації таких повноважень. У цьому в узагальненому вигляді і міститься організація певного виду діяльності, яка об'єктивно необхідна для будь-якого етапу руху публічних коштів.

У контексті цього О. І. Худяков пропонує також звузити поняття фінансової діяльності держави шляхом виключення із неї саме стадії використання грошових коштів [6, с. 33]. Підтримуючи його, Д. А. Лісіцин пропонує звузити предмет фінансового права шляхом виключення відносин з приводу використання грошових фондів [2, с. 11]. Нам здається, що таке звуження вилучає повністю мету та сенс фінансової діяльності держави. Виходить, що для держави важливо зібрати та розподілити кошти, а яким чином вони будуть витрачені та використані – абсолютно залишається поза її увагою. З цим можна було б погодитись, якби йшлося про один оборот грошових фондів. Але без використання цих фондів не можна буде реалізувати наступний оборот публічних коштів та розпочати новий етап зі стадії формування.

Список літератури:

1. Карасева М. В. Финансовая деятельность государства / М. В. Карасева // Правовая наука и реформа юридического образования: сб. науч. трудов. – Вып. 3. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. – С. 55–61.
2. Лисицын Д. А. Финансовая деятельность государства: содержание, методы осуществления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Д. А. Лисицын. – Челябинск, 2004. – 215 с.
3. Пацурківський П. С. Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології / П. С. Пацурківський. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 244 с.
4. Советское финансовое право: учебник для ВУЗов / под ред. Е. А. Ровинского. – М., 1961. – 350 с.
5. Соколова Э. Д. Правовое регулирование финансовой деятельности государства и муниципальных образований / Э. Д. Соколова. – М. : ИД «Юриспруденция», 2009. – 264 с.
6. Худяков А. И. Основы теории финансового права / А. И. Худяков. – Алматы, 1995. – 132 с.
7. Худяков А. И. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть / А. И. Худяков. – 2001. – 272 с.

Дамірчиев М. І. Содержание и цель финансовой деятельности: проблемы определения.

В статье исследуется цель и содержание финансовой деятельности. Концентрируется внимание на соотношении категорий «публичная финансовая деятельность» и «финансовая деятельность государства», рассматривается взаимосвязь финансовой деятельности с финансовой системой.

Ключевые слова: финансовая деятельность; финансовая система; финансы; предпосылки финансовой деятельности.

Damirchiev M. I. Contents and purpose of financing activities: problems of definition.

The author explores the purpose and content of financial activities. Focuses attention on the relationship categories “public financial activities” and “financial activities of the State,” examines the relationship of financial activity to the financial system.

Key words: financial activities; the financial system; finance; background of financial activity.

Надійшла до редколегії 16.02.2015 р.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Іван Олександрович Ємець,
здобувач
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 341.215.4

ПРИРОДА ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

У статті розглянуто питання правової природи та міжнародно-правової сутності міжнародної правової допомоги у цивільних справах. Значну увагу приділено поняттю міжнародної правової допомоги у відповідних міжнародних договорах та міжнародним публічно-правовим механізмам, за допомогою яких забезпечується реалізація таких договорів.

Ключові слова: міжнародна правова допомога, міжнародні договори про правову допомогу, предмет міжнародного договору, реалізація міжнародних договорів.

Договори про міжнародну правову допомогу є одним з визначальних сегментів міждержавного співробітництва в правовій сфері. Ці договори незалежно від держав, що їх укладають, поступово набули певних загальних ознак, а види правової допомоги отримали певну стандартизацію незалежно від правових систем, що панують у державах-учасницях. Відтак з'явилась можливість говорити про певну специфіку цих договорів у сучасних міжнародно-правових відносинах. З'ясування природи та міжнародно-правової сутності міжнародної правової допомоги є одним з важливих завдань, що і визначає актуальність зазначеної проблематики.

Міжнародно-правову сутність міжнародної правової допомоги в цілому досліджували такі фахівці з міжнародного права, як: П. Бірюков, М. Буроменський, В. Гребенюк. Але спеціальних міжнародно-правових досліджень міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах досить

небагато, і є вони переважно іноземними (К. Михайленко, О. Нікульшина). Українські юристи-міжнародники до цієї проблематики в спеціальних дослідженнях не звертались.

Метою цієї статті є з'ясування правової природи та міжнародно-правової сутності міжнародної правової допомоги у цивільних справах, що здійснюється на підставі спеціальних міжнародних договорів.

Міжнародна правова допомога є одним з найважливіших правових засобів розв'язання конфліктів національних юрисдикцій. Вихід суспільного життя за межі державних кордонів поставив перед державами завдання ефективного захисту цивільних прав населення поза загальноприйнятими в державах межами просторової дії національного цивільного законодавства. Виникла потреба у визначенні і закріпленні на принципах взаємності договірних меж дії цивільного закону поза державним кордоном, на території інших держав. Як наслідок, з'явилось поняття міжнародної правової допомоги як важливого напрямку міжнародно-правового співробітництва держав.

За своєю природою міжнародна правова допомога пов'язана з реалізацією прав людини. Відтак вона спрямована на можливість захистити ці права в іноземній державі, в умовах дії іноземної юрисдикції. З урахуванням суверенного права держави визначати умови дії її права та вірогідного виникнення колізії права різних держав під час здійснення правосуддя за допомогою міжнародних договорів і запроваджуються спеціальні допоміжні процедури. Міжнародна правова допомога є наслідком суто договірних відносин між державами, її природа є договірно-правовою, а не звичаєво-правовою. Як зазначає М. В. Буроменський, «договори про правову допомогу звичайно забезпечують найбільш повне здійснення національної юрисдикції та уникнення від конфлікту юрисдикцій» [4, с. 226]. Важко погодитись з О. Г. Нікульшиною, яка вбачає певні зобов'язання держав «надавати міжнародну правову допомогу (в тому числі в цивільних та сімейних справах) у формі співробітництва, керуючись імперативною нормою загального міжнародного права», маючи на увазі принцип співробітництва [3]. Насправді, такі зобов'язання за міжнародним правом у держав навряд чи існують. Як немає в офіційній та науковій доктрині загального визнання імперативності міжнародно-правового принципу співробітництва, хоча його іноді й відносять до переліку основних принципів міжнародного права. Обов'язок міжнародного співробітництва має значно вужчу сферу застосування, визначену Статутом ООН. Відсутність договорів про правову допомогу між державами аж ніяк не може вважатися правопорушенням. До того ж в світі немає жодної держави, яка б мала договори про правову допомогу з усіма країнами світу. Таким чином, є всі підстави вважати, що ці договори мають виключно утилітарний характер і укладаються за необхідності та виключно залежно від поточних інтересів держав.

Міжнародна правова допомога у цивільних справах може мати міжнародно-правовий та національно-правовий вимір. Переважна більшість нау-

кових робіт, присвячених правовій допомозі у цивільних справах, пов'язана саме з дослідженням порядку застосування норм таких договорів у внутрішньому правопорядку. Саме з цим пов'язана характеристика міжнародної правової допомоги виключно в якості «невід'ємної частини правосуддя» [3]. Між іншим, міжнародна правова допомога ґрунтується на міжнародному публічно-правовому договорі. За своєю правовою природою договори про міжнародну правову допомогу є передусім актами міжнародного публічного права. Їх укладають між державами, виконують та припиняють за правилами міжнародного публічного права відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Відповідно, такі договори створюють для держав міжнародні публічно-правові зобов'язання в інституційній та матеріально-правовій сферах. Об'єктом договорів про правову допомогу є передусім відносини у забезпеченні публічно-правового інтересу держав у суверенному забезпеченні дієвості власного цивільного законодавства та публічно-правовий інтерес міждержавних «корпорацій» (інтеграційних об'єднань, союзів, регіональних утворень тощо) у забезпеченні певних спільних інтересів у цивільно-правовій сфері.

В цьому сенсі можна говорити про міжнародно-правові зобов'язання з надання правової допомоги, що мають суто позитивний характер. Предмет таких договорів має певні особливості. Можна також говорити про певні «стандартизовані» уявлення про поняття міжнародної правової допомоги, специфіку міжнародно-правових зобов'язань в цій сфері тощо.

Одним із найбільш юридично невизначених питань є саме поняття міжнародної правової допомоги в цивільних справах. По суті це є одночасно і питанням предмета таких міжнародних договорів. Різні автори вкладають в це поняття досить відмінні уявлення. М. М. Богуславський вважає, що «Цель всех этих договоров состоит в том, чтобы обеспечить взаимное признание и соблюдение имущественных и личных прав граждан одного государства на территории другого» [1]. О. Г. Нікульшина пов'язує міжнародну правову допомогу виключно зі здійсненням державою функції правосуддя: «Міжнародна правова допомога в цивільних і сімейних справах є сукупністю дій компетентних національних органів і посадових осіб однієї держави зі сприяння у здійсненні правосуддя в цивільних і сімейних справах відповідним органам і посадовим особам іншої держави, що регламентовані комплексом міжнародних і внутрішньодержавних правових норм» [3]. К. Є. Михайленко наполягає, передусім, на процесуальному характері міжнародної правової допомоги: «Держави надають одна одній допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах шляхом проведення процесуальних дій». Окрім того, він включає до поняття правової допомоги взаємне надання державами «відомостей про чинне внутрішнє законодавство, або про таке, що було чинним на їх території, та про практику його застосування», а також усунення колізій законодавства сторін договору [2].

Така різноманітність поглядів на сутність міжнародної правової допомоги в цивільних справах є певною мірою наслідком того, що самі договори про правову допомогу не є однаковими у їх розумінні. Передусім, щодо розуміння поняття «цивільні справи». В одних випадках договори спрямовані на надання правової допомоги суто в цивільних справах [7], в інших – ще в шлюбних і сімейних [5]. Деякі договори охоплюють надання правової допомоги в цивільних і комерційних справах, вказуючи на це в назві і в тексті договору [8]. Відсутність у назві договору згадки про його розповсюдження на господарські правовідносини зазвичай може бути компенсована текстом договору. І це є скоріше практикою, аніж винятком. Наприклад, відповідно до Договору між СРСР і Федеративною Народною Республікою Югославією про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах «Положення пунктів 1 і 2 цієї статті розповсюджується і на юридичних осіб» [6]. В деяких договорах замість вислову «правова допомога в цивільних справах» вживається поняття «угода ... з питань цивільного процесу» [12]. Предмет договору може бути і вужчим за загальне розуміння «цивільні справи» та охоплювати лише певне коло питань, наприклад, міжнародно-правова допомога у стягненні аліментів [9] або з отримання доказів [10].

Отже, для цілей розуміння предмета міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах поняття «цивільні справи» може мати вузьке і широке тлумачення. Воно є широким в тому сенсі, що охоплює весь комплекс відносин з правового захисту майнових та немайнових прав незалежно від виду суб'єкта, якому вони належать. Це означає, що, з точки зору міжнародно-правового регулювання, не має значення відсутність поділу цивільного права (процесу) в національному законодавстві або фактичний поділ цивільного права на суто цивільне, а також на комерційне чи господарське право (процес), тобто такі міжнародні договори зазвичай мають розповсюджуватись на всі види цивільних правовідносин в їх найширшому розумінні. Тому українські суди як цивільної, так і господарської юрисдикції однаково застосовують ці міжнародні договори України.

Іноді договір містить зобов'язання про надання стороні договору інформації з питань законодавства, певних статистичних даних тощо. Наприклад, відповідно до ст. 15 Конвенції СНД про правову допомогу 1993 р. «Центральні установи юстиції Договірних Сторін на прохання надають один одному відомості щодо чинного або того, що діяв на їх територіях внутрішнього законодавства і про практику його застосування установами юстиції» [11].

Окремо слід наголосити на міжнародно-правових зобов'язаннях держави з національної імплементації норм міжнародного договору про правову допомогу. Передусім це має відношення до тієї категорії міжнародних договорів, що спрямовані на уніфікацію норм національного законодавства держав-учасниць. Такі договори досить розповсюджені і характеризують інтерес до здійснення уніфікації регіонального чи універсального характеру (ця практика не є новою,

наприклад, в 1962 р. підписано угоду про створення Афро-Малагасійського відомства промислової власності, що передбачала запровадження єдиних правил охорони винаходів, реєстрації товарних знаків та промислових зразків. Таку саму угоду підписано 1978 р. групою колишніх африканських колоній Великої Британії). Хоча самі механізми національної імплементації норм міжнародного договору є предметом внутрішньої компетенції держави, якість імплементації є предметом міжнародно-правового інтересу.

У вузькому розумінні договори про правову допомогу в цивільних справах можуть бути прив'язані до певного предмета правового регулювання, як то регулювання міжнародної допомоги в отриманні доказів. Саме про це йдеться, наприклад, в Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах. У такому випадку кваліфікація таких договорів, як «договорів про правову допомогу в цивільних справах», буде родовою. Це стосується, зокрема, Нью-Йоркської Конвенції про визнання й виконання іноземних арбітражних рішень, що переважно розповсюджується на сферу комерційного права. При цьому все-таки залишається проблематичним віднесення до договорів про правову допомогу договорів, наприклад, про уникнення подвійного оподаткування, хоча вони також містять норми про правову допомогу.

Окрім того, для розуміння сутності міжнародної правової допомоги слід, на нашу думку, розрізняти міжнародно-правові (публічно-правові) зобов'язання з надання правової допомоги і внутрішньодержавні правовідносини, що виникають на підставі міжнародного права – цивільно-процесуальні правовідносини з правової допомоги. Отже, в публічно-правовому сенсі договори про правову допомогу зобов'язують державу та її органи вчинити дії, що створюють правові та організаційні умови для здійснення безпосередніх актів правової допомоги. Як зазначає М. В. Буроменський, правова допомога це, передусім, «офіційна діяльність державних органів, яка здійснюється на підставі міжнародних договорів. Випадки надання міжнародної правової допомоги без укладання договорів є рідкими і пов'язані з прийняттям рішення щодо конкретної справи на рівні центрального органу виконавчої влади» [4, с. 226]. Наприклад, у ст. 5 Конвенції СНД про правову допомогу 1993 р. сказано: «При виконанні цієї Конвенції компетентні установи юстиції Договірних Сторін зносяться один з одним через свої центральні органи, якщо тільки цією Конвенцією не встановлений інший порядок зносин» [11]. Таким чином, договір повинен визначити контактні державні органи для спрямування запитів про надання допомоги та їх отримання, органи держави, що є відповідальними за обмін інформацією про стан законодавства, тощо. Такий договір повинен створювати публічно-правові підстави діяльності органів держави відповідно до договору.

Міжнародна правова допомога в цивільно-процесуальному сенсі досить різноманітна. Наявність різних судових юрисдикцій дозволяє говорити про міжнародну правову допомогу в цивільних, сімейних (там де є сімейні суди) справах, в господарських, арбітражних, комерційних справах – де існують

такі юрисдикції. Така діяльність може включати: виконання певних доручень про здійснення окремих процесуальних дій (опитування сторін, третіх осіб, свідків, проведення експертиз, вручення документів, дослідження і передача доказів); виклик учасників процесу (позивача, відповідача, свідків, експертів) в іноземну державу; визнання і виконання судових рішень у цивільних справах, визнання і виконання виконавчих написів.

Міжнародно-правова допомога як інформаційна діяльність пов'язана з наданням інформації про право своєї держави, а також з наданням іншої інформації на запит сторони договору.

На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що сутністю міжнародної правової допомоги в цивільних справах є юридичне закріплення складного комплексу міждержавних відносин, за допомогою яких держави забезпечують найбільш повне здійснення національної юрисдикції у сфері цивільних правовідносин та досягають максимального уникнення конфлікту юрисдикцій. Ці міждержавні відносини мають міжнародно-правовий та національно-правовий вимір.

Міжнародна правова допомога реалізується на підставі міжнародних публічно-правових зобов'язань та значною мірою через публічно-правові механізми та інститути (інститут офіційного запиту, механізми національної імплементації міжнародно-правових норм тощо). В інституціональній сфері договори про міжнародну правову допомогу можуть створювати спеціальні міжнародні органи (спостережні, контролюючі, дорадчі) та визначати національні органи, що утворюють скоординовані внутрішньодержавні системи виконання цих договорів.

Одночасно у договорах про правову допомогу містяться й приватно-правові норми (національно-правовий вимір). Передусім, це процедури, що запроваджують ці договори, а також застосування таких процедур відповідно до національних законів. Окрім того, це правові механізми розв'язання колізій цивільних юрисдикцій окремих держав. Загалом налічують декілька напрямів застосування міжнародних договорів про правову допомогу у цивільно-правових відносинах, що характеризує приватноправову складову договорів про правову допомогу.

Відтак, реалізація міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах можлива виключно на ґрунті поєднання дотримання міжнародних публічно-правових зобов'язань за цими договорами та виконання національних цивільно-правових процедур.

Список літератури:

1. Богуславский М. М. Международное частное право : учеб. [Электронный ресурс] / М. М. Богуславский. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 416 с. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/boguslavsky_privatelaw/ch12_all.html.
2. Михайленко К. Є. Межгосударственное регулирование оказания правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам: на примере стран СНГ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. Є. Михайленко – М. : Российский ун-т дружбы народов, 2003. – 201 с.

3. Никульшина О. Г. Сущность и значение международной правовой помощи по гражданским и семейным делам [Электронный ресурс] / О. Г. Никульшина. – Режим доступа : <http://www.nauka-pravo.org/m/articles/>.

4. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

5. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Народной Республикой Албанией об оказании правовой помощи по гражданским, семейно-брачным и уголовным делам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/008_002.

6. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией о правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/891_001.

7. Конвенция между Союзом Советских Социалистических Республик и Итальянской Республикой о правовой помощи по гражданским делам № 4210 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/380_100.

8. Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_890.

9. Конвенція про стягнення аліментів за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_425.

10. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_922.

11. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 44. – Ст. 2824.

12. Соглашение между Союзом Советских Социалистических Республик и Австрийской Республикой по вопросам гражданского процесса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/040_013.

Емец И. А. Природа и международно-правовая сущность международной правовой помощи по гражданским делам.

В статье рассмотрены вопросы правовой природы и международно-правовой сущности международной правовой помощи по гражданским делам. Значительное внимание уделено понятию международной правовой помощи, как ее определяют соответствующие международные договоры, а также международным публично-правовым механизмам, при помощи которых обеспечивается реализация таких договоров.

Ключевые слова: международная правовая помощь, международные договоры о правовой помощи, предмет международного договора, реализация международных договоров.

Iemets I. O. Legal nature and legal Essenens nature of international legal assistance in civil matters.

The article deals with the question of the legal nature and essence of international legal assistance in civil matters, and, by the way, with the content of international legal obligations of States in the given area and implementations of that obligations. Special attention is paid to the concept of international legal assistance, as defined in the relevant of international treaties and international public law mechanisms by which ensured the implementation of such agreements.

Key words: international legal assistance, international treaties about legal assistance, implementation of international treaties.

Надійшла до редколегії 19.12.2014 р.

Сергій Іванович Палешник,
аспірант
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 340.132.64

СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглядаються питання тлумачення норм Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 р. Європейським судом з прав людини. Особлива увага приділяється способам тлумачення, якими Суд безпосередньо користується в своїй інтерпретаційній практиці. Наводяться приклади використання таких способів.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини, тлумачення Європейської конвенції з прав людини.

Сьогодні багато країн СНД обрали курс розвитку європейської правової держави. Такий розвиток у сучасному світі важко уявити без входження в різні міжнародні організації. На європейському континенті найстарішою організацією є Рада Європи, метою якої є співпраця між країнами-членами в галузі стандартів прав людини, демократичного розвитку і культурної взаємодії.

Найбільш важливим документом, який було прийнято в межах такої співпраці, є Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Європейська конвенція з прав людини). В її нормах установлені невід'ємні права і свободи будь-якої людини, а також обов'язок країн, що її підписали, гарантувати такі права кожній людині, яка підпадає під її дію. На відміну від інших схожих документів, ця Конвенція вирізняється існуванням реального ефективного механізму захисту установлених у ній прав і свобод в особі Європейського суду з прав людини, юрисдикція якого розповсюджується на всі держави, які ратифікували Конвенцію.

Головною задачею цього Суду є тлумачення і застосування Конвенції, що включає в себе розгляд міждержавних справ і скарг окремих осіб. Тут варто відмітити, що її норми мають досить абстрактний характер, що потребує їх постійного тлумачення з боку Суду. Без такого тлумачення вони є «мер-

твими» і не мають реальної сили для захисту прав і свобод людини. Вони набувають такої сили тільки в тому разі, якщо Суд здійснив їх офіційне тлумачення під час розгляду певної конкретної справи.

З цього приводу варто навести слова Дж. Макбрайда, який писав: «Є річ, яку чітко має усвідомити кожен, хто прагне застосувати Європейську конвенцію з прав людини: одне тільки ознайомлення з текстом положень Конвенції не дає змоги збагнути весь її сенс. Адже, попри існування різноманітних підходів, з яких можна скористатися, беручись тлумачити юридичні тексти, тільки той, що відповідає обраному Європейським судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань щодо забезпечення визначених у Конвенції прав і свобод» [1, с. 761].

Питання, які стосуються тлумачення норм Конвенції Європейським судом з прав людини є наразі актуальними для будь-якої держави – члена Ради Європи. Це пов'язано, в першу чергу, з нагальною необхідністю якісного впровадження всіх високих стандартів у галузі захисту прав людини в національні правові системи, а, по-друге, абстрактністю норм Конвенції, яка потребує постійного тлумачення своїх положень з боку Європейського суду з прав людини [2, с. 125].

Таке тлумачення можливе тільки завдяки способам тлумачення, якими Суд користується в своїй практиці. Тому в цій статті ми розглянемо сутність тільки тих способів, якими Суд безпосередньо користується в процесі тлумачення Конвенції, а також наведемо приклади їх використання.

Частково цим питанням раніше займалися такі науковці: А. Венгеров, Є. Врублевський, В. Ескрідж, В. Кострицький, О. Лавринович, М. Мазур, Дж. Макбрайд, В. Мармазов, О. Мереженко, П. Рабінович, О. Трагнюк, Н. Ульянова, С. Федик, С. Шевчук та ін.

Основними способами тлумачення норм Європейської конвенції з прав людини Страсбурзьким судом є: 1) граматичний (філологічний); 2) телеологічний (цільовий); 3) історичний; 4) системний; 5) еволюційний (динамічний).

Граматичне (філологічне) тлумачення. Загальновідомо, що будь-яке тлумачення повинно розпочинатись із аналізу тексту норми, її лексичної і синтаксичної структури. «Філологічне тлумачення – це різновид інтерпретаційної практики, що направлений на встановлення смислових параметрів за допомогою мовних засобів і їх текстових зв'язків, що дозволяє адекватно розкрити конкретний зміст нормативних приписів з вираженою в них волею законодавця». Воно «...може бути направлене не тільки на зовнішню, але і на внутрішню форму вираження слова – на виникнення юридичних термінів, яке в багатьох випадках дозволяє з'ясувати зміст того чи іншого правового припису, адже наглядно демонструє еволюцію правових ідей і цінностей, які визначають правове регулювання» [3, с. 6].

Будь-який процес офіційного тлумачення розпочинається з граматичного, тому як приклад можна навести будь-яке рішення Страсбурзького суду. Однак ми б хотіли звернути увагу на іншу проблему. Відомо, що Європейська конвен-

ція з прав людини викладена двома мовами: англійською і французькою. Обидва варіанти є автентичними і мають однакову юридичну силу. Але, разом із цим, вони не є абсолютно ідентичними. Протягом своєї практики Суд виявив деякі розбіжності і невідповідності між цими двома варіантами.

Яскравий приклад такої невідповідності можна побачити у справі «Енджел та інші проти Нідерландів»¹. Заявники у цій справі хотіли, щоб Суд перевінив, чи було необхідним втручання з боку органів влади в їх право на свободу слова з метою охорони правопорядку у відповідності до п. 2 ст. 10 Конвенції. Вони стверджували, що ця стаття передбачає можливість обмеження свободи слова з метою охорони правопорядку тільки разом із запобіганням злочинам, адже у французькому варіанті Конвенції ці поняття зв'язуються єднальним сполучником «et» («і»). Однак в англійському варіанті Конвенції вони з'єднані вже розділовим сполучником «or» («або»). Під час розгляду цієї справи Суд не погодився із аргументами заявників і віддав перевагу англійському варіанту Конвенції. Своє рішення він аргументував тим, що «з урахуванням контексту і загальної структури ст. 10 англійський варіант дає більш точний орієнтир з цього питання. За таких умов Суд не вважає за необхідність вивчати питання про те, чи мали заходи своєю метою «запобігання злочину» на додаток до «охорони правопорядку» щодо заявників».

Описана вище проблема тлумачення за допомогою граматичного способу може виникати не тільки в практиці Європейського суду, але і в практиці судових органів інших країн, які в своїй діяльності також можуть використовувати Конвенцію під час розгляду окремих справ. Така ситуація можлива через те, що такі судові органи орієнтуються на переклад Конвенції, який офіційно затверджений в їх країні і може мати деякі розбіжності з оригіналом.

До таких розбіжностей можна віднести обсяг понять, який може бути дещо іншим в юридичній практиці певної країни, ніж його аналогічне поняття, що характерне для оригіналу. Також сюди варто віднести можливі помилки в перекладі, які можуть значно змінити зміст того чи іншого положення Конвенції. Вирішенням цієї проблеми може стати тлумачення Конвенції в контексті прецедентної практики Суду, який у своїх справах повною мірою роз'яснив більшість її положень [2, с. 174-175].

Телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення. Під цим способом розуміється сукупність прийомів і способів, за допомогою яких Європейський суд з прав людини з'ясовує зміст правових приписів Конвенції, її завдань і цілей.

З цього приводу актуальною залишається думка судді Міжнародного суду М. Анцілотті, яку він висловив окремо, де сказав, що робити висновки стосовно справжнього призначення статті якої-небудь конвенції неможливо до тих пір, поки не будуть визначені її цілі і завдання. Тому перед початком тлумачення необхідно відповісти на ці питання [4].

¹ Див.: European Court of Human rights, Engel and Others v. the Netherlands judgment of 8 June 1976 // European Court of Human Rights Portal www.echr.coe.int.

Схожу думку Європейський суд з прав людини висловив у справі «Вемхофф проти Німеччини»¹, в якій указав, що правостановлюючій міжнародній угоді необхідно надавати таке тлумачення, яке було б найбільш сприятливим для досягнення цілей і завдань такої угоди. Пізніше Суд неодноразово звертав увагу на те, що цілі і завдання Конвенції мають за мету «гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичну та ефективну реалізацію», а також «забезпечити належну повагу до гарантованих прав»².

Можна сказати, що метою телеологічного тлумачення є забезпечення загального визнання індивідуальних прав і ефективного дотримання державами-членами їх конвенційних положень. Тому для досягнення такої мети Суд засновує своє тлумачення або на цілях і завданнях усієї Конвенції, або на цілях і завданнях одного з її положень [5, с. 26].

Якщо цілі Конвенції безпосередньо не вказані в її статті або безпосередньо з неї не випливають, то Суд може звернутися до Преамбули. Її він розглядає в цілому, тобто кожне положення статті розглядається як частина цілого і тлумачиться у контексті інших положень. Така позиція викладена ним у справі «Голдер проти Сполученого Королівства»³, де вказано, що Преамбула Конвенції має велике значення для всіх її положень.

За допомогою телеологічного способу Страсбурзький суд здійснює більш повне тлумачення фундаментальних прав і свобод людини, ніж це впливає з норм Конвенції. Таке можна побачити в багатьох його справах. Однак найбільш яскраво це видно на прикладі ст. 8 Конвенції, в якій йдеться про повагу до особистого і сімейного життя, а також про повагу до житла (офісу) не тільки фізичної, але й юридичної особи (службові приміщення компаній, агентств і т. п.) [6, с. 232].

Європейський суд часто надає важливого значення цільовому способу через те, що це дозволяє йому здійснити розширювальне та еволюційне тлумачення (про яке йтиметься нижче в статті).

Історичний спосіб тлумачення полягає у з'ясуванні значення Конвенції шляхом вивчення історичної обстановки, конкретних обставин і взаємовідносин між сторонами в період її складання з урахуванням цілі, яка мала бути цим досягнута. Адже якщо не враховувати обставини прийняття документа, то неможливо правильно аналізувати його зміст і розуміти сенс.

Дуже важливо, щоб у процесі історичного тлумачення Страсбурзький суд звертався до тих документів, які передували прийняттю Конвенції, тобто він повинен брати до уваги джерела, «які знаходяться поза межами права» [7, с. 154]. Такими джерелами є підготовчі документа, проекти кон-

¹ Див.: European Court of Human Rights, *Wemhoff v. Germany* judgment of 27 June 1968 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>;

² Див.: European Court of Human Rights, *Artico v. Italy* judgment of 13 May 1980 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>; European Court of Human rights, *Airey v. Ireland* judgment of 9 October 1979 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>

³ Див.: European Court of Human Rights, *Golder v. United Kingdom* judgment of 21 February 1975 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>

кретних актів, пояснювальні записки, доповіді, нотатки і праці розробників документу, що підлягає тлумаченню, записи стенограм, протоколи засідань укладачів (якщо такі велись), дипломатичні переписки між країнами та інше. У більшості випадків своєї інтерпретаційної діяльності Суд звертається до матеріалів з підготовки Конвенції «Travaux preparatoires» («Підготовчі документи»). Вони є додатковим засобом тлумачення у відповідності до ст. 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

Прикладом звернення Суду до «Travaux preparatoires» може бути справа «Джеймс та ін. проти Сполученого Королівства»¹, в якому заявники скаржились на порушення їх права на власність. Вони стверджували, що посилання в ст. 1 Протоколу № 1 на «загальні принципи міжнародного права» означає, що відповідно до цього права вимога негайної, адекватної і реальної компенсації за експропріацію майна іноземців має відношення також і до громадян їх країни. Однак після звернення до «Travaux preparatoires», як додаткового засобу тлумачення, Суд відхилив позицію заявників. Таке своє рішення він аргументував тим, що під час підписання Першого Протоколу Конвенції країни – члени Ради Європи мали зовсім інші наміри.

Під час інтерпретаційної діяльності Суд може використовувати історичний спосіб з метою реалізації положень Конвенції не тільки у відповідності до волі її упорядників, але й з метою обґрунтування необхідності в динамічному тлумаченні. Таке тлумачення забезпечує поступовий розвиток змісту Конвенції в результаті змін у суспільних відносинах. Інколи правова позиція Суду в результаті таких змін може змінюватись за достатньо короткий термін.

Таке сталось, наприклад, під час тлумачення Судом ст. 41 Конвенції в справі «Комінгерсол С. А. проти Португалії», де йшлося про справедливу сатисфакцію відносно права юридичної особи на компенсацію моральної шкоди. Для того, щоб підтвердити право юридичної особи на відшкодування моральної шкоди, Європейський суд з прав людини спочатку розкрив значення такого поняття. Він помітив, що судочинство в цій справі в національних судах проводилось поза межами розумних строків і це створило значні незручності для «Комінгерсол С. А.», його директорів і акціонерів, а також їх невпевненість протягом тривалого часу, навіть якщо це стосувалося тільки ведення буденних справ компанії [6, с. 234].

Системний спосіб тлумачення. Його сутність полягає у тому, що зміст правової норми встановлюється шляхом її співвідношення з іншими нормами Конвенції. Цей спосіб базується на тому, що Конвенція є єдиним цілим, де всі її частини доповнюють одне одного, що дозволяє дати пояснення одній частині за допомогою інших.

У процесі тлумачення норм Конвенції Європейський суд повинен враховувати: 1) системні зв'язки між статтями Конвенції та її протоколами; 2) норми і принципи міжнародного права, а також відповідні положення

¹ Див.: European Court of Human Rights, James and others v. the United Kingdom judgment of 21 February 1986 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>

національного права держав – членів Ради Європи та інших країн; 3) прецеденти Європейського суду і практику колишньої Європейської комісії з прав людини, яка раніше займалась розглядом скарг приватних осіб з приводу порушень Конвенції [2, с. 184].

Системне тлумачення деяких положень Конвенції не може здійснюватися Судом окремо від інших способів. Найчастіше разом із системним тлумаченням використовується граматичний, адже системне тлумачення виходить із того, що поняття, які використовуються в Конвенції, варто розуміти в їх загальному, більш вживаному значенні, а також із того, що окреме поняття має однакове розуміння у всій Конвенції.

Враховуючи практику Європейського суду, можна виділити ті інструменти, якими він користується під час здійснення системного тлумачення: сама Конвенція як сукупність норм про права і свободи людини і порядок реалізації цих норм учасниками Конвенції; протоколи до неї; інші міжнародні угоди, укладені між суб'єктами правової системи Ради Європи, а також прецедентне право, створене під час вирішення попередніх спорів [8, с. 166].

Вище ми вже зазначали, що у Конвенції міститься велика кількість понять і положень, які сформульовані досить абстрактно. Це потребує від Суду ретельного аналізу не тільки цих норм, але і відповідних положень інших міжнародних договорів. Більше того, врахування правил і принципів міжнародного права, а також відповідних положень національного законодавства країн світу стало сьогодні однією із базових основ тлумачення Конвенції, оскільки це створює умови ефективного захисту прав людини у світлі загальноприйнятих міжнародних стандартів [2, с. 186].

Для прикладу можна навести справу «Велика Британія проти Болгарії»¹, в якій Європейський суд з прав людини розглядав питання про те, чи можна вважати тривале восьмирічне очікування на виконання смертного вироку порушенням ст. 3 Конвенції, в якій ідеться про заборону катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Під час розгляду цієї справи Суд ретельно проаналізував позицію міжнародної спільноти і національних органів деяких країн із цього питання. У результаті він звернув увагу на те, що більшість членів Ради Європи вже скасували смертний вирок чи зупинили його виконання, а також позицію Міжамериканської комісії з прав людини, англійської Таємної Ради, Вищих судів Індії, США і Канади, які називали схожі випадки порушенням прав людини на гуманне ставлення. У результаті Суд вирішив, що у справі, яка ним розглядається, наявне порушення ст. 3 Конвенції.

Еволюційне (динамічне) тлумачення – це спосіб встановлення змісту норм Конвенції з урахуванням умов і обставин, які існують під час інтерпретації, і за яких ці норми здійснюються. У більшості випадків Європейський суд використовує таке тлумачення у разі інтерпретації її оціночних понять.

¹ Див.: European Court of Human Rights, G.B. v. Bulgaria judgment of 11 March 2004 // European Court of Human Rights Portal <www.echr.coe.int>

З метою забезпечення правової визначеності Європейський суд у багатьох випадках тлумачить норми Конвенції у контексті своїх попередніх рішень. Але в деяких випадках він може й змінити свою практику, особливо тоді, коли цього потребує принцип динамічного тлумачення, який дозволяє забезпечити максимально ефективний захист прав і свобод людини в умовах постійної еволюції європейських стандартів у галузі прав людини.

Однак тут варто відзначити, що не всі науковці розділяють думку про те, що стосовно Конвенції більш доцільно використовувати динамічне тлумачення, віддаючи при цьому перевагу статичному. З цього приводу Вільям Ескрідж в одній зі своїх праць писав, що статичне бачення тлумачення, встановлене традиційною доктриною, вже дуже застаріло. На практиці це сильно навантажує суддів, вимагаючи від них з'ясування текстового змісту, який є актуальним на цей час, із історичних матеріалів, значення яких неможливо точно відтворити. У світлі останніх досягнень філософії тлумачення така доктрина давно застаріла. Інтерпретація – це не археологічне відкриття, а діалектичне творіння. Це не просто тлумачення, метою якого є встановлення історичного значення, це вміння використати його смисл для вирішення проблем у сучасних умовах [9]. Пізніше він писав, що американські науковці вже давно визнали, що конституція і загальне право тлумачаться динамічно. Те саме визнали і в інших розвинутих країнах, однак у них таке тлумачення називається еволютивним чи еволюційним [10].

Ми вже вказували на те, що в Конвенції багато загальних абстрактних понять і формулювань. Саме така її властивість і змушує Європейський суд використовувати еволюційне тлумачення як найбільш зручний спосіб інтерпретації абстрактних норм Конвенції. Суд неодноразово звертав увагу на те, що Конвенція – це живий інструмент, тому її потрібно тлумачити у контексті умов сьогодення.

Яскравим прикладом здійснення еволюційним тлумаченням поступового розвитку змісту Конвенції в результаті суспільних змін може бути справа «Од'євр проти Франції». В ньому мова йде про те, що у більшості держав – членів Ради Європи відсутнє законодавство яке, так само як і французьке, регулювало б питання про повну неможливість встановлення родинних зв'язків матері та дитини, яку вона народила з бажанням залишитись невідомою. Однак у деяких державах не обов'язково декларувати імена біологічних батьків при народженні дитини. В окремих країнах і взагалі були встановлені випадки відмови від власної дитини, які призвели до відновлення дискусій з приводу анонімного дітонародження. Виходячи з цього, Європейський суд вирішив, що у зв'язку з різноманіттям правових систем і традицій, а також практики відмови від власної дитини, держави повинні користуватись деякою свободою власного розсуду під час прийняття заходів, покликаних забезпечити гарантовані Конвенцією права будь-якій особі, що підпадає під юрисдикцію таких країн [11, с. 34].

Таким чином, еволюційне тлумачення має дуже важливе значення в практиці Страсбурзького суду, оскільки його використання впливає на розширення прав і свобод людини, а також на розширення обов'язків держав – членів Ради Європи перед особою з метою забезпечення найбільш ефективного рівня захисту і відновлення її прав.

Роблячи висновки, можна сказати, що важко виділити який-небудь спосіб тлумачення Конвенції Європейським судом з прав людини як головний. Специфіка формулювання її положень як абстрактних і досить широких дозволяє Суду використовувати телеологічний спосіб тлумачення майже в кожній справі. Разом із цим і у зв'язку з тим, що суспільство не стоїть на місці і безперервно розвивається, Суд повинен надавати положенням Конвенції сучасного значення, тобто використовувати еволюційне тлумачення. Однак вибір способів тлумачення Європейським судом залежить від обставин кожної конкретної справи, тому з метою найбільш ефективного захисту прав і свобод людини Суд повинен використовувати всі зазначені вище способи разом.

Список літератури:

1. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини / Дж. Макбрайд // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – С. 761–781.
2. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. / М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Кострицький ; [відп. ред. Карпунов]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.
3. Ващенко Ю. С. Филологическое толкование норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. С. Ващенко. – Тольятти, 2002. – 28 с.
4. Окрема думка судді Анцілотті до консультативного висновку від 15 листопада 1932 р. стосовно Тлумачення Конвенції від 1919 р. про роботу в нічний час жінок // Cour Permanente de Justice Internationale. Серія А/В. – № 50.
5. Мармазов В. Про теологічне (цільове) тлумачення Європейської Конвенції про захист прав людини та її основоположних свобод / В. Мармазов // Право України. – 2004. – № 1. – С. 26–29.
6. Macdonald R. St. J. The European system for the protection of human right / R. St. J. Macdonald, F. Matscher, H. Petzold. – Dordrecht; Boston : M. Nijhoff, 1993. – 940 p.
7. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : монография / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2001. – 328 с.
8. Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів : дис. ... канд. юрид. наук / О. Я. Трагнюк. – Х., 2003. – 205 с.
9. Eskridge Jr., William N. Dynamic statutory interpretation [Електронний ресурс] / William N., Eskridge, Jr. // Faculty Scholarship Series. – 1987. – Режим доступу : http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2518&context=fss_papers.
10. Eskridge Jr., William N. Dynamic statutory interpretation [Електронний ресурс] / William N., Eskridge, Jr. // Harvard University Press. – 1994. – Режим доступу : http://books.google.com.ua/books?id=Rl2BWejLa_EC.
11. Шпильман Дин. Сыграть на свободе усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? / Дин Шпильман // Права человека. Практика Суда по правам человека; (пер. с француз.). – 2011. – № 6. – С. 33–35.

Палешник С. І. Способи толкования норм права Европейским судом по правам человека.

В статье рассматриваются вопросы, которые касаются толкования норм Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. Европейским судом по правам человека. Особое внимание уделяется способам толкования, которыми Суд непосредственно пользуется в своей интерпретационной практике. Также в ней приводятся примеры использования таких способов.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека; Европейская конвенция по правам человека; толкование Европейской конвенции по правам человека.

Paleshnyk S. I. Methods of Legal Norms Interpretation by European Court of Human Rights.

The issues that related to the interpretation of European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by European Court of Human Rights are considered in the article. The special attention is given to the interpretation methods that are directly used by Court in his interpretation practice. The examples of such methods applying are also considered in the article.

Key words: European Court of Human Rights; European Convention on Human Rights; interpretation of European Convention on Human Rights.

Надійшла до редколегії 12.12.2014 р.

РЕЦЕНЗІЇ

СВІТОВА СПАДЩИНА КРИМІНАЛІСТИКИ ЧЕРЕЗ ВЕЛИЧ ПОСТАТЕЙ КЛАСИКІВ І СУЧАСНИКІВ¹

Рецензована книга є оригінальним енциклопедичним довідковим виданням, присвяченим висвітленню творчого шляху і наукових здобутків видатних криміналістів минулого і відомих постатей сучасності, які внесли вагомий вклад у формування і розвиток криміналістики, постали фундаторами окремих криміналістичних теорій, а в деяких випадках – і цілих наукових шкіл. У різні часи, у різних країнах, на різних континентах їх зусилля були спрямовані на синтезування єдиного криміналістичного сплаву наукових знань, який завдяки імплементації у правозастосовну практику найпрогресивніших засобів, прийомів і методів протидії злочинності дозволив криміналістиці посісти чільне місце серед наук кримінально-правового циклу.

Ідея створення цього видання належить проф. В. Ю. Шепітьку. Втілення у життя масштабної за змістом і формою ідеї було розпочато майже десятиліття тому (с. 3). Згодом це знайшло відгук серед широкого кола однодумців, і у створенні такого неординарного продукту взяв участь інтернаціональний колектив у складі більш ніж сорока вчених (с. 396–398).

Книга складається зі вступу, який з метою охоплення найширшої читацької аудиторії викладено російською та англійською мовами (с. 3–7); статей енциклопедії, присвячених кожній із 255-ти найвідоміших особистостей XIX–XXI століть, які пов'язали своє творче життя з криміналістикою і зробили значний внесок у її розвиток (с. 8–380); а також довідкового апарату видання: широкого переліку основних скорочень (с. 381–388); іменного покажчика (с. 389–395) і основних відомостей про всіх авторів-укладачів енциклопедії (с. 396–398). Така архітектоніка видання забезпечує максимальну зручність користування ним, швидкий пошук відомостей, що становлять інтерес для конкретного читача, правильне тлумачення спеціальних термінів, які поповнювали професійний криміналістичний словник протягом майже двох століть.

Видається цікавим підхід, обраний для укладання енциклопедії: напрями розв'язання актуальних у різні часи проблем криміналістики розглядаються через призму постатей провідних учених і практиків. Значна частина книги присвячена висвітленню життєвого і творчого шляху основоположників криміналістики: Альфонса Бертільона (с. 35–37), Ганса Гросса (с. 112–114), Рудольфа Арчибальда Рейсса (с. 284–286), Едмонда Локара (с. 212–214), Чезаре Ломброзо (с. 214–215), Миколи Сергійовича Бокаріуса (с. 44–49), Герберта Юліановича Маннса (с. 231–233) та інших, теоретичні і практичні напрацювання яких стали потужним фундаментом для розбудови криміналістики як самостійної галузі наукових знань наприкінці XIX – початку XX ст.

¹ Рецензія на книгу: *Енциклопедія криміналістики в лицах* / под ред. проф. В. Ю. Шепітько. – Х. : Апостиль, 2014. – 400 с.

Великий обсяг ретельно систематизованого матеріалу присвячено видатним українським і зарубіжним ученим, генію яких належить створення цілих наукових шкіл у ХХ ст., безперервний розвиток останніх і організація плідної міжнародної наукової співпраці в умовах глобалізованого світу ХХІ ст. і з повсякчасним використанням його найпрогресивніших надбань. До їх когорти належать: Рафаїл Самойлович Белкін (с. 28–33), Микола Павлович Яблоков (с. 370–372), Олег Якович Баєв (с. 18–21), Олексій Никифорович Колесніченко (с. 167–169), Віолетта Омелянівна Коновалова (с. 185–187), Валерій Юрійович Шепітько (с. 352–357), Валерій Володимирович Тищенко (с. 320–322), Хуберт Колецкі (с. 169–170), Гендрик Маріянович Малевські (с. 230–231), Алек Джеффріс (с. 121–122) та інші.

У енциклопедії викладено систематизовані біографічні дані кожної постаті, основні етапи життєдіяльності, творчий шлях, головні напрями наукової діяльності, захищені дисертаційні дослідження, основні наукові праці й досягнуті успіхи на професійній ниві.

Джерелами унікальної інформації для написання цієї книги стали матеріали анкетування сучасних докторів наук у галузі криміналістики, рідкісні вітчизняні й зарубіжні видання, у т. ч. раритетні, матеріали державних архівних установ і родинних архівів, приватні колекції і музейні експозиції. Видання ілюстроване рідкісними індивідуальними і колективними світлинами криміналістів, наукових лабораторій, службових кабінетів і навчальних аудиторій, у стінах яких десятиліттями генерувалися знання і напрацьовувалися навички, а також музеїв, різнопланові експозиції яких крок за кроком відображали найзухваліші злочини та найвизначніші досягнення у боротьбі зі злочинністю. Завдяки цьому кожен читач отримує прекрасну нагоду зануритися в неповторну атмосферу криміналістичної спільноти, одержимої прагненням розкрити таємниці всіх без винятку злочинних подій.

Рецензоване видання може бути корисним широкому колу читачів, які цікавляться проблемами криміналістики і судової експертизи; викладачам, юристам-практикам, аспірантам і студентам стане неоціненним джерелом традиційних і сучасних криміналістичних знань, точкою відліку для власних творчих звершень.

*Доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевих правових наук
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

В. І. Галаган

ЗМІСТ

До ювілею Василя Яковича Тація.....	3
-------------------------------------	---

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Панов М. І.</i> Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України.....	8
<i>Анісімов Г. М.</i> Зловживання довірою як спосіб учинення злочину.....	20
<i>Олійник П. В.</i> Щодо поняття предмета злочинів проти власності.....	29
<i>Киричко В. М.</i> Проблема визначення суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 369 ² КК України) та її вирішення.....	38
<i>Гізімчук С. В., Олійник О. С.</i> Теоретичні аспекти діяння у злочині, передбаченому ст. 239 ¹ КК «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель».....	47
<i>Оробець К. М.</i> Деякі проблеми застосування понять екологічного права у кримінально-правовій науці.....	55
<i>Базелюк В. В.</i> Кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.....	59
<i>Кісілюк Е. М., Грищук Г. М.</i> Правова природа видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.....	67
<i>Комаров О. Д.</i> Фактична помилка у розвитку причинного зв'язку.....	74

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

<i>Ваняярчук В. В.</i> Мотив кримінального процесуального доказування.....	81
<i>Булулуков О. Ю.</i> Тактичні рішення у криміналістиці: проблеми психології.....	87

ТЕОРІЯ Ї ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Шигаль Д. А.</i> Аналогія і типологізація у порівняльному історико-правовому дослідженні.....	95
<i>Рум'янцев В. О.</i> Ідея українського національно-державного відродження (кінець XVIII – початок XX століття).....	103
<i>Шорохова Ю. С.</i> Історія виникнення податку на прибуток підприємств на теренах України.....	112
<i>Сліпенчук В. О.</i> Виховання правової людини як шлях до побудови правового суспільства у сучасній Україні.....	118

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

<i>Закоморна К. О.</i> Про деякі особливості пострадянської моделі системи стримувань і противаг у контексті режиму «керованої демократії»: конституційно-правовий аспект.....	125
<i>Тимошенко Д. В.</i> Зміст та значення понять «причина», «умова» і «випадковість» для дослідження причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві.....	137

ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

<i>Гетьман А. П.</i> Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах.....	145
<i>Соколова А. К.</i> Правові аспекти державного управління в галузі охорони вод і відтворення водних ресурсів.....	154
<i>Павлова О. В.</i> Вплив міжнародного законодавства на розвиток екологічної демократії в Україні.....	165
<i>Чуприна Ю. А.</i> Основні напрямки розвитку водного законодавства України у ХХ столітті.....	174
<i>Кім Г. А.</i> Історико-правові засади формування та розвитку законодавства щодо охорони і відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.....	181
<i>Котиця Є. М.</i> Нормування як засіб правового регулювання у сфері охорони атмосферного повітря.....	189
<i>Буричев О. В.</i> Встановлення меж земельної ділянки як гарантія вирішення межових спорів.....	197

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

<i>Паровишник О. В.</i> До питання адміністративно-правового регулювання у сфері освіти інвалідів в Україні.....	204
<i>Червякова О. Б.</i> Вплив корупційних ризиків на забезпечення доступу до інформаційних ресурсів: постановка питання.....	209
<i>Мацюк В. В.</i> Правове регулювання службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру.....	217
<i>Дамірчиєв М. І.</i> Зміст та мета фінансової діяльності: проблеми визначення.....	225

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Ємець І. О.</i> Природа та міжнародно-правова сутність міжнародної правової допомоги у цивільних справах.....	230
<i>Палешник С. І.</i> Способи тлумачення норм права Європейським судом з прав людини.....	237

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Галаган В. І.</i> Світова спадщина криміналістики через велич постатей класиків і сучасників.....	246
--	-----

CONTENTS

The anniversary Vasily of Yakovlevich Tatsiy.....	3
---	---

CRIMINAL LAW

<i>Panov N. I.</i> The principle of «legal certainty» in the practice of the European Court of Human Rights and the criminal legislation of Ukraine quality problems.....	8
<i>Anisimov G. M.</i> Abuse of confidence as criminal act.....	20
<i>Oliinyk P. V.</i> As to the concept of the subject of crimes against property.....	29
<i>Kirichko V. N.</i> The problem of determining the subject of trading in influence (p. 2 art. 369-2 of the criminal code of Ukraine) and its solution	38
<i>Hizimchuk S. V., Oliynyk O. S.</i> Theoretical aspects of act in the crime specified in art. 239 ¹ of criminal code «Illegal seizure of soil cover (surface layer) of lands».....	47
<i>Orobets K. M.</i> Some problems of the concepts of environmental law in criminal sciences	55
<i>Bazelyuk V. V.</i> Criminological factors establishing of criminal liability for the illegal searching works on the object of archaeological inheritance, destruction or damage of cultural inheritance	59
<i>Kisiliuk E. M., Grishuk G. G.</i> Legal nature issuance person who committed a criminal offense	67
<i>Komarov A. D.</i> The mistake of the causal relationship.....	74

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

<i>Vapnyarchuk V.</i> Motive Criminal Procedure Evidence	81
<i>Bululukov O. Y.</i> Tactical decisions in forensic science: problems, we psychology	87

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Shygal D. A.</i> The analogy and typologization in comparative historical and legal research.....	95
<i>Rumiantsev V. A.</i> The idea of Ukrainian national-state revival (end of XVIII – beginning of XX century)	103
<i>Shorohova Y. S.</i> The history of the emergence of corporate income tax in Ukraine.....	112
<i>Slipenchuk V. A.</i> Education of legal human as way to the construction of law governed society in contemporary Ukraine.....	118

CONSTITUTIONAL AND LABOR LAW

<i>Zakomorna K. O.</i> About some features of the post-soviet model of checks and balances in the context of the “managed democracy” regime: constitutional and legal aspect	125
<i>Tymoshenko D. V.</i> The content and meaning of «cause», «condition» and «chance» for research of cause-effect relation in labour law	137

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

<i>Getman A. P.</i> Environmental function of the state in modern globalization processes.....	145
<i>Sokolova A. K.</i> Legal aspects of state administration in the field of water conservation and rehabilitation of water resources.....	154
<i>Pavlova O. V.</i> The impact of international law for the development of ecological democracy.....	165
<i>Chupryna Y.A.</i> The main direction of development the water legislation in Ukraine in XX century.....	174
<i>Kim A. A.</i> Actual problems of ownership of flora objects listed in the Green Book of Ukraine.....	181
<i>Kopytsia I. M.</i> Normalization as a means of legal regulation in the field of ambient protection.....	189
<i>Bourtsev O. V.</i> Establishing boundaries of the land as a guarantee of hoar land disputes.....	197

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL RULES

<i>Parovyshnyk O. V.</i> Concerning administrative law regulation in the field of the disabled people education in Ukraine.....	204
<i>Cheruyakova O. B.</i> Effects of corruption risks on access to information resources: the question.....	209
<i>Matsyuk V. V.</i> Legal issues of service and combat activities security forces in social emergency situations.....	217
<i>Damirchiev M. I.</i> Contents and purpose of financing activities: problems of definition.....	225

INTERNATIONAL LAW

<i>Iemets I. O.</i> Legal nature and legal essenes nature of international legal assistance in civil matters.....	230
<i>Paleshnyk S. I.</i> Methods of legal norms interpretation by European Court of human rights.....	237

REVIEWS

<i>Galagan V. I.</i> World Heritage forensics through the greatness of classical and contemporary personalities.....	246
--	-----

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 128

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації,
серія КВ 18893-7683 ПР від 04.04.2012 р.*

Відповідальний за випуск *проф. А. П. Гетьман*
Редактор *П. М. Львова*
Коректор *Н. Г. Залюбовська*
Комп'ютерна верстка *О. О. Купрійова, В. С. Стадник*

Підп. до друку 20.02.2015. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 15,75. Обл.-вид. арк. 20,3.
Тираж 300 прим. Зам. № 15-032. Ціна договірна.

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

Віддруковано у ТОВ «Оберіг»
61140, м. Харків, проспект Гагаріна, 62, к. 97.
Свідоцтво про реєстрацію видавничої діяльності ДК № 3045 від 07.12.2007 р.